ميراٽي سندري

ليکڪ:

پروفيسر نارائڻداس ر. ملڪاڻي.

قيمت ١-١٢-٠

١٩٣٦

Gul Hayat Institute

ڇپائيندڙ:

ڪوڙومل

ميراڻي سنڌڙي

ليکڪ:

پروفيسر نارائڻداس ر. ملڪاڻي.

قيمت ٠-١٢-٠

ڇاپو پهريون | جلد ١٢٥٠

١٩٣٦

ڇپائيندڙ:

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل

ڪاهي رستو، حيدرآباد سنڌ.

Gul Hayat Institute

نوٽ.

سنڌ جي جهوني تواريخ جي کوجنا ٿوري ٿي آهي، جنهنڪري سنڌ جي جهوني اِتهاس بابت ڪي بلڪل ٿورا ڪتاب ڇپيل آهن. جڏهين پروفيسر نارائنداس ملڪاڻي پنهنجو لکيل ڪتاب ”ميراڻي سنڌڙي“ مونکي ڏيکاريو تڏهين خيال ٿيم تہ اهڙو ڪتاب ڪوڙيمل ساهت منڊل پاران ضرور پڌرو ڪرڻ گهرجي. پر سنڌ ۾ ڪتابن جي ڪاپي جو حال مونکي ساريو پيو آهي، سو دل ۾ هنيم، پر ڪن سڄڻن کان ڪجھ مدد جو آسرو مليو تڏهين ڇپائڻ جو آرنڀ ڪيم.

پروفيسر ملڪاڻي هيءَ ڪتاب ڪيترن اَنگريزي ڪتابن جي آڌار تي تمام گهڻي محنت ڪري سهڻيءَ سنڌيءَ ۾ لکي سچ پچ سنڌي ساهتيہ جي وڏي شيوا ڪئي آهي. سنڌواسين کي سندس ممنون ٿيڻ گهرجي جو هن صاحب وقت ۾ وقت عمدا ڪتاب لکي بنا ڪنهن اُجوري جي ڇپائڻ لاءِ ڏنا آهن.

منڊل جي پاران گهڻي قدر شڪرگذار آهيان پروفيسر نارائنداس ملڪاڻيءَ، ۽ پڻ مسٽر پرمانند ميوارام جو، جنهن صاحب تڪليف وٺي سڄو ڪتاب نظر مان ڪڍيو ۽ پروف ڏنا، ۽ اُنهن سڄڻن جو بہ، جن ڪتاب جي ڇپائڻ لاءِ پئسي جي ساهتا ڪئي آهي.

حيدرآباد سنڌ،
۲۰ آگسٽ ۱۹۳۶ع.

هري سندر روپچند،
سيڪريٽري،

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل.

فهرست

Lieut. R. F. Burtan—
"Sind"

ليفتيننٽ - آر- اين - برٽن جي سنڌ تي لکيل ڪتاب تان ورتل:

مضمون	صفحو
سنڌ مان فائدا	١
ڪراچي	٢
سنڌ ۾ انگريز	٣
واهن تي آبادي	٧
ڍلن جو سرشتو	٩
سنڌي ٻولي	٢٠
مسلمانن جي تعليم	٢٤
سنڌي تهذيب	٣١
شراب نوشي	٣٥
گناه	٣٦
بروچ	٣٩
شيدي غلام	٤٤
عامل	٤٦

Seth Naoomal Hotchand's
"Memories."

سيٺ نائومل هوتچند جي ڪتاب تان ورتل

مضمون	صفحو
ڪراچيءَ جو بنياد	٥٢
ذڪر	٥٥
مذهبي تعصب	٧٤
صدر بزار ۾ دڪان	٦١
عربي سنڌي اکر	٦٥

Dr. J. Burn's "Visit to the Court of Sind."

ڊاڪٽر جي- برنس جي ڪتاب تان ورتل

مضمون	صفحو
ميراڻي دربار	٦٧
مذهبي تعصب	٥٦
اميرن جا خيال	٨٠
اميرن جي رهڻي	٨٤
فوجي طاقت	٩١

Gul Hayat Institute

Cousin's "Antiquities of Sind"

مضمون	صفحو
برهمڻ آباد	٩٥

Burton's "Sind Revisited" Vol. I.

سنڌ جا هندو	٩٩
سنڌ جا ماڻهو	١٠٧
هندو زالون	١١٩
سنڌي زالون	١٢٠

Burton's "Sind Revisited" Vol. II.

سنڌي ٻار	١٢١
شڪارپوري هندو	١٢٣
شڪارپور جي بازار	١٢٥
ڏاڙهي ڪين ڇنڻي؟	١٢٨

Col. Keith Young—"Sindh In The Forties"

سنڌ جو عدالتي سرشتو	١٢٧
هارين جي خوراڪ	١٣١

"Dry leaves From Young Egypt."

اميرن جي رحمدلي	١٣٨

مضمون	صفحو
دين محمد بردي	١٤١
سنڌ ۾ قورڙ	١٤٣
اميرن جو خزانو	١٥١

Lieut. Carles

ميرن جون جهمٽيون	١٥٢
سنڌ ۾ درياهي سفر	١٥٤

J. F. Heddle: Asstt. Surgeon.

حيدرآباد جو شهر (١٨٣٦)	١٥٩
درياهي رستي واپار (١٨٣٦)	١٦٤

Postans: "Personal Observation in Sindh."

سنڌ جا شهر	١٦٧
سنڌ جا هندو	١٦٨
سنڌ جا هنر	١٧٠
پلن مان پيداش	١٧٤
ساليانې آمدني	١٧٧
ميرائي دربار	١٧٩
سنڌ جو واپار	١٨٤

Gul Hayat Institute

مهاڳ.

سنہ ١٧٥٨ع ۾ انگرن جو سنڌ ۾ پير پائڻ ٿيو، پر ڪجھ وقت تائين اميرن ۽ سنڌي صلاحڪارن جي شڪن گمانن ڪري انگريزن جا عيوضي سنڌ ۾ پنهنجو پير کوڙي نہ سگھيا. پوءِ جڏهين پنجاب ۽ اَفغانستان جون حالتون بدلجڻ لڳيون تڏهين انگريز سرڪار سنڌ جي حاڪمن سان دائمي ناتي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهنڪري گهڻيئي آڏا آر اورانگهڻا پيا، پر نيٺ ١٨٣٢ ۾، ۽ وري ١٨٣٤ ۾ "ٻہ ٻيا صلحناما لارڊ وليم بينٽڪ ۽ مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا." تنهن وقت کان وٺي ڪئين عالم انگريزي آفيسر سنڌ ۾ آيا، ۽ سنڌ کي ڏٺون ۽ آسپاس پريو ملڪ سمجهي سنڌ ۾ موجوده حالتن مان پاڻ کي واقف ڪيائون. جيڪي ملاقي ٿي آيا تن مان ليفٽيننٽ برٽن، ڊاڪٽر برنس، مسٽر پوسٽنس، ڪرنل ڪيٽ، ۽ ڊاڪٽر هيڊل مشهور آهن، ۽ انهن صاحبن جيڪي ڏٺو ٻڌو تنهنجو دلچسپ بيان لکيو. سنڌ ۾ بيان اڪثر ڪري ميراڻي راڄ بابت هو، ۽ هيءَ "ميراڻي سنڌڙي" انهن جي لکيل ڪتابن مان چونڊ گلدستو ڪري ڇاڻو. انجي خوشبوءِ توڙي بدبوءِ انهن

انگريزي سنڌلانين جي شؤق ۽ وهم موافق آهي. ارمان سان چوڻو ٿو پوي تہ انهيءَ ميراڻي راڄ بابت ۔ ۽ اِهو راڄ ڪالهوڙو راڄ ڪٺي چئجي ۔ سيٺ نائون مل کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ ديسي ماڻهوءَ روشني نہ وڌي آهي. گهڻو ڪري ليکڪن جا رايا پاڻ ۾ ملن جهلن ٿا، تنهنمان خاطري ٿي ٿئي تہ حالتون گهڻي قدر اهڙيون ئي هيون. ڪي ڪي اُصوُل اهڙا چڱا ۽ ڀڙا آهن جو جڻ مورتون اکين اڳيان بيٺيون ڦرن. هيٺ انهن ليکڪن جي لفظن ۾ "ميراڻي سنڌ ڙيءَ" جو نهايت مختصر بيان ڏنو ٿو وڃي.

ميراڻي راڄ ۾ کيتيءَ جي حالت چڱي نہ هئي، ۽ "زمين جي غيرآباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاٽيڻ ڪٽڻ جو غلط سرشتو هو." "هن سرشتي ڪري درحقيقت آبادگار کي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا." امير، ڪاردار ۽ اَمين. "مطلب تہ ويچارو آبادگار ڍل ڀريندي، ڇيڙ ۽ بيگر ڪندي بہ مزوريءَ جو ڦل نہ ماڻيندو هو." ڍلون ٻن قسمن جون هيون: عام ۽ خاص. اهي وري ڪئين جنسن تي هيون. "ائين چئي سگهبو تہ اسانجي ملڪ کانسواءِ سنڌ جهڙو عام ڍلن جو سرشتو ٿورن هنڌ هوندو، پر انهيءَ سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص اهو هو جو ڍلن جو بوجو انهن تي رکيل هو جنکي ڍلن کان معافي ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ اُنهنئي ڳرو هو جنئي عقل چيو ٿي تہ هلڪو هئڻ گهرجي. تنهنکان سواءِ

حاڪم اهڙا لوڀي ۽ ڦورو جو اِنصاف ڇڏي جيترو وٺندو هون اوترو ڇڪيندا هئا..." (١٧٦) تڪليفن ڪري سنڌ جي واپارين درياهه ڇڏي خشڪيءَ جا رستا وٺي ورتا. "مال جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪن مقرر جڳهين تي 'محصول راهداري' پرٽو پيو ٿي، ۽ واپار تي اِهو محصول ايڏي ڇٽي هو جو وڏا واپاري خاص سنڌون وٽي محصول معاف نه ڪرائين ها ته هُوند واپار ئي بند ٿي وڃي ها". (١٧٥) "خشڪيءَ رستي اميرن جون چٽيون تارڻ لاءِ ڪيترو واپار سنڌ مان ٿي بلوچستان جا جابلو پيچرا وٺي، وات تي ڦورو قومن جا جوڪا برسر ڪري اتر- اولهه جي ملڪن ۾ وڃي پهچندو هو." (١٨٨) "سڄو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاڪم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرڳڻي جو واپار به انهيءَ موافق آهي." (١٨٦) اميرن جي ڪل آمدني اٽڪل ٣٥ لک هئي، ۽ سنڌن گهرو خرچ خسيس هو. پر سنڌ سرڪار ۽ پل بستيءَ جو سرشتو "خود غرضيءَ، طمع ۽ ڪوتاهه انديشيءَ جي نيتيءَ تي ٻڌل هو. خزانو گڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ ۽ پنهنجن سردارن ۽ سنڌن راڄن کي خوش ڪرڻ (جي ملڪ جا سچا والي هئا) فقط ايترو ئي اميرن کي اِنتظار هو..." (١٧٩).

ونو سنڌ جي ماڻهن جي حالت. پرڳڻي اندر خراب ۾ خراب زمينون، يعني "واهن جي پڇڙين وٽ، سنڌين

Gul Hayat Institute

جون آهن. ...... سبب جو بروچ سردارن ۽ سندن خدمتگارن آباد ۽ پليون زمينون ڀاڙ ڪٽي هٿ ڪيون" (١٠٨). سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين ٿا ٿين. رستن گسن تي ڏسبو ته ڪٿين ڪتنب مٽيءَ مان جون جون جا داڻا وينا چوندين. اسانجي راڄ هيٺ مسلمانن جي حالت اڳي کان بدتر آهي." (١٠٨أ). ماڻهن جي ذليل حالت جو هڪ مکيه سبب هو نشو ونڊ. سڀ فرقا ۽ درجا خوب پياڪ هئا. دارون ۽ آفيم مٿئين درجي جا ماڻهو پيئندا هئا. "عام ماڻهو ته ڀنگ پياڪ آهن، ۽ اهڙا علتي تي پيا آهن جو انهيءَ کانسواءِ سرين ئي نٿي." (١١٣) "چلم هر ڪو ڇڪي، ۽ هن طرف جي چلم ڏسڻ جهڙي آهي." (١١٢) چوري خسيس يا ڳري- عام جام ڏوهه هو، ۽ هٿيارن بنا چوري شرمساري سمجهبي هئي. "مالڪي حق بابت هلڪا خيال اٿن، جو ٻين جو چوپايو مال قدرتي طور آزاد ٿا سمجهن، ۽ جنهنکي وٽي سو ٻين جا حق غصب تو ڪري." (١٣٦) "ڪوڙ ڳالهائڻ ته سيني جي پيٽ ۾ پيل آهي... قسم کي ڪوبه وزن نٿا ڏين." گناهه بابت لکندي برٽن چوي ٿو ته "سنڌي هرويرو بڇڙا ۽ ويل نه آهن. ڳرا گناهه ورلي ٿا ٿين، ۽ انهيءَ ڪري سزائون به سخت نه آهن. خونيءَ کان سڀ ڌڄن ٿا، ۽ 'خوني' لفظ نفرت جو لفظ آهي." (٣٦) "انهن جبل جي خوني

ٻروچن تي اميرن جو ڪو به ضابطو ڪونه هو، پر سندن رعيت صلح پسند ۽ سکي آسودي هئي." (١٣٩)

"سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئر هو. منجهند جو جوئر جو روٽلو تنهن سان بصر ڳنڍي ۽ گڏ ذرو خاصي خوراڪ سمجهبو هو؛ پر سانجهيءَ جو ڪڏهين چانور دال کائيندا هئا. جنڪان پڇي سگهي سي مڇي کائين، ۽ غريب عالم کير بدران مکڻ وڪڻي ڇاڄ ئي پيئندو هو. تهذيب جي نزاڪت ونبي ته سنڌي هندوستانيءَ اڳيان بيهي نه سگهندو. "سنڌ جا امير ۽ سفيد پوش ته ايراني دربار جو نقل ڪندا هئا، جو نه سهڻو نه شائستو نظر ايندو هو. هيٺئين درجي جا سنڌي ونبا ته ڪين اُٺ وهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ گنوار ئي سمجهبو. کهڙو به مسڪين مسلمان ڪونيءَ ۾ پيئو ته پٽ تي ويهي وچم ٻوڪ ڇڏيندو." "هيٺئين درجي جي سنڌين جي روش ڏارين سان فضيلت جي نه آهي. پر جي ست جو مت ملين ته کهري پوڻ جي مجال نه تيندين." "دنيا جي هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ حب اڻ لپ وت آهي." "جي اسين سنڌ ڏي رخ ڪٽي رکون تہ عام خلق ڏي نظر ڪندي، سنڌ جهڙي سولي فتح ٻي خيال ۾ اچي نٿي سگهي." "اميرن جو لشڪر هوهندان جڻن ٽئن گڏ ڪيل، گوُنان گون، چٽرنگو، ٻي ڍنگو، زردوست مجموعو آهي."

سنڌ جي هندن بابت برٽن لکي ٿو ته "تيز فهميءَ ۽ عقل جي بازيءَ ۾ سندن مٽ ڪونه هوندو. هندوءَ کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي... جتي طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندو مسلمان مٿان چڙهي ڪين زيردست ڪن ٿا." "ٽنديا امير انهن 'ڪافرن' جي مدد ڪانسواءِ پنهنجو خسيس ملڪ سنڀالي ڪين سگهيا. تنهنڪري اميرن جي ايامڪاريءَ ۾ به هندوءَ مسلمان متفرق درجن ۾ ورهايل هئا: هڪڙا لهڻيدار ۽ ٻيا قرضدار. (١٠٣) "هي ملڪ جيڪڏهن واپار ۾ وڌيو، هندن جي ڪري ئي وڌندو ويجهندو... انهيءَ لاءِ جيڪا قابليت گهرجي سا منجهن موجود آهي، ۽ اها ڏيکارڻ لاءِ فقط اسانجي حفاظت جي ضرورت آهي." (١٧٠) شڪارپوري هندن ديس ڇڏي پرديس ۾ صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي کوليون. پنجاهه سالن اندر وچ ايشيا جي ڳچ ڀاڱي ۾ زور وٺي ويو. سندس درسي هنديون ڏوراهين ڏيساورن ۾ ٿي هليون. "هاڻي غور ڪر ته جن پنن ۾ هڪ سوني سڪي لاءِ ماڻهو جان ٿا مارين اُتي ڪاڳر جا ٻه چار رهڙيل پرزا ڪهڙا نه ڪارائتا ٿيندا." (١٩٤)

پر مٿن گهڻيئي مصيبتون نازل هيون. "سنڌي سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزوي خوبيون آهن، پر ديني آزادگي خير ڪا آهي. دين اسلام ڦهلائڻ ۾

Gul Hayat Institute

جهڙو زور زبر آهي اهڙو بئي ڪنهن ڪم ۾ ناهي."
(٥٧). بت پرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن ڪي هر طرح چيڙيو ۽ آياريو تو وڃي. انهيءَ مذهبي تعصب ڪري ساڻن جيڪا 'وحشي هلت' ٿيندي هئي سا برٽن، پوسٽنس ۽ سيٺ نائونمل جي احوال مان معلوم ٿيندي. انهيءَ جو اثر سندن رهت رهڻيءَ تي نهايت دکدائڪ ٿيو. "سنڌي هندو نهايت گندا ۽ هلت ۾ پيچباز. يهوُدين وانگر آزايل ۽ ڌڪاريل. ٻهرويس هندوستان ۾ نيات پاڻ جهڙو، مگر سپ مسڪينيءَ جو بيکه پائي ملڪيت پيا لڪائيندا... جئن هندوستان جا هندو ٻاهران آبرودار ۽ فضيلت وارا تئن سنڌ جا هندو نه آهن. پلا هت ملڪ جي ريت تي هلڻ تڏهين مس رهي سگهن. رواج مسلماني، لباس مسلماني، گنديون عادتون، ميروبت." مطلب ته سنڌ ۾ هندوءَ جي پوري پيٽ يورپ ۾ يهودين سان ئي ڪري سگهجي ٿي. سندين خصلتون به اُهي ۽ خاميون به اُهي.

باقي سنڌ ۾ رهيا سنڌ جا امير ۽ سندن رهڻيءَ جون ئي کي تصويرون هڪ خيال سان وٽندڙ ڇڏي سگهجن ٿيون. "مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثري ٿين ٿا تهڙا سنڌ جا حاڪم نه آهن... خاطري آهي ته اُمير ڪا به نشيدار شيءِ ڪين ورتائيندا آهن. دربار ۾ حقي جو نشان به ڪونهي ۽ ساري ڪتنب

Gul Hayat Institute

۾ ڪو آفيم ڪي ويجهو به ڪونه وڃي..." (٨٥) پر اُر مان جو انهيءَ پرهيز جو رعيت تي اثر ظاهر نه هو. "اميرن جون ڪئين خاميون ٻڌيم، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانه ڏٺيم جا اڪثري اشراف انگريز ۾ نٿي ڏسجي." (١٣٨). انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هين نه اُها رحم ۽ حليمائي هئي. خون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا." (١٣٩). خون ۽ ڦريون به فقط سرحد تي شڪارپور جي بيلن ۾، جتي ڪا لپر، بُردي لُٽيرو ڦهر ڪندا هئا. جبل جي خوني بروچن تي اُمير جو ڪو به ضابطو ڪونه هو... وٽن وڃڻ سولو ۽ سُگم هو. ڪير به کهڙو به ذليل هندو وٽن وڃي حال ٻڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سيٺن کان وڏيڪ ناراض هئا، ڇو جو مٿن سيٺني کان گهٽ مهر جي نظر هئي... (١٣٩) درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهي پناهه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلت هئي... انگريزن سان سندن هلت ڪچت بنا، فيض پري ۽ دوستاڻي هئي. جن ڊاڪٽرن سندن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغاتن سان پيئي ڇڏيائون..." (١٤٠) "ڪنهن به امير جي ساليانى آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريزي امير کان مٿي نه هئي، ۽ سڀي آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪمبرلنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مقرب پاليندا هئا، پنهنجو راڄائي ناٺ رکندا ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ

ڪندا هئا." (١٥٢) خرچ ۾ بہ پڪا تہ بہ ڪين ہ شوق هئا. "سند جي دربار ۾ ڏارئي ماڻهوءَ جو ڌيان جيترو اميرن جي قيمتي جواهرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪبو اوترو ٻئي پاسي نہ ڇڪبو... ايشيا جي سيني پاسن کان جوهري سند جي بزار تيز هڻڻ ڪري هرڪجي اميرن جي دارالحڪومت جي ملاقات ڪندا آهن." (٨٦) سندن سلحخاني ۾ گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاه جون تلواريون موجود هيون. ٻيو شوق هون شڪار جو. سڄو سال ڪوٽ اندر ڏبيا بند ٿيا وينا هوندا هئا، پر سال ۾ هڪ ٻہ ڀيرو نڪرندا تہ شڪار لاءِ. شڪارگاهن لاءِ ڳوٺ ڪٽائي ڇڏيندا هئا، ۽ شڪار لاءِ وڏا ڊنبلا وٺي بنا ڇتاءَ جي جيڏانهن اڇين اوڏانهن نڪري پوندا هئا." (٨٩) "ڪابہ ڳالهہ بولهہ ساڻن ڪبي تہ ورور ڏيئي وري شڪار جي شوق تي اچي پهچندا هئا." سندن خيال ۽ ويچار اَڻ پڙهيل وڏن ٻارن جا هئا. پر انهيءَ ۾ پاڻ پنهنجي رعيت جي لياقت موجب ئي هئا. مگر سندن رهڻي انهيءَ رعيت م خاص ڪري ٻروچ رعيت کان گهڻي وڌيڪ فضيلت ۽ پرهيز واري هئي. زناهڪاريءَ بابت ملڪ جي حالت کهڙي بہ ڪٽي هئي پر سبدن بابت ڪوبہ اشارو ڪونهي. سندن عيش سڪين آسودن انسانن جو هو ۽ سندن درباري دٻدٻو بہ تن ڏينهن جي پهچ وارن جاگيردارن جوئي هو. سندن

سرڪاري سرشتو اڃا نئون هو، سنڌ سرحد تي شوخ قومن جو جبر هو، ۽ سنڌ فوج اندر شوخ ۽ جهنگلي بروچن جي پرتي هئي. انهيڪري اميرن جو راڄ ظالم نه هوندي به ظلم کي روڪي نٿي سگهيو. ايتري ۾ انگريز حڪومت سنڌ در تي اچي ٺڪاءُ ڪيو.

مٿيون سنڌ جو اَحوال کهڙو به ڪٿي دلچسپ هجي، ۽ برٽن صاحب جا ڪتاب ناول جهڙائي وندرائيندڙ آهن؛ پر ڪنهن به نڪته نظر سان وڻندڙ نه آهي. اهڙي ميراثي سنڌڙيءَ ۾ شايد ڪو جزوي سنڌي وري رهڻ چاهيندو، ۽ اهو احوال انهيءَ ڌر جو ڏنل آهي جا اڃا طرفداري ڪرڻ نه سکي هئي. انهن انگريزي عالمن لاءِ هندو توڙي مسلمان ٻئي جاهل ۽ جهنگلي قومون هيون. هڪ لاءِ شايد نفرت وڌيڪ هين، ٻيءَ لاءِ شايد ڌڪار وڌيڪ هون. ڪنهن به قوم کي ڪنهن به نظر سان پاڻ جهڙو، پاڻ سريکو ڪين ٿي ليکيائون. تنهنڪري سيني ڪتابن جو نقص اِهو آهي جو ڪتاب نويس جڏهن لکيو تي تڏهين سنڌ جيَ سنڌين تي ڪليو ويني. ڪين سمجهڻ جي، سنڌ خاصيتوُن ڳولڻ جي، سنڌ سڀيتا جو اڀياس ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪا نه ڪيائون. جيڪي ڏٺائون يا ڪٿي ٻڌائون سو ونئي لکيائون. تنهن تي غور ڪو نه ويهي ڪيائون. ٻين پرڳڻن ۾ ٻين انگريزي سئلانين رعيت جي سماجڪ، سارو جنڪ ۽ ڌارمڪ مسئلن تي به ڳوڙها

Gul Hayat Institute

ويچار ڪيا. پر هت سنڌ ۾ فقط سياسي، فوجي ۽ قدرتي اُرتڪ حالتن تي لکيو اٿن.

پر انهن حالتن بابت گهڻي قدر بي ريا بيان ڏنو اٿن. ڪٿي ڪٿي وڌاءُ به آهي، ۽ ضرور ائين ٿيندو جو برٽن ۽ پوسٽنس جهڙا ليکڪ ته سپاهي ڪلاڪار ليکڪ هئا. مگر ائين به ڏسبو ته ڪي حالتون جن بابت بيان ڪيو اٿن سي اڃا ڳوٺن ۾ هڪ سؤ سالن جي انگريزي راڄ ڪانپوءِ به موجود ئي آهن. هارين جي اُرتڪ حالت يا سنڌي هندن جي ڳوناڻي حالت ۾ ڪو گهڻو ڦيرو ڪونه پيو آهي. سرڪاري سرشتي جي سختي ۽ افسرن جي پيڙا جي وڌي نه آهي ته گهٽي به ڪانهي. بلڪ ڪن ڳالهين ۾ انگريزي راڄ به قدم پوئتي پيو آهي. سنڌ جا هنر ذري گهٽ چٽ ٿي ويا آهن. درياهي واپار ڏينهون ڏينهن مندو آهي، ۽ درياهي بندر لٽجي اڳيان نشان وڃي رهيا آهن. شهرن ۾ شراب نوشيءَ سنڌ ڇا، پر هند ۾ ناماچار لهڻو. چوري ۽ خاص ڪري مال جي چوريءَ لاءِ ته سنڌ هاڪاري هئي ۽ آهي. ڍلن جو سرشتو ڦريل آهي پر ڪير چوندو ته ڍلون هلڪيريون آهن؟ انصاف جو سرشتو به بدليل آهي پر ڪير چوندو ته غريبن لاءِ انصاف گهٽ ۾ گهٽ ميراٺو آهي؟ هارين جي خوراڪ ۽ پهرويس ۽ اجهي ۾ به شايد ڪو ٿورو ماتر فرق ٿيو هجي. اهو جوئر جو روٽلو، ميري

Gul Hayat Institute

شلوار ۽ ڪڱڻ جو چنو. پر شڪر آهي جو انگريزي راڄ بابت اڄا ڪنهن معتبر انگريز ڪونہ لکيو آهي. جي ڪٿي لکندو تہ سمجهجي ٿو تہ ڇا لکندو، ۽ پڙهندڙ تي ڪهڙو اثر ٿيندو. ميراڻيءَ سنڌڙيءَ بابت حاڪم انگريزن نہ پر عالم سڳلاني انگريزن پنهنجا رايا ڏنا آهن. تنهن ڪري اهي رايا اسانکي ڪهڙا بہ ڪؤڙا لڳن. پر عاملن کي يا سنڌي هندن کي ڏاڍا مٺا ڪونہ لڳندا. پر اهي رايا اسين بنہ بي بنياد يا بي ريا نٿا ليکي سگهون.

هي ڪتاب مون ۱۹۳۰ ۾ ڪراچي جيل ۾ لکيو هو. سنڌ تي ڪتابن پڙهڻ جي ڏاڍي دل هيم، پر ملڻ مشڪل. نيٺ مسٽر جمشيد مهتا، ڀائي پرتاپ ڏيلداس ۽ مسٽر ريواچند تڏاڻي وڪيل وٽان ڪيترا ڪتاب مليم، تنهن لاءِ آءٌ تنهين صاحبن جو شڪرگذار آهيان. مسٽر پرمانند ميوارام هن ڪتاب جا ڪي ٽڪرا 'جوت' ۾ اڳيئي ڇپائي ڇڏيا، ۽ باقي بيا پنهنجي نظر ثانيءَ مان ڪڍيا. 'جوت' جي پڙهندڙن کي تہ ڪيترا سنڌس لفظ ۽ اصطلاح هڪدم سمجهي ايندا. آءٌ ئي چئي سگهندس تہ هن جي قلم مون واري مضمون کي ڇا مان ڇا ڪري ڇڏيو آهي، تنهن لاءِ مونکي ۽ پڙهندڙن، ٻنهي کي مبارڪون هنکي ڏيڻيون پونديون. ڪتاب جو نالو بہ مونکي هريو ٻئي پر سجهيو نٿي. نيٺ پرنسيپال تڏاڻي ڪتاب جي ڇپجي واڇي نالو ڏنو. هي ننڍڙو ڪتاب

آءٌ سنڌ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ٿو ڪريان. اڪثري اسان سنڌين کي سنڌ، اڳين ۽ توڙي هاڻوڪيءَ بابت گهٽ واقفيت رهي ٿي. هيءُ ڪتاب سنڌ جي ساهتيه ۾ گهڻو اڳ ڇپجي پڌرو ٿيڻ کپندو هو. مون ٻه سڄا سارا پنج سال سانديي پوءِ وڃهه وٺي ١٩٣٦ ۾ پڌرو ڪرڻ لاءِ ڏنو آهي، تنهن لاءِ ڇپائيندڙن ۽ سنڌي ساهتيه جي ڪوڏين ڪيرون لهڻيون. ڀلا سنڌي ڪتاب، ۽ ڀلنامو نه هجي، سا ڪا ٿيڻي؟ شايد سنڌي ڪتابن جو اهو مرڪ آهي.

نارائنداس رتنمل ملڪاڻي،

هريجن شيوڪ سنگهه، دهلي.

پلناهو

صفحه	ست	پُل	صحیح
۲۳	پوئین	شهر	شعر
۲۴	۲۰	ویدو	ویندو
۴۰	۱	الودي	الودو
۶۴	پوئین	سندس	سندن
۷۱	۱۳	دوازي	دروازي
۷۴	۳	۾	—
۷۸	۱۸	خوهیش	خویش
۹۴	۲۲	جهڳین	جڳهین
۱۰۲	۱۱	حجب	حجت
۱۰۶	۵	اعلمالن	اعمالن
۱۰۷	۵	تورا ۾	—
۱۱۴	۳	پیاڪ	پیاڪ
۱۲۶	۱۴	چترڻ	چترڻ
۱۵۴	۱۶	اٿن	اٿس
۱۶۵	۱۳	۾	ء
۱۶۶	۷	جن	ڪن
۱۶۸	۲۰	آهي	آهن
۱۹۱	۱۸	چوڪرا	چوڪرو

Gul Hayat Institute

مير فتح علي خان

مير نصير خان

مير عليمراد خان

Gul Hayat Institute

مير رستم خان

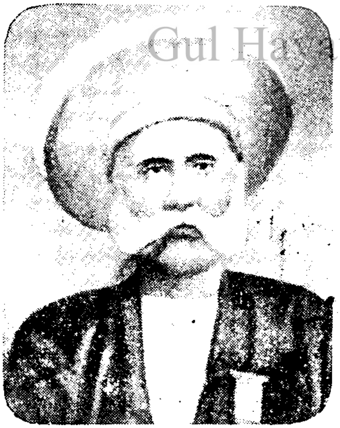

سيٺ نائون مل

مير علي نواز خان

Gul Hayat Institute

ميراڻي سنڌڙي

(١) سنڌ مان فائدا

سنڌ جي هاڻوڪي حالت ڏسي سمجهاڻو ته منجهانئس هي فائدا آهن: هڪ ته هن ملڪ کي گهڻو ٺاهي سگهجي ٿو. فوجي ۽ واپاري مدنظر کان ڪمائڻو ٿيندو. جهونين عمارتن، عاليشان اڳين ڪوٺين ۽ تواريخ نويس توڙي مسافرن جي احوالن مان ملڪ جو ڪنهن زماني اعليٰ اوج معلوم ٿئي ٿو، ۽ سمجهجي ٿو ته سنڌ هن پٺتيءَ حالت ۾ نه هئي. سنڌ جي زواليت جا ٻه سبب سمجهن ٿا: هڪ گهرو قوت، ٻيو ٻاهريون ڪاهون. ڪاهن ڪري ڏڪر، مرض ۽ ڀاڄ ماڻهن جي وسنءِ گهڻي گهٽائي ڇڏي. پر هن ملڪ کي وري چاق ڪري زور وٺائڻ اسانجي همت وس آهي. گذريل ٽن سالن جو آزمودو ٻه ڏيکاري ٿو ته سنڌ اسانجي فوج ۽ فوجي سامان رکڻ لاءِ عمدو مرڪز آهي. هتان اُتر ۽ اُتر-اُيرندي جي سرحدي ملڪن تي ٻغلي (flank) حملا ڪري سگهجن ٿا. سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ اسانکي ڪل پيئي آهي ته اميرن وٽان مدد مليل ها ته پنجاب جا سک، اُتر اُلهندي جا پٺاڻ ۽ اُلهندي جهڙن شوخ مذهبي

قومون اسان تي ڪهڙيون نه غضبي ۽ دردناڪ جلهيون ڪري سگهن ها.

ٻئي پاسي واپار جي نڪته نظر سان به سنڌ ملڪ ڪارگر ٿيندو. هن وقت مڪران توڙي ڏکڻ ايران جي بندرن جو واپار گهٽ آهي، پر هن طرف قافلن جي آمدرفت خوب جاري آهي. مثلاً سون مياڻي، گُوادر، بڪر، بندر عباس، وغيره ڪنهن زماني نهايت سکيا آسودا هئا. پر اڄ واپار جي اهڙي موري آهي جو ڪنهن به وقت خريد ڪرڻ يا علهنامو ڪري مٿن دخل ڄمائڻ ڪو مشڪل ڪم نه آهي، ۽ جي هن طرف اسين اَمن اَمانيءَ جو انتظام رکنداسين ته وچ ايشيا ۽ آس پاس جو واپار به مرضيءَ موجب قبض ڪري، سنڌ و بمبئي سان ڳنڍي سگهنداسين. اها منهنجي اميد هرو ڀرو فضول نه آهي.

(٢) ڪراچي

اڳ ڪراچي مڪران جي حد اندر هئي. پوءِ ته ٽالپرن قلات جي خان کان اها کسي ورتي. هن وقت آستاني حڪومت جو صدر مڪان ڪراچي آهي. ڪراچيءَ جو ٽالو هن ڪري ٿيو آهي. هڪ ته سنيءَ سهنجي هنڌ آهي؛ ٻيو ته آب هوا تڏيري ۽ صحت بخش اٿس، جنهنڪري سنڌ جو صحت گاهه ليکجي ٿي؛ ٽيون ته ڪراچي بندر جو ايران، عربستان ۽ الهندي هندوستان سان واپار جو هلاءُ تيز آهي. مگر شهر اندر هڪ زبون

Gul Hayat Institute

ٽيل ڪوٽ جون ديوارون آهن، ۽ اُنهيءَ جي آس پاس، ڪڪايون پنگيون ۽ ڳاهت ٽيل ڪچين جڳهن کانسواءِ ٻيو ڪي بہ ڪينهي. اُتر ۽ اُلهندي پاسي مٺو پاڻي موجود هئڻ ڪري ڪجهہ باغات آهي. باقي آس پاس ڪلر ۽ پونو لڳو پيو آهي. شهر اڄ ڪلهہ وڌندڙ ۽ ناهوڪوٽي پيو آهي. اٽڪل چوويهن هزارن جي آبادي ٿيندي. وڏي فوجي ڇانوڻيءَ ڪري وسڻ ۽ واپار ٻئي زور آهن.

(٣) سنڌ ۾ انگريز

سنہ ١٧٥٨ ۾ جڏهن ايسٽ اِنڊيا ڪمپنيءَ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي کان نگرٺٽي ۾ ڪوٺي ڪڍڻ ۽ ايجنٽ موڪلڻ جي اجازت ورتي تڏهن انگريزن جو سنڌ سان پهريون لاڳاپو ٿيو. ٻنهي ڌرين جو پاڻ ۾ دوستانو رستو ۽ واپاري تعلق سن ١٧٧٥ تائين هلندو آيو تانجو ظلمي مير سرفراز اهو ناتو اوچتو بي حيا ٿي ٽوڙي ڇڏيو.

ارڙهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مڪاني ۽ انگريزي سرڪار اهو دوستانو ناتو ٻيهر ڳنڍڻ جو ارادو ڪيو. ٻاهرون واپاري مراد سان، پر سچ پچ مشهور راڄ ۽ ڪابل جي اَمير کي رد ڏيڻ لاءِ. وقت جي اَمير فتح علي خان خوش ٿي ڪمپنيءَ جي آڇ قبولي. ٺٽي واري ڪوٺي وري جاري ٿي، ۽ انگريزي ايجنٽ مسٽر ڪروءَ کي عزت آبرو ملي، پر ملڪ جي واپارين حرڪت بازي هلائي، ۽ حاڪمن جو بہ رخ ڦريل ڏسي ايجنٽ کي وري سنڌ ڇڏڻي پيئي. تنهن وقت اختياريءَ وارن غم کائي

Gul Hayat Institute

هنن جهنگلين کي کين ڪچيو، تڪي ڪي سنڌ اندر ته ڏهن ڪو فائدو ئي نظر آين. حڪومتن جي وچ صلح سانت قائم رهيو.

سن ۱۸۰۹ ۾ هند سرڪار کي نيپولين جي ڪاه جو خطرو نظر آيو، تنهنڪري منهن ڏيڻ لاءِ ايران، ڪابل ۽ سنڌ جي حاڪمن ڏي ايلچي موڪليا ويا.

ٽالپرن جي آڪڙ ڏسي انگريز ڪڪ ٿي پيا، ۽ بيزار ٿي صلاحون ڪندي، نيٺ ڪمپنيءَ پاران مسٽر هيٺنڪي سمٿ ۽ ٽالپرن جي وچ صلحنامو صحيح ٿيو. مکيه شرط هي هئا:- ڌرين جي وچ دائمي دوستي، ڌارين ۽ خاص ڪري فرينچن ۽ آميريڪن تي بندش، ۽ هڪ ٻئي ڏي ايلچي موڪلڻ.

دوستيءَ ٿورا سال ٻنڌاڻ ڪيو. پر ۱۸۲۵ ۾ اميرن اسانجي دوست ڪڇ جي راو تي حقو ناحقو جلهه ڪئي ۽ اسانجي حد اندر ڪوسا ۽ پيا ڦورون ڪاهي پيا. سو ڏکي وهارڻ لاءِ اسانجي پنجن ڇهن هزارن جي نيڍڙي فوج سرحد تائين ترت آندي ويئي. اميرن به اُمالڪ جنگ جو سبب ڪٽي دور ڪيو.

سن ۱۸۳۰ ۾ ليفٽيننٽ برنس جو درياهه رستي رنجيت سنگهه جي دربار ڏي سفر شروع ٿيو. رپورٽ لکندي ڏيکاريائين ته درياهه ۽ درياهه لڳ، يا پراڙ ملڪن سان ناتي ٻڌڻ ڪري ڪهڙا فائدا ٿيندا. اُها پڙهي هند سرڪار واجهه وڌا ته سنڌ دربار سان نئين سر ناتو ڳنڍجي.

سنہ ١٨٣٢ ۽ وري سنہ ١٨٣٤ ۾ ٻہ ٻيا صلحناما لارڊ وليم بينٽڪ ۽ مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا. نيت هند سرڪار جي آس پني. سنڌ مان لنگهہ ۽ درياہ تي واپار ٻئي منظور ٿيا. حيدرآباد دربار جا هي شرط هئا:- درياهہ تي هٿيار بند جهاز ڪڏهن بہ نہ هلندا؛ ڪوبہ انگريز سنڌ ۾ گهر ڪري نہ ويهندو؛ ۽ ڪوبہ ديسي واپاري ڪڇ ۾ ريزيڊنٽ جي پرواني بنا سنڌ ۾ پير نہ پائيندو. پوءِ واپار تي محصول جا نرخ مقرر ڪيا ويا. پر گهڻن محصولن ۽ رستي جي خوف خطرن ڪري واپار زور پڪڙي نہ سگهيو. ولايت ۾ ”انڊس اسٽيم نيويگيشن ڪمپني“ برپا ٿي، ۽ جاڙن درياهہ جي پوري ماپ ورتي، پر واپار اُسريو ئي ڪين.

جون ١٨٣٨ ۾ شاهہ شجاع، رنجيت سنگهہ ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ ٽہ طرفو صلحنامو منظور ٿيو، ۽ پٺاڻ حاڪم کي وري تخت نشين ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو. تنهن لاءِ سرءُ جي مند ۾ هڪ وڏي انگريزي فوج بنگال مان اپر سنڌ لنگهي بولان دري ڏي، ۽ ٻي فوج بمبئي مان سرجان ڪين جي هٿ هيٺ درياهہ جي چوڙ وٽ لهڻ لاءِ نڪتيون. ٻئي فوجون الهندي ڪپ تي پاڻ ۾ ملڻيون هيون. اهو قدم سنڌ جي حاڪمن پاڻ لاءِ خطرناڪ سمجهيو. سنہ ١٨٣٨ ۾ رنجيت سنگهہ جو انديشو ڪري سنڌ جي ميرن انگريزن معرفت ساڻس ناهہ ڪيو، ۽ انهيءَ خدمت جي بدلي ۾ حيدرآباد ۾ انگريزي

Gul Hayat Institute

ايلچي رهائڻ قبوليو. هو ڏانهن لارڊ آڪلنڊ وائسراءِ جي
حڪم پٽاندر ڪرنل پاٽنجر ميرن کي ڄاڻايو ته درياهه تي،
صلحنامي جي خلاف، فوجي اِسباب جي آمد رفت
هلندي. تنهنتي ديسي راڄ وارن مغربي پيچبازيءَ جو
رستو ورتو. جيڪي انجام ڏنا هئائون سي پاڙڻ جي نه
پئي ڪيائون. نيٺ پوليٽيڪل آفسرن جي گهٽيءَ
سر جوشيءَ ڪانپوءِ فوجي سامان ڪٽائڻ لاءِ جوڳو بندوبست
ڪيو ويو. ڏاڍين مشڪلاتن سان اها فوج نتي تائين
پهتي. اِتي سنڌ جي سردارن جي خصومت جا آرڪان
اهڙا پئي اُبتا نظر آيا جو سلامتيءَ لاءِ بمبئيءَ مان هڪ
'رزروڊ فوج' گهرائڻي پيئي. اها فوج درياهه رستي چڙهي
حيدرآباد ۾ بنگالي فوج جي دستي سان شامل ٿي.
حيدرآباد ۾ پهچڻ کان اڳ سر جان ڪين اميرن ڏي هڪ
شڪايت نامو موڪليو، ۽ سنڌ ۾ پنج هزار انگريزي فوج
رکڻ لاءِ هڪ لک رپين جا ساليانا طلب ڪئي.
سر جان ڪين جي وڃڻ ڪانپوءِ ڪرنل پاٽنجر، لارڊ
آڪلنڊ جي صحيح سان وري ٻيو صلحنامو پيش ڪيو.
اِنهيءَ عهدنامي ۾ هي پڻ شرط هو ته شاهه شجاع جي
رهيل خرچ جو ڪجهه حصو پهچائڻ بعد سنڌ کي ڪلي
آزادگي بخشي ويندي. اهو صلحنامو به ميرن ڪٽي قبوليو،
۽ پڻ گورنر جنرل وٽ پهنچيون ڏانهون پيش ڪرڻ لاءِ
هڪ ايلچي سملي ۾ روانو ڪيائون، ۽ ڪن مهرن جي
لکپڙهه ڪانپوءِ لاچار ڪاغذ تي صحيح وڌائون.

Gul Hayat Institute

جڏهن انگريزن جي افغانستان ۾ سوڀ ٿي ۽ ڪرنل پاٽنجر ڪانپوءِ ميجر آئوٽرم ڏاڍو پاڻ پنوڙيو تڏهن ميرن ۽ سنڌ ۾ شوخ پروچ سردارن ڪٺي غم کاڌو، ۽ انهي ناحق جهڙي ۽ حق غصب ڪندڙ عهدنامي جي پيروي ڪئي.

(۴) واهن تي آبادي

سنڌ جي سڌاري ۽ ترقيءَ لاءِ اسانکي خاص ڪري واهن ڏي ڌيان ڏيڻ گهرجي. ديسي راڄن هيٺ زمين جي غيرآباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاٿين ڪڍڻ جو غلط سرشتو هو. ڪاٿيون اڪثري هن ريت ڪجنديون هيون:- هرهڪ امير کي پنهنجو ضلع هو. جهڙن تهڙن نقشن ۾ واهه ڪڙيا ڏيکاريل هوندا هئا. باقي ملڪ جو صورت حال نظر گهمائي صحيح ڪندا هئا. ڪاٿين جو وقت آيو ته ضلع جا ڪاردار خرچ جو تخمينو ڪري لکي موڪليندا هئا. تجربي مان تلهي ليکي پيمائش ڪري ڪاٿيءَ جو طُول، شڪل ۽ ڪشي ماپ بالمقطع طور ڄاڻائيندا هئا. حساب ضلع جي روپين ۾ ۽ ماپ گزن ۾. گز جي ڊيگهه پرڳڻن ۾ فرندڙ گهرندڙ هئي. روپئي ۾ ڪيترا گز ڪاٿي ڪجندي سو لٽ تي، ڪپ جي اُپائيءَ تي، ڊونيءَ تي ۽ پين سببن تي منحصر هو. پيمايشي اوزارن بنا سروي به پوري نه ٿي سگهندي هئي؛ ماپ لاءِ هڪ رسي ۽ زمين جي پدار لاهه لهڻ لاءِ نظر ئي بس سمجهبي هئي. خرچ جو تخمينو امير کي پهتو ۽ هو حڪم ڪندو. ڪاٿي ڪڍندڙ کي ڪجهه جنس، ڪجهه روڪ ڪم موجب، نه

روز موجب ملندو هو. واهه کوٽڻ وقت ٽپي ٽپي تي پيٽ ۾ ٽاڪيون ڇڏيندا هئا، جنهن لنبائي، اُيائي ماپي ويندي هئي. آخر اُمين وچي تپاس ڪري امير کي رپورٽ ڪندا هئا.

هن سرشتي ڪري درحقيقت آبادگار کي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا: (١) پهرئين پاڙ اُمير، جو چوي ۽ ڪاٽي متاڃري ڪرايان ۽ وصولي چڱي چوکي ڪريان. جي خزانو خالي هوندو ته اهڙن ڪمن لاءِ اڳواٽ رقم به ڪا کير ڏيندو هو، پر فصل لٿو ناهي ته آبادگار يا عملدار کان اُهائي طلب ڪندو هو. (٢) ٻيو نمبر ڪاردار- هي وري چوي ته اُمير به ڦريان ۽ ڪاٽي ڪٽنڊڙ بہ ڦريان. اُنهيڪري واهن جا پيٽ ۽ عمق ويا سوڙها ٿيندا، تانجو چوڱرا واهه وڃي اڌ يا ٽيئين پتيءَ تي بيهنا. مزور ڦريندي البت اهو دپ ڏرو هون تہ متان ملت ڪري وڃي مون تي پڪار ڪري. غير هيس ته دانهن پڙندي اُي امير روپين جا بہ ٽي هزار چڪي ولندم، جي بہ مزورن کي نہ پرڪيس اُي پلئيءَ پوندا. (٣) اُمين- جنهنکي نوڪري رشوت ڏيئي خريد ڪندي بہ پگهار سوٽو پوٽو ملندو هو. هيءَ وريَ ڪاردار سان ملت ۾ هوندو هو جو وقت بہ وقت سندس مٺ ڪوسي ڪندو رهندو هو.

مطلب ته ويچارو آبادگار پيل پريندي، جيئڙ ۽ ايگر ڪندي بہ مزوريءَ جو عيوضو نہ ماڻيندو هو. جنگ جهڳڙو ٿيو (جنهنڪري زمين غيرآباد پيئي هوندي هئي)،

ڪورٽ ۾ دانهون ويون، توڙي تعداد ڪري سندس گهرج تي ته ڪجهه ساهه پئجندو هو. پر جي ٻيءَ ايندي هيس ته مرڳوئي ٽيڙ ڪٽي پئجي ويندو هو. تنهنجو ڇڱيرو اثر ٿيندو هو، جو عسد وچون ڪو اَمير ڪونه چاهيندو هو ته منهنجا ماڻهو پئجي وڃي ٻئي جي پناهه وٺن. ڳوٺ ۽ واهڻ ٻه اڄ آهن تن سپاڻي نشان نه لڀندن. ٻيو ته نهيو پر مٿان ڪڪڙن جي بانگ ڪري شڪار ٿهي وڃي تنهنلاءِ سڀئا ڳوٺ لڏائي ڪيندا هئا. البت ڪي ڳوٺڙا اهڙا ٻه هئا جو اڄ هت ڏنا، سپاڻي هت اڌ يا ٻينا آهن. هر هڪ ڇهڳيءَ روايت ته خرچ ڪاڏو ته گهڻو ٿيو.

(٥) ڍلن جو سرشتو.

ڇهڙيءَ طرح ٻين اسلامي حڪومتن ۾ اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ٻه اميرن اسمن هيٺ رعيت کان ڍل وصول ڪندا هئا:-

(١) عام ڍلون، جي حڪومت جي آمدني هيون.

(٢) خاص ڍلون جي حاڪم لاءِ دستوري وصوليون هيون. انهيءَ مصيبت ۾ هر حالت ۽ هر درجي جا ماڻهو مبتلا هئا، ۽ ڍلون ٽئين حصي کان وينديون نفع جي اڌ تائين اها سرڪار اُڳاڙيندي هئي جا رعيت کي اڃهو ۽ امداد ڏيڻ بدران قرمار ڪرڻ ۽ دغا ڏيڻ لاءِ ڪمر ڪشي بيٺي هئي.

عام ڍلون ٽن قسمن جون هيون:- (١) زميندار ڍل، سر شماري، ۽ سٿر.

[illegible]

Gul Hayat Institute

(١) زمينداري ٻل وري ٻن نمونن جي هئي:-
هڪڙي نقدي، ٻي جنسي. جنهن زمين تي قيمتون، تماڪ، آفيم، نير، ڪمند، ميوو، وغيره (اَن ڪانسواءِ) پيداوار هو تنهن تي ٻل روڪڙي ٻڌبي هئي. پيدايش جي جنس ۽ اڳهه موجب، في جريب يا ٻيگهي، ماهوار پنجن روپين کان وٺندي ٨٠ روپين تائين ٻل هئي. جا ٻل جنس ۾ وصول ٿيندي هئي، سا پٽو لڳائي اجاريدارن کي ٺيڪي تي ٻن فصلن لاءِ ڏني ويندي هئي؛ يا ته اڪثري ڪاردارن کي ڏني ويندي هئي؛ جي سرڪاري انبارن کي جنس پهچائي ڏيندا هئا. انباردار وري امير کي پهچائيندا هئا، يا هندو واپارين کي وڪڻندا هئا، يا حڪم موجب اُنهن سرڪاري يا ٻين نوڪرن کي پگهار طور ڏيندا هئا جنهن گهرج پوري ڪرڻ امير ضروري سمجهندا هئا.

Gul Hayat Institute

ٻل جو نرخ پيدايش جي، جنس ۽ اگهه، زمين جي خاصيت، آب هوا، آبڪلاني حاڪم جي ضرورتن ۽ ٻين اهڙين حالتن موجب ڦرندڙ گهرندڙ هو. وقتي چوٿين پتي، وقتي ٽين پتي، بعضي پنج ڏوئي ۽ نصفا نصف، يعني اڌ و اڌ اُگاڙي هئي. پر جيتري پيدايش جي حاڪم اُميد رکي ٿي سا منڊ منڊ ۾ نظر ديد ڪانپوءِ مقرر ڪئي ويندي هئي. پڇي ۽ لاباري جي وچ وقت بوقت فرمان موجب ڪاردار ٻئي هڪ اُفسر سان گڏ جي پر ڳٽو تپاسڻ نڪرندو هو. پوءِ رپورتون اميرن ڏي

روانيون ٿينديون هيون، ۽ فصل لهڻ شرط ڪاردار جي
تخميني ڪيل انداز جي گهر ڪٺي ويندي هئي.

حاڪم جو پيدائش ۾ حصو هيٺين ٽن نمونن ۾ اُڳاڙيو
ويندو هو: ڪن هنڌن ڇرخ شماري لڳندي هئي؛
نار پنيان ساليانو چاليهه ڪاسا، ۽ هرلي تي ڇوويهه ڪاسا
يڪل بستي ٿيندي هئي. جي حاڪم ۽ آباد گار اڳوات
دوم شوم انداز مقرر ڪندا هئا ته انهي کي دانه بندي
چوندا هئا. پر رواجي نمونو بٽائي، يعني فصل لٿي وراست
جو هو. ڳوٺن ٻاهران ڪرا هوندا هئا، جتي سر زمين تي
وڃي سرڪاري ملازم سرڪاري حصو ڌار ڪندا هئا.
تنهن ڪانپوءِ ڪيترا ابواب ۽ خرچ لاٿا ويندا هئا. مثلاً
پيشتر، يعني آن جي ڪٽائي، ڪاهگل يعني انبار تي
نشاني ڪرڻ؛ پوءِ ڳوٺ جي فقير، ملي ۽ ٻين لاءِ
خيراتي ڪڍيو ويندو هو؛ پڄاڙيءَ ۾ ڪامدار، ڪوتوال،
ڪازائي ۽ پٽوان ڪش، سڀني کي پنهنجو پنهنجو حصو
ملندو هو. باقي رهيو کهيو قسمت وارو مالڪ گهر ڏي
کڻي راهي ٿيندو هو.

جي زميندار پاڻ مالڪ هوندو ته هاريءَ سان بٽائي
ڪندو هو. سري راش خرچ لٿي پٺي، پيدائش جي
اٽڪل ٽين پتي حصي ۾ ايندي هيس. سٺن سالن ۾
موريءَ تي ٽي سؤ ۽ چار سؤ سيڪڙو به فائدو پائي
ويندو هو. تڏهن به زميندار گهڻو ڪري ڏيوالو ڪڍي
وينو هوندو هو. انهيءَ جو ڪڇ سبب اهو به هو جو

انهيءَ درجي جا ماڻهو اڪثري بيڪار جاهل ۽ بدفعل ٿين ٿا. جيسين زميندار کي پيٽ لاءِ روٽي، پيئڻ لاءِ ڀنگ، هڪ ٻن زالن ۽ ٽاچو پورڻ لاءِ قوت هوندو هو ۽ ترار ڇيلهه کي ٻڌي گهوڙي تي ٽپ ڏيئي پيو گهمندو هو تيسين ڪا ملڪيت جي چنتا يا پرواري نه ڪندو هو. وڏا زميندار وري ڪارڪن رکندا هئا جي حساب ڪتاب ۾ گهوٽالو ڪري وجهندا هئا؛ ڇو جو ڌڻيءَ کي نه اکر پڙهڻ اچي نه انگ سمجهڻ اچي. نيٺ لاچار اوڌر بنا سرندي نه ڪين هئي، سا ڏيڻ لاءِ هندو واپاري تيار ويٺا هئا. انهن جا نرخ به آڪرا هئا. هڪ سؤ جي رقم ٿانءِ ڪري سوا يا ڏيڍ سؤ جي رسيد لکائي وٺندا هئا، ۽ انهيءَ رقم تي اڻ ڏٺو سيڪڙو وياج ۽ ايندڙ فصل لٿي قرض ڀڄائڻ جو انجام لکائي وٺندا هئا. اهو اوليون شرط ڪو ورلي پاڙي سگهندو هو. ڇو جو ڀڄڻيءَ وقت قرضدار قرض لاهڻ بدران اڃا قرضدارن کي مس منهن ڏيئي سگهندو هو. لاچار وري ٽيڻ ٻيڻ ڳري وياج تي اوڌر ڪڍندو هو؛ لهڻيدار هندو به ترپناڪ آهن، ۽ اُن بلڪل لتل اگهه تي خريد ڪري ڇڏڻ زميندار تي مهرباني ڪندا هئا. جي قرضدار وڏي درجي يا وڏن گهرن وارو هوندو هو ته سخاوت جو در کليندو هو ۽ اوڌر ڪڍڻ مهل گهوڙا ۽ سون جي مڙيئن سان تلواريون عطا ڪندو هو.

بعضي ڪاردار به ڌڻين جي ملڪيت کي چڱو پاسو

Gul Hayat Institute

ڏيئي ويندا هئا. سو وقت ٻه وقت حاڪم مٿن ڪاڏ ڪا ملامت مڙهي سزا ڪندو هو. ڪڏهين ڪاردار جو پگهار ٻه سؤ ته ڏنڊ ٻارهن سؤ! ۽ اهي پيڙيندڙ ڏنڊ هو ٻه هيٺري ۾ ٻڙي چڙهندا هئا، ڇو جو پوءِ هو اوترو ئي ڏڍڪ رعيت مان چوسي ڪڍي سگهندا هئا.

(٢) سرشماري سيٺي ضلعن ۾ اجاريدارن يا تحصيلدارن کي ٺيڪي تي ڏني ويندي هئي، جا وصول ڪري، رقم خزاني ۾ ڀريندا هئا. اها ڍل فقط سنڌي ڇٽن تي ٻوندي هئي. ٻروچ هميشه قوم جي سردار جا پاڙيڪي خدمتگار سمجهندا هئا، تنهنڪري انهيءَ ڍل کان آجا هوندا هئا. وڏن جاگيردارن ۽ اميرن کي ڪڏهن سندون مليديون هيون، جن موجب نه رڳو زمين جي ڍل ٻر سرشماري ۽ ٻيون ڍلون پاڻ لاءِ رعيت کان وصول ڪري سگهندا هئا. زميندار، سرڪاري ملازم، فوجي ماڻهو، قاضي، پير، پيرزادا، سيد ۽ ٻيا سڀ سرشماريءَ کان ڇٽل هئا.

اها ڍل هيٺينءَ ريت ٻوندي هئي: زالون، مرد ۽ وڏ وڏ ٻرڙا ٻار سڀ ڀريندا هئا ۽ ڪٽنب جو وڏو سيٺي ڀاتين لاءِ جوابدار هو. ٻيو ته هرڪو ڀاتي ٻين لاءِ ضامن هو: پٽ پيءُ لاءِ، چاچو ڀائٽي لاءِ، وغيره. مثلاً ڪٽنب ۾ اصل ويهه ڄڻا هئا، پر پنج ڇهه گذاري ويا، يا ٻئي ملڪ ۾ هليا ويا ته به حاڪم اڳين رقم طلبيندو هو، ۽ غيرحاضر ڀاتين کان به سندن حصو گهرندو هو. سرشماري

فصل تي اَٺ آنا، يا سري آسامي ساليانو هڪ رپيو روڪڙ ورتي ويندي هئي. سر چارلس نيپيئر اِها جلد رد ڪري ڇڏي، ڇو ته ڏيل ڳجهي ڪندڙ ۽ اهنج ڏيندڙ هئي. پر مشرق ۾ انهيءَ جهڙي عام ۽ چالُو ڏيل ٻي ڪانه ملندي: افغانستان، ملتان، ٻهاولپور، جيسلمير، پنجاب ۽ ايران جي ٻهراڙيءَ ۾ قائم ڏسندا. ڏيل اُڳاڙڻ ۾ هڪ وڏي خامي اها هئي جو وصول ڪندڙ عملدار اڪثري پاڻ هضم ڪري ويندا هئا.

سنڌي هندوُ گهڻو ڪري واپاري هئا، تنهنڪري سرشماري ڪٽت بدي ڪين ڏيندا هئا. جيڪي عامل اَميرن جي نوڪريءَ ۾ هئا سي وقت بوقت ڏنڊن پرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪين ڏيندا هئا.

(٣) سٿر- يعني مال جي آمدرفت تي ڏيل نقد ڏيل هئي. درياهه رستي آيل مال لهڻ تي اڪثري ڇهه سيڪڙو پرڀندو هو. خشڪيءَ رستي ايندو هو ته ڏيل سرحد تي اُڳاڙبي هئي. پوءِ ڇوٽ هوندو هو جيسين وري وڪري جي جڳهه تي پهچي. اها ٻي ڍڳري ڏيل وڪري تي وصول ٿيندي هئي، ۽ مال کولڻ کان اڳ في اُٺ تي هڪ مقرر ڪيل نرخ موجب پوندي هئي. سراسري في مڻ تي پنج آنا ڏيڻا پوندا هئا. گهوڙن تي في گهوڙي مٿان ٽي يا ساڍا ٽي رپيا پربا هئا.

اها ٻٽي سٿر جي ڇٽي سنڌ مان لانگهائو واپارين تي به پوندي هئي. مثلاً جنهن قافلي جو مال افغانستان

Gul Hayat Institute

مان سنڌ لنگهي ڪراچيءَ کان بمبئي تي روانو ٿيو سو ٻه آجو ڪين هو. ڪن حالتن ۾ جڏهن گهڻ ءَ اَن هڪ شهر مان ٻئي شهر ۾ ويندو هو ته ٻه وڪري وقت سڄو ورتو ويندو هو.

ڪن هنڌ سڄو اُڳاڙڻ جي ڪاروبار اَمانين جي هٿ هيٺ هئي؛ ٻين هنڌ اجاريدارن کي ٺيڪو ڏنو ويندو هو. وڏن واپاري سيٺين سان خاص رعايتون هيون، ۽ جتي ٻيا پنج يا ڇهه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا اُتي هي فقط ٻه يا ٽي روپيه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا. ڪو اهڙو شاهوڪار جنهن ۾ اَميرن جو ايمان هوندو هو، يا جو سنڌن لاءِ وقتي ڏنڊو ڏاڙي ڪندو هو، تنهن کي وڪري مهل ترت ڍل ڀرڻ جي تڪليف نه ٻه ڏيندا هئا. ڪن تي مهرباني ڪندا هئا ته ڍل جي پنجين يا ڇوٿين پتي معاف ڪٽي ڪندا هئا، ۽ ائين ذرا عام جام ڪندا هئا؛ ڇو جو آخر هو ڄ وري ٻـ اجاريدارن کي تي رسيو.

سڄو کان سواءِ ڪيترا سردار وري راهداريءَ جي چٽي اُڳاڙيندا هئا؛ مثلاً جوکيُن جو سردار پنهنجي حد اندر هڪ آني کان ٽي آنا في (اُٺ جي) نٽ تي چڪيندو هو. اهي خاص ڍلون ڪئين هيون ۽ ڪي بلڪل خسيس هيون. هيٺين ننڍي ياداشت مان ظاهر ٿيندو ته ڪهڙي اُدم ۽ اٽڪل سان سنڌ جا حاڪم سيٺين تي ڍل جو ڪيچ نه بوجو وجهندا هئا.

Gul Hayat Institute

(١) پيش ڪش مهاڄن: سنڌي هندو قوم ايڏي وڏي ۽ هلنديءَ واري هئي جو ڪاٺن جزيئمت ال عنود (جا قران موجب اسلامي حڪومت اندر ڪافرن کان هن وقت به ورتي ويندي آهي) کان اُڳاڙبي هئي. واٹيا دڪاندار سالياني پنجن ڏهن روپين جي پيش ڪش پرڻ وڏيڪ پسند ڪندا هئا. فقط مرد ڏيندا هئا. وڏا واپاري ۽ سڀ سرڪاري عملدار انهيءَ کان ڇٹل هئا.

(٢) سرشماري اسنفگران:- رنگريز، واپا، لوهار، رازا ۽ ٻين ڌنڌن وارا ڏيندا هئا. سراسري هرهڪ بالغ مرد کي ساليانو ٽي رپيا پرڻا پوندا هئا.

(٣) دلالي- هرڪو دلال قافلن ۽ ٻين مسافر واپارين لاءِ ڌنڌي ڪرڻ جي اجازت واسطي اُمير کي ڪا نندي رقم ڏيندو هو. نتيجو اهو نڪتو جو دلال بنا اِجازت واپاري سودو نه ڪري سگهندو هو ۽ جي ڪري پنهنجي سرمال جو نيڪال ڪندو هو ته به دلالي پرڻ لاءِ ٻڌل هو.

(٤) هوائي- ٻڌل يا پڳل جهاز مان نڪتل مال سرڪاري دستوري هو.

(٥) فروعي- جي اُٺ، ٻڪريون يا ٻيو چرندڙ مال آباد کيل يا پيل ٻڌل زمين ۾ گهڙي ويندو هو ته سڄو ڏڻ يا گلر وڪڻي حاصلات حاڪم جي کاتي ڪٺي ويندي هئي. تنهن مان نه ڏڻ جي مالڪ نه زمين

جي مالڪ کي ڪجھ نصيب ٿيندو هـو. روَل مال ۽
هڪدم هٿ نه ڪيو هو ته ضبط ڪيو ويندو هو.

(٦) چرخي - اها ڀل باغات ۽ ٻين زمينن تي
نارن پنيان بدل هئي. علائقي علائقي ۾ ٻيا ٻيا نرخ هئا ۽
اڪثر چرخي جي مقدار تي منحصر هئي.

(٧) ڇَٽابو - قدرتي پاڻيءَ تي ڀل هئي جا زميندار
ڀريندا هئا. پر سڄي سنڌ ۾ عام نه هئي.

(٨) اجاره ڪوليا - سيلابي ٽڪر ۽ منڇر، منهاري
۽ ٻيون ڍنڍون سرڪاري نوڪرن کي ٺيڪي تي ڏنيون
وينديون هيون. اهي ڪک، ڪانهون، شڪار جا پکي،
ٻيرط، ڪمين، وغيره جي نفع مان ٽين پتي يا اَڌ سرڪار
کي ڏيندا هئا.

(٩) اجاره ٻيڙط - پتڻن جو ٺيڪو هوندو هو ۽ پاتڻي
في مسافر تي پئسو يا ٻه پايون اُڳاڙيندو هو.

(١٠) شڪار ماهي - مهاڻن کان، ڪاٺ، ٻڪري ٻلي
ماريندڙن کان سرشماريءَ کان سواءِ پئدايش جو اڌ يا ٽين
پتي وصول ڪئي ويندي هئي.

(١١) سردرختي ۽ زيردرختي - زمين ڀل ۽ باغات
ڀل کان سواءِ خاص ميوات، مثلاً انب، کجور، مٽن
عـسيس ڀل ڀريندا هئا. ميوو پچڻ کان اڳ ڪاردار جاچ
ڪرائيندو هو ۽ سردرختيءَ هيمث آنو درخت تي لڳائيندو
هو. زيردرختي ميوو پچندي؛ سرڪار جو ميوي ۾ حصو
۽ اهو حصو اڌ يا ٽين پتي هوندو هو.

(۱۲) ترازؤ- اهي وصوليءَ آن، ميوي ۽ ٻين خوراڪ جي شين تي بزار ۾ وڪري مهل ڏيندي هئي، نقد ۽ سراسري پنجن سيرن تي ٻٽسو هوندو هو. سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾ شهر اندر ڪير وڪري لاءِ ايندو هو ته ٻاهر دروازي تي محصول ڏيڻو پوندو هو، ڪن ڪن هنڌ ته مالڪ اجاره جڦرت پرڻ کان اڳ پنهنجو مال نه ڏهي سگهندو هو.

(۱۳) سلامتي ڪشتي- ڪوبه جهاز يا ڪشتي مال يا مسافرن سان بندر تي سلامت پهچندو هو ته اجاريدار سلامت پهچڻ لاءِ چار آنا في ونندو هو. ٻگهه لڳندو هو ته وري رقم. نت نت جا ڇهه آنا اُڳاڙيندو هو. في گهوڙي مٿان اَٺ آنا سلامتي ڏيڻا پوندا هئا.

(۱۴) مويشي- گهوڙي، خچر، گڏهه، اُٺ، ڳئون جي وڪري تي، سرڪار روپئي تي آنو وٺندي هئي.

(۱۵) ريزڪي- اهي ننڍن واپارين تي پئل اڪثري ٽيڪي تي ڏني ويندي هئي. سڀ خريدار روپئي تي آنو ۽ جنهن قيمت هڪ سؤ کان مٿي اُٿي پنج روپيه سيڪڙو ڏيندا هئا. شاهوڪار فقط چار روپيه سيڪڙو ڀريندا هئا.

(۱٦) پنڇري- في اُٺ تي ماهوار اَٺ آنا، مينهن جا چار، ڳانءِ جا ٻه، رڍ ٻڪريءَ جو آنو. اهي به اجاريدار اُڳاڙيندا هئا.

Gul Hayat Institute

(١٧) گتو يا اجاره شراب - دارون کي ندڙ سالياني ڏيندا هئا. اها جاڳي بجهي مقرر نه کيل هئي.

(١٨) آميني - بہ زميندار پاڻ ۾ اُٽڪندا هئا تہ سرڪار آمين مقرر ڪندي هئي. امين جو مرتبو بہ ڌرين جي مرتبي تي منحصر هو. جيئن تہ سنڌي زميندار زمين بابت دنگئي آهن تيئن آمين عام جام مقرر ٿيندا هئا. ڪن حالتن ۾ جهڳڙو وڏي ويندو هو ۽ خونريزي بہ ٿيندي هئي. ڇو جو حقن لاءِ هٿيار ڪڍندي ويسوم ئي ڪين ڪندا هئا. امين بہ فيئن، رشوتن، دستوري وصولين کان سواءِ مهماني گهرندو هو ۽ پنهنجن بيلين ساڻ ڌرين جي خرچ تي وتن وڃي ٽڪندو هو. فيصلي ٿيڻ بعد ٻئي طرف هڪ مقرر کيل رقم ۽ اَن، چوپائي مال جي سوغات، ظاهري حاڪم لاءِ پر سچ پچ آمين کي پهچائيندا هئا. ماڻهو بہ دغا ۽ رشوت خوريءَ تي هري ويا هئا. انصاف رشوت سان ملندو هو، ۽ جي ايماندار امين وقتي سوغات ڪاٽي موٽائي تہ اُها ڌر اُلٽو اهو اِنُومان ڪندي هئي تہ شايد خلاف ڌر وڏيري رقم پهچائي آهي! امين کي ايتري اختياري هوندي هئي جو وٽيس تيئن فيصلو ڪري ڇڏي. جي ڪنهن ڌر کي فيصلو بلڪل بي انصافيءَ جو نظر اچي تہ امين کين بي گناهہ ثابت ڪرڻ لاءِ برندڙ باهہ يا اونهي پاڻيءَ، وغيره جي ڪسوٽي ڏسيندو هو. چالاڪ

Gul Hayat Institute

اميرن ۽ پاڻ به جاوا ڪندا هئا ۽ پنهنجن ڏٽين کي به مڪائيندا هئا.

(۱۹) ڄرمانو يا ڏنڊ- هر ڪنهن گناهه لاءِ ڏنڊ آيو رهيو ۽ موت جي سزا ڏيڻ کان حاڪمن کي ڏنڊ وٺڻ ۾ وڌيڪ فائدو هو. گهڻو ڪري قرآن موجب يا اسلامي رواج موجب سزائون سڀ بدلائي ڏنڊ وڌا ويندا هئا. زناهه ڪري به قتل ڪا هٿائي، ڪاردار ڏنڊ اُڳاڙيندو هو. چوري، مارا ماري، خون جو به اهڙيءَ نموني نبيرو ڪيو ويندو هو. پر حاڪم جي گهر گهڻو ڪين پهچندو هو، جو جو ڪجهه رقم ته ڪاردار ۽ ٻيا عملدار وچ ۾ کائي ويندا هئا.

هن ٿورڙي احوال مان ظاهر ٿيندو ته ڪيتري ڪنڌڙن ۽ واپارين تي هلڪيون پئلون ڪونه هيون. اسانجي راڄ ۾ سنڌ جي پئلن جو سرشتو هندوستان جي نموني قائم ڪيو ويو آهي. اها ڳالهه گهڻي عام خلق کي پسند نه آهي، ۽ هو پل ڪري پنهنجي وڌندڙ مفلسيءَ جو سبب اسانجي پئل جو سرشتو سمجهن ٿا.

(٦) سنڌي ٻولي

سنڌي ٻوليءَ جي لغت خاصي آهي ۽ قسمين قسمين لفظن سان ڀرپور آهي. سا ڳيءَ شيءِ لاءِ ڪئين لفظ ليندا، جنهان کي اڄايا نه آهن. هن ملڪ ۾ ڪا شيءِ مشڪل ملندي جنهن لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪو نالو نه هوندو. سو آءٌ هتي جي ڪجهڻ ڦڪيءَ سنڌي- فارسي

ٻوليءَ جي ڳالهه نٿو ڪريان. شين ۽ خاص ڪري عام شين لاءِ ته ڪئين لفظ آهن. مثلاً اُٺ لاءِ درجن نالا آهن، ڪي سڄايا ٻيا اڄايا. اسم ذات جا لفظ وڏيڪ ترقي ڪيل ٻولين مان ورتل آهن ۽ اُنهنجي تعداد ئي ڪانهي، انهيءَ ڪري سنڌيءَ ٻوليءَ جي لغت عمدي آهي.

سنڌي ساهتيه بابت ايترو ضرور چوندس ته سنڌ فتح ڪرڻ وقت جيترا اصلي (Original) ڪتاب سنڌي ۾ هئا اوترا هندستان جي ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ ۾ نه هئا. ڪن ٿورن پرڳڻن ڪي ايڏو ساهتيه موجود هو. پر سنڌ ۾ گهڻو ڪري عربيءَ مان ورتل ديني ڪتاب هئا. ڪيترا ڪتاب هٿ اچي سگهن ٿا سو چوڻ ڏکيو آهي، پر ٻيو نه ته ٻه ٽي سو قلمي ڪتاب بيشڪ گڏ ڪري سگهبا.

نثر ۾ تواريخن ۽ سيني اسلامي علمن جا ترجما ملندا. ڪهاڻيون اڪثري حديثن مان، پر هو ويرو سڀ ديني نه آهن. ٻارن کي فارسي عربي سيکارڻ لاءِ لغتون، اِنشا (لکپڙهه) تي ڪتاب، ٿورا طب ۽ ٻين اهڙن پيشن تي ڪتاب موجود آهن.

نثر کان شعر جو ساهتيه وڏيڪ عمدو ۽ مزيدار آهي. سنڌي شعر مرهٽي يا هندي شعر کان گهٽ درجي جو نه آهي. عربي ۽ فارسي وياڪرڻ جا ڏکيا ۽ باريڪ قانون سنڌيءَ ۾ نه آهن، نه اِنهن ٻولين جي قافئي جو نقل ڪيو ٿو وڃي. سنڌيءَ ۾ شعر لاءِ خاص قافيا آهن. پشتو ۽ ٻين آس پاس جي ٻولين وانگر شعر جا وزن

نقل نه ڪيل آهن. شعر ۾ ساڳئي سواد خوب آهي. سهڻيون اصطلاحون، تز ور جيسون ۽ عبارت ۾ خيالات جي تازگي ۽ ڪجهه زور آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ جو هيتريون ساريون اُپ ڀاشائون (dialects) آهن، تنهنڪري اُونچ درجي جا مصنف ڏاڍي سولائيءَ سان جنهن ڀُونءِ ۾ قصو واقع ٿيل ڏيکاريندا آهن اُتي جا چالو حرف ۽ ور جيسون وٺي پنهنجي عبارت کي زور وٺائيندا ۽ بيان کي اهڙي نموني چٽيندا تا جو ڳالهه سڄو جو روپ وٺيو بيهي. تجنيس خطيءَ جو حد شوق اٿن ۽ (وياڪرڻ جي) حالتن جون نشانيون ۽ ٻيا اعزا ٻي لطف پئي گرويرو ڪيون ٿنبيون. تنهنڪري شعر جو وزن چيدو ۽ عمدو بهاريل آهي. سنڌي شعر جو سنڌي ماڻهن تي جادوءَ جهڙو اثر ڏسي پڪ ٿيندي ته شعر ۾ زور ۽ معنيٰ ٻئي آهن. صوفي عالم بہ وقتي پنهنجون عربي فارسي ڪتابن ۾ سنڌي تڪرا وجهڻ ڪان عار نہ ڪندا آهن. شعر جا ڪجهه نمونا هي آهن:-

(١) مدح- خدا تعاليٰ، رسول ۽ زاهدن جي.

(٢) مناجات- يوروپي (hymns) گيتن وانگر آهن. رواجي ماڻهو سنڌيءَ ۾ گيت چوندا پر علما عربيءَ ۾ چوڻ پسند ڪندا آهن.

(٣) مرثيه- حسن حسين جي شهادت بابت.

(٤) ڪوار يا لغت- سنڌيءَ ۾ به نمونا آهن. هڪ 'مالهه' فضيلت وارو ۽ ٻيو 'قبيح' گارگند وارو. اثر

Gul Hayat Institute

مان سمجهبو تہ هن جو سنڌ ۾ گهڻو قدر آهي. پر اثر مضمون تي منحصر آهي.

مٿيان چار نمونا عربي فارسي زبانن تان ورتل آهن ۽ مسلم ملڪن ۾ عام آهن. هيٺيان چار خاص سنڌي آهن:-

(١) فتح نامو- سوڀ جي تعريف ۾ لانگها ناهيندا آهن. مضمون ۽ طرز موجب عربي شعرن جهڙائي زوردار آهن.

(٢) ڪافي يا وائي- اڪثري عشق تي ۽ انن ڏهن مصراعن جي. جنڪي بوليءَ ۾ انهنکي تپو يا خيال چوندا آهن. گهڻو ڪري ڳائبي آهي ۽ ماڻهن کي ڏاڍي وڻندي آهي.

(٣) بيت – اهي بہ تنبوري تي ڳائبا آهن. ڏوهيڙو ٻئي سر جو ٿئي تو ۽ دهل سان ڳائبو آهي.

(٤) سنيهڙو- عاشق جو معشوق ڏي. اهي علحدي نموني جا آهن ۽ تڙ سان ڳائبا آهن. جهنگلي قومن کي جو مزو تڙ مان اچي سو ٻئي ڪنهن ساز مان نہ ايندو آهي.

تصنيفن ڪانسواءِ ڪئين ڳجهارتون ۽ پروليون آهن، جي عربي ۽ ايراني معما وانگر آهن. انهن ۾ ٿوري گهڻي مڙيوئي ڪا خوبي آهي ۽ نهايت لطيف ۽ لذيذ ٿين ٿا. جيئن ٻين اڻ سڌريل قومن ۾ ٿين تيئن سنڌ ۾ بہ گهڻو شعر ٽڙيل پکڙيل آهي؛ جو اڃا گڏ نہ ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي تہ ڪڏهن بہ همت نہ ڪيو ويندو. پر ڳچ شعر سنڌي عالمن جي ڏيان جوڳو آهي، ۽ ڪجھ

حصو تہ مشرقي عالمن جي اپياس جو لائق آهي. سنڌ ۾ ٻين پرانتن وانگر، شاعرانو ساهتيہ اڇا اصلي ۽ سوادي آهي. مضمون جهڙو سليس ۽ سرل نهڙي ئي لغت جهڄي ۽ پرمعني. مگر اسانجي تعليمي سرشتي هيٺ شاعرن جي طرز بہ نقلي ۽ بناوٽي ٿي پيئي آهي. ظاهر پيو ڏسجي تہ ٻين ٻولين جي نقل ڪرڻ ۾ عبارت جي چوري ڪرڻ ۾ ٿي اچي. نثر ۾ اهو هلي بہ وڃي، پر شعر ۾ پڌرو ٿيو پوي. پراڻين مرهٽي ڪوتا ڏسو ۽ پوين ويهن سالن جي ڪوتا سان ڀيٽيو تہ جيڪي چوان ٿو سو ثابت ٿيندو.

(٧) مسلمانن جي تعليم

جيئن اڳ سڀڙيل قومن ۾ تيئن سنڌ ۾ بہ مذهبي تعليم ڪانسواءِ ٻي ڪنهن تعليم جي حاڪم پوئواري نہ ڪندا هئا. تعليمي سرشتو هيٺين ريت هو:-

Gul Hayat Institute

لکڻ پڙهڻ الا بارو زير مڪتب ۾ صبح جو ڇهين ڪان سانجهيءَ جو ڇهين لڳي تائين ويندو هو. آخوند پهرئين الحمد الله رب ال عالمين ... جا اکر سڃاڻڻ سيکاريندو هوس. پوءِ قرآن شريف جو آخرين سيپارو آهستي آهستي پڙهندو هو، تان جو ڇهين مهني اندر لسو پڙهي ويندو هو. دستور موجب هاڻي آخوند خرچي ۽ خلعت گهرندو. پوءِ قرآن شريف مان چوند ڪلام جو حافظو ۽ لکڻ شروع ٿيندو. قلم سان آلي تختيءَ تي آخوند وڏن اکرن ۾ ايندا ڪيڏي ڏئي، جن مٿان شاگرد

مشق ويهي پڇائي. شاگرد ساڳئي وقت هجيئون ڪرڻ نہ سڪي. اينري ڪم لاءِ ڇهہ مهنا بس سمجهيا آهن.

ختاب ۾ سال ڪن لکڻ پڙهڻ ڪانپوءِ بار سمجهڻ بنا قرآن شريف پڙهڻ شروع ڪندو. انهي ڪم ۾ نهايت آهستي واڌارو ڪندو آهي، ۽ شايد نون ورهين جي عمر ۾ بيو قدم کڻندو، يعني سنڌيءَ جو اپياس ڪندو. انهيءَ جو هيٺيون اپياس ڪرم آهي:-

(۱) نُور نامو- آدم پئدا ٿيو تنهن کان اڳ ڇا هو تنهنتي ٻاراڻو ڪتاب. هڪ عبدالرحمان جو لکيل، شايد حديث تان ورتل آهي. ٻارن لاءِ بيو وڏيڪ واهيات ڪتاب ٿيو نٿو سگهي. جي حضرت محمد جي بت تي ۱۰۴،۴۷۲ وار هئا، جنمان ۳ اَڇا هئا.

(۲) تفسير ٿي مخدوم هاشم جا ڪتاب.

(۳) نثر ۽ شعر ۾ ٻاراڻيون آکاڻيون: مثلاً سيفل، ليلا ن مجنوُن، وغيره. عام طور حڪايت ال صالحين پاڙهبي هئي، جا هڪ سنڌي ملي عبد حڪيم عربيءَ تان ورتي هئي، تنهن ۾ اڳئين زماني جي مشهور زاهدن عابدن جون ڳالهيون آهن. ’لاڏاڻو‘- حضرت پيغمبر جي وفات تي، جو ميان عبدالله عربيءَ مانَ حبيت ال سير تان ورتو هو. معراج نامو حضرت پيغمبر جي معراج بابت حقيقت ۾ غيبي واقعات ۽ اِسرارن تي وڏو چڙ چو آهي. ’سؤ مثال‘- هڪ اِسمائيل جو لکيل آهي، نہ عبدال حليم

Gul Hayat Institute

هڪ فقير سؤ جواب ڏيئي سلطان روم جي ڏيءُ سان شادي ڪيئن ڪئي......

ٻارهين تيرهين ورهين جي عمر ۾ فارسيءَ جو اڀياس شروع ڪيو وڃي ٿو:-

(١) لغتون، جيئن ته ڊوايو، ٽوايو، چشم چراغ...... دوائي ۾ ڪئين سنڌي لفظن جا فارسي لفظ ڏنل آهن. ٽوائي ۾ عربي لفظ به ڏنل آهن. چشم چراغ ۾ فارسي فعلن جا ڦيرا ڏنل آهن.

(٢) سولاءِ چيدا شعر، مثلاً سعديءَ جي ڪريما.

(٣) تواريخ، اِنشا، گلستان، بوستان، حافظ، جامي، نظامي، وغيره. پويان ٽي شرحن کان سواءِ پورا نه سمجهي سگهبا آهن ۽ اهي هميشه ميسر نه هوندا آهن. جلال الدين جي مثنوي ۽ خاقانيءَ جا شعر ته اُستاد توڙي شاگرد، ٻنهي جي وٽ کان ٻاهر آهن. فردوسي ورلي پڙهندا آهن.

شاگرد ڪي ورڏيڪ پڙهيو ۽ عالم ٿيڻو هوندو ته ڪنهن مدرسي (ڪاليج) ۾ پندرهين سورهين ورهين جي عمر ۾ ويندو. چون ٿا ته ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اهڙا ڇهه مدرسا هيٺين هنڌن هئا:- (١) سيوهڻ؛ (٢) ترپت (نزديڪ سيوهڻ)؛ ڪوهرا (سيوهڻ جي اُتر ۾)؛ متلوي يا متاري؛ موهر يا ولهاري (نزديڪ عمرڪوٽ)؛ ۽ ڇوٽياري (ٿاري تي).

مدرسو وقف تي هلندو هو. اهو سرشتو اِسلام جي هڪ خوبي آهي، جو مڙهين ۽ خانقاهن جي بدران

مومن مڪتبن ۽ مدرسن لاءِ خيرات ڏيندا آهن. ڪن
صفا مسلم ملڪن ۾، (جهڙيطرح افغانستان ۾) ڪي سڄي
عمر علم طالب (شاگرد) ٿي مدرسي يا مسجد جي وقف تي
گذار يندا آهن. غريب شاگردن لاءِ اهو وڏو سهنج آهي
۽ پوءِ وڃي اهڙو عالم ڳولي ڪيندا جنهنجو ڪنهن
خاص فن جو اڀياس ڪيل هوندو ۽ اُنم ماهر هوندو.
وقف جو سرشتو اُنهن خواب خيال شاگردن لاءِ ته چڱو
آهي جي سپاهيڪ طور دنيا جي وهنوار مان ڪين چاهن
۽ جنڪي ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ لڳائڻ چڱو آهي.
نڪي ڪي ڪين ايترو تو ملي جو سست ۽ بڳڙيل ماڻهو
لالچ وچون سندن مثال جي پيروي ڪن. تاليپر هرهڪ
مدرسي جي گهرج آهر ڪا ماهوار رقم امداد طور ڏيندا
هئا. مدرسي ۾ هڪ يا ٻه مخدوم ته ضرور هجن ۽ جي
وڏن شاگردن کي وعظ ڪن. ڪين چڱا خاصا پگهار ملندا
هئا ۽ سندن گهڻي عزت آبرو هوندي هئي. تنهنڪري
انهي عهدي لاءِ جهجها طالبو هئا ۽ پاڪ ۾ پاڪ سيد ته
اهو عهدو ملڻ لاءِ شائق هوندا هئا. انهن ڪانسواءِ ٽي،
چار، يا پنج مولوي، جي ٽيهن کان سٺ روپين تائين
پگهار ڪڍندا هئا ۽ وقتي سوکڙي سوغات به ملندي
هين. ختنابين جو تعداد مقرر ڪيل ڪونه هو؛ اهو رباب
۾ جڳهه تي منحصر هو. شاگردن کي روز ڪاڌو ۽ ڪن
حالتن ۾ پئسو ملندو هو، سندن ڪپڙو به وقف مان
ٽيندو هو. منگل ۽ جمع کان سواءِ باقي پنج ڏينهن

پڙهندا هئا؛ تنهنکان سواءِ بـ عيدون ۽ عاشورا موڪل جا ڏينهن هئا. ٻئي ٻئي سال جيڪو لائق سمجهبو هو، تنهنکي ٿورا هفتا گهر وڃڻ جي موڪل ملندي هئي. موڪل بنا غيرحاضريءَ جي يا نافرمانبرداريءَ جي سزا شڪول مان نيڪالي هو. بدچال، خاص ڪري زالن سان صحبت، تنهنجي سزا ڏڙي جا ڦٽڪا هئا. تلواريون ۽ خنجر سان ڪٽڻ يا ڪٽڻ جو حق هون. پر ٻنان ڇوڪرن وانگر هٿيارن جو بد اِستعمال نـ ڪندا هئا.

سنڌ ۾ ايپياس ڪرم هينيون هو، ۽ توهين ڏ سنڌ ۾ ته جيڪي مدرسن ۾ پڙهندا هئا سو ڪرستان اڳي وديا پيٺن (يونيورسٽيز) ۾ پڙهندا هئا؛ فرق اهو ته مادري زبان لاءِ سنڌي، لئٽن بدران فارسي، ۽ يونانيءَ بدران عربي هئي:-

(۱) عرف ۽ نحو؛ (۲) منطق؛ (۳) فقه؛ (۴) تفسير (قرآن شريف جي شرح)؛ (۵) حديث؛ (۶) علم فصاحت (rhetoric).

هي ڪم بہ پڙهندا هئا:-

(۱) قراءت (قرآن شريف اُچارڻ، پڙهڻ ۽ چوڻ).
(۲) مناظره (بحث).
(۳) عروض.
(۴) طب.
(۵) رمل، نجوم، جفر ۽ بيا غيبي فن.

Gul Hayat Institute

طب جو شاگرد ڀريائين طب يوسفي پڙهندو هو ۽
شعر ۾ لکيل تڪون ياد ڪندو هو. پوءِ دوائن جي شين
تي فارسيءَ ۾ ميزان ۽ علاج تي تحفت ال مومنين
پڙهندو هو. ساڳئي وقت پساريءَ جي دڪان تي ٻه
پيو ويندو ۽ ڪجهه نه ڪجهه سکندو. پوءِ ڏنڌي جي ڪا
شاخ اختيار ڪندو. سنڌ ۾ طبيب ٽن قسمن جا آهن:-
بلڪل گهٽ جي لکي پڙهي نه ڄاڻن؛ وچولا جي سنڌي
يا سولي فارسي پڙهي وڃن، مٿئين درجي جا جي
فارسي عربي چڱي خاصي ڄاڻن. طبابت سکڻ لاءِ
ڪنهن مشهور طبيب جو شاگرد ٿيڻ ضروري آهي.
نستر هڻڻ جو استعمال ڀريائين اڳ ۽ پير جي پنن تي
سکندا. پيشاب چڱيءَ طرح جاچيندا آهن؛ نبض تپاسڻ ۽
ڏنپ ڏيڻ طبيب سيکاريندو اٿن. هاڻ غريب مريضن
تي تجربي ڪرڻ لاءِ شاگرد تيار آهي ۽ ڦٽ کولڻ،
اکين مان ڦلو ڪڍڻ، وغيره شروع ڪندو آهي. علم
تشريح (anatomy) ۽ جراحيءَ ڪم جي مختصر خبر
هوندي اٿس. باقي خوراڪ جي ڪري ۽ نسخن مان
چڱيرو واقف هوندو آهي. هاڻ نول طبيب 'پنهنجي
سر مريض مارڻ' لاءِ تيار. في هر ڪنهن مريض جي
درجي موجب ۽ ڪو وڏي مرتبي وارو هجي ته
سڀ ڪجهه سندس سخي دل تي ڇڏيندا آهن. پر
حڪيم صاحب کي زنانو مريض ورلي ڏيکاربو آهي،
مجاڻ ٻنهي جي وچم ڪا حرڪت ٿي پوي. ڪيس

Gul Hayat Institute

عزت ڏاڍي ڏني، گهرائڻ مهل گهوڙو به موڪلبو، ڪمري ۾ اوچي جڳهه تي وهاربو وغيره. نه ته خاطري ڪجهه ته مريض ڪسي تهذيب سيکارڻ لاءِ نسخي لکڻ ۾ ڪانڌ ڪا پل ڪري وڃهندءِ! ايندو ته ويهي مريض جي جاچ ڪندو، نبض ڏسندو، پيشاب ڏسندو ۽ مرض جا ارڪان ٻڌائيندو. ڪي عجيب و غريب فارسيءَ عربيءَ ۾ نالا ڳڻهندو جي ڪير ڪون سمجهندو. پوءِ مرض جي تشخيص (diagnosis) لاءِ پنهنجا ڪتاب وڃي واچيندو ۽ فارسيءَ ۾ لنبو نسخو لکي موڪليندو. اڪثري نبض ۾ نستر هڻڻ سان علاج شروع ڪندو، پوءِ جلاب ۽ ٻجاڙيءَ ۾ خوراڪ جي ڪري. پويان نهايت سخت آهن ۽ جي مريض انهن ٻن مان بچي پيو ته شايد ڇٽو. ڇٽڻ کان پوءِ سڀ عزيز گڏ ٿيا ۽ حڪيم صاحب ڏاڍي شان سان مريض کي ”غسل صحت“ ڪرائڻ لاءِ چوندن. پوءِ حاضرين صاحب مريض مٿان گهور ڪندا، جا حڪيم صاحب جي دستوري آهي. پر جي شفا نه ملي ته چوندو ته خداتعاليٰ جي اها مرضي هئي، قسمت اهڙي هئي، يا ڪنهن جن ڀُر جو ڪم هو. ائين ڇٽي پاڻکي ۽ ٻين کي ٻر ڇائيندو.

سنڌ ۾ جراحي جي ڪم ۾ گهڻي اوڻائي آهي. علم تشريح جو پورو اڀياس نٿا ڪن. بت جي بناوت جون شڪليون منشي ورتي غلط طور نقل ڪيا ڪندا. اهي شڪليون الاجي ڇاجو ڇا ٿي پونديون. مذهبي

Gul Hayat Institute

وهمن ڪري ۽ ڄراحي ڇريءَ جي استعمال جي منع ڪيل آهي، تنهنڪري اُستاد توڙي شاگرد ٻئي هڪ جهڙا اَڻ ڄاڻ هوندا آهن. سنڌ ڇا، پر ساري مشرق ۾ عام خلق کي يوُروپي ڄراحن جي قابليت ۾ ڏاڍو ايمان آهي. پر دوائن بابت ائين نه آهي. اسين ماڻهن جي طبيعت، بناوت، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو اهڙو مختصر اڀياس ٿا ڪريون، جو ٻين فائدن ٿيندي به طبابت ۾ اسانجو قدر نٿا ڪن. معجوُن ۽ ڪکن بابت اسانجي اڄاڻائيءَ تي ڏاڍي حيرت لڳندي اٿن. مشرق ۾ طبابت تي اهڙو ڪتاب ئي نه ليندو جو گهڻو ڪري سڀ انهن تي ئي لکيل نه هوندو، ۽ جنهن بابت ڊاڪٽر ماڻهو مشرق ۾ اٿندي وهندي نه ٻڌندو.

گهڻو ڪري سفيد پوش جي زال ويم ۾ مرڻ کي مري ويندي پر حڪيم جو منهن نه ڏسندي. ويم فقط دايوُن ڪرائين. انهي اهو جو ڌاري به تڪليف تي نه زال ضرور مئي. تنهن حالت ۾ غريبن کي خيرات ڏيئي، ڪجهه پڙهي زال جي سٿر ۾ هڪ تعويذ ٻڌي ڇڏيندا آهن. جي مئي ته ڪنهن جن ڀوت ماري ۽ اُنکي گارگند ڏيئي دل ٺاريندا.

(٨) سنڌي تهذيب.

هر ڪنهن ملڪ جي اَدبي چال مان سندس رهڻي ۽ ڪرڻيءَ جي خبر پوي ٿي. مٿساڻي بيهڪ ۽ شائنتي هلت ونبي ته سنڌي عرب سان مقابلو نه ڪري سگهندو.

Gul Hayat Institute

تهذيب جي نزاڪت ۽ ادب آداب ونبو ته سنڌي هندوستانيءَ اڳيان نه ٻيهي سگهندو. سنڌ جا اُمير ۽ سفيدپوش ته ايراني دربار جو نقل ڪندا هئا، جو نه سهڻو نه شاندار نظر ايندو هو. هيٺئين درجي جا سنڌي ونيا ته ڪين اُٿڻ ويهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ گنوارئي سمجهبو. ڪهڙو به مسڪين مسلمان ڪوٺيءَ ۾ پينو ته پٺ تي ويهي وڇم پوڪ ڇڏيندو. اڳين اميرن جي دربار ۾ (جي دربار ڪڻي چئجي) ته امير خبردار رهندا هئا ۽ ڪنهن کي به گستاخ پوڻ ڪين ڏيندا هئا. پر سنڌ ن پويان پاڻ سنيالي نه سگهيا. سنڌ ن سلام عام (levee) اِجهو هن ريت ٿيندو هو. درس وقت محل جي دالان ۾ دروازي جي پرسان امير لاءِ هڪ ڪرسي آڻي رکندا هئا. او چتو دربان اُتي واڪو ڪري ”سلامي“ پڪاريندو هو، تنهنتي عام خلق ڏوڪي اندر ويندي هئي. حاڪم ڪرسيءَ تي ۽ چارين طرف قداور ۽ جاننا فراش بيٺا هوندا هئا. پهرياڻين ته ڪين به خلق ڏڪڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. تنهنتي البت لت بازي هلندي هئي ۽ جي ڪرسيءَ تائين نه پهچي سگهيا سي پريان بيهي رڙيون واڪا ڪري عريضيون پيش ڪندا هئا. پوءِ جي گوڙ گنبوڙ وڌي ويو ته اُماڪ دروازو کولي، سراڪو پائي، حاڪم الدزئين ڪمري ۾ گم ٿي ويندو هو. تيسين ماڻهو به فراشن جي صف مان ڏوڪي دروازي تائين وڃي پهچندا، ۽ دروازو بند ڏسي پيچڻ

جي ڪوشش ڪندا. مطلب ته اهي رنگ وقت بوقت ننڍن اَميرن جي محلن ۾ پيا ٿيندا هئا. مير شير محمد جو ماڻهوءَ اَدب ڪندا هئا ۽ ڪاٿس ڪنهن ڪؤ ڪائيندا هئا. پر اهڙا واقع ڪڏهن ڪڏهن سنڌس سلاميءَ تي به ٿيندا هئا. هڪ ڀيري هڪ سواليءَ اچي گهٽيس. تڏهين وڃي وني اُٿي ٻيهي ڏٺيءَ جي درگاهه ۾ دعا پنڻ لڳو. اهڙي وقت ڪو به هيڏانهن هوڏانهن ڪين نهاريندو آهي، تنهنڪري پانيائين ته سڀ سوالي تيسين صبر ڪري ٻيهندا. پر ڪي نالائق اُٿي، عريضيون ڪيڏي، اڪين اڳيان جهلي ٻيهنس. تڏهين فراشن ڪين گهلي پري ڪيو. سنڌ ۾ هي حال، ۽ هوڏانهن ڇا رنجيت سنگهه جي دربار جو دٻدٻو ۽ ڇا فتح علي شاهه جي "سلام" جي فلڪ.

مٿئين درجي جي سنڌين جي روش ڏارين سان فضيلت جي نه آهي. پر جي ست جو مت ملين ته کهري پوڻ جي مجال نه ٿيندين. اهڙن ماڻهن سان پڇڻ جو هڪ ئي نمونو آهي. ڇڙڪ جواب ڏجين، يا ته وقت ڏسي تڙي ڪڍجين، پر ڪو ملاقي آيو ۽ ٻاهر ئي ڇٽيس ته فلاڻو 'اندر ڪونهي' ته سخت بي عزتي سمجهندو. ملاقيءَ کي اچڻ سان پورو مان نه مليو ته آئينده گهر جي ٻنيي اندر پير ڪين پائيندو. ملاقات هن ريت ٿيندي آهي:- پهرين ماڻهو دوڙي ٻڌائيندو ته فلاڻو اچي پيو. تنهن تي ملڻ لاءِ اَڳلو وڏي در تي

اچي ٻيهندو. ماڻ مرتبي موجب قدم رنج فرمائي وڌندو. ملاقي وڏي مرتبي جو هوندو ته ديوان خاني ۾ گهڙڻ شرط سڀ اُٿي آدر ڏيندس، ۽ درجي موافق وڏي گڏبس. کيڪارڻ جو نمونو نهايت اَڻانگو آهي. فارسيءَ ۾ ۽ وقتي سنڌيءَ ۾ پرسش ٿيندي. پوءِ ميزبان مهمان کي هٿ کان وٺي سندس جڳهه تي وهاريندو. وڏي ۾ وڏو ماڻ ته ڇپر کٽ تي غاليچو ۽ ريشمي توشڪ وڇائي اُتي وهاريندس. ٻيا درجا هن ريت آهن:- لنيي کٽ، توشڪ ساڻ يا توشڪ بنا. (۲) پٽ تي غاليچي مٿان. (۳) پٽ تي تڏي مٿان. (۴) اُگهاڙي پٽ تي. (۵) ڪونيءَ ٻاهران ورانڊي ۾. جڏهين سڀ مهمان جاءِ نشين ٿيندا تڏهين شربت، ايلاچي، سوپاري، حقا نظر ايندا. هاڻي ته دارُون، پنگ ۽ آفيم به اچين ٿا. پر ڏاريو هوندو ته انهن شين جي ويجهو نه ويندو، ڇو جو ٻئي جي گهر نشو وٺڻ مشرق ۾ سڌريلن جي شان وٽان نه آهي. تکي کي دارُون پي مست ٿيڻ کان پوءِ سنگت ۾ مزو ايندو آهي. فارسي انهيءَ رواج جي اُبتڙ ڪاڏي بدران ميوو آڻيندا آهن. ملاقات جي مدت به مهمان جي مرتبي موافق ٿيندي آهي. زيردست وٽ ٿورو وقت وهبو آهي. ملاقات پوري ٿي، ۽ وري ساڳيا لنبا ادب آداب ڪري هڪ ٻئي کان موڪلائيندا. وڏي درجي وارا ملاقيءَ کي گهر تائين پهچائي موٽندا.

(۹) شراب نوشي.

هاڻوڪي حالت ۾ سنڌ اندر شراب نوشيءَ جي علت ڦهلجي ويئي آهي. سيني درجن جا ماڻهو توڙي زالون- هڪڙا ديني شرعي ڇڏي- سڀ پيالي کان پاڻ پلي نٿا سگهن. اڪثري دارون پاڻي اڌو اڌ گڏي پيئن ٿا. درجي وارو ڪاني کان اڳ پيئڻ شروع ڪندو. مؤج ۾ ايندو تڏهين کانو کائيندو ۽ ٻن ٻهرن جي آرام کان اڳ ڪاني بعد هاضمي لاءِ ڪير ڪٽورو (اسانجي ڪافيءَ وانگر) پيئي ڇڏيندو. ٿڪيءَ ۾ آيو ته ڀنگ ٻي پوءِ شراب چاڙهيندو، جو هن ليکي ائين تازو نشو ٿيندو. فارسيءَ واري ڪين چيو آهي ته:- سنڌ ۾ ڪئين مان مرتبي وارا ماڻهو آهن جنکي نشيدار شيءِ وٺڻ ۾ اعتراض ڪونهي. غريبن کي ٻيو نه ملي ته شراب جي پيڪ وٺي پاڻ خوش ڪن. پر اهو جهڙو اُگرو تهڙوئي سستو ٿئي ٿو.

Gul Hayat Institute

دارون ٻن قسمن جا آهن:- (۱) ڳڙ جو دارون جو ڳڙ، ٻبر جي ڇوڏيءَ ۽ ٻين شين مان ڪڍيو آهي. ڏاڍو تکو ۽ بي سوادي، پر هندو شوق سان پيئنس. ننڍڙو ڇمڇو پري پيالي ۾ وجهن. پاءُ پاءُ ڪلاڪ کان پوءِ ٻيو ڇمڇو، تانجو بوتل خلاص. (۲) ڪٽل جو دارون، جو غريبن لاءِ آهي. ڏاڍو گرم ۽ اُگرو تو ٿئي. مکيه شراب هي آهن:- (۱) انگور مان ڪڍيل شراب ڪشمشي سڏبو آهي. (۲) سؤنفي- عمدو سمجهبو آهي. (۳)

مشڪي. (۴) ترنجي. (۵) مصري - ڏاڍو قيمتي. (۶) گلابي. (۷) ڪنڌسري.

گهڻت درجي جا سنڌي ڀنگ جا ڳوڙها پياڪ آهن ۽ گجراتي آفيمين وانگر ڀنگ بنا ڪين سرين. اميرن جي راڄ ۾ ڀنگ سير آني؛ اسانجي نيڪي ڪري سير پنجين ڇهين آني تو ملي. ڀنگ، وغيره پيئڻ ڪري سنڌين جي بدني دماغي ڪمزوري ٿيندي وڃي ٿي، ۽ منجهن ڪئين مرض پيدا ٿيا آهن.

(۱۰) گناهه.

ڪنهن به قوم جي سياڻپ جي هيءَ عمدي پرک آهي، يعني سندن ڏوهه ۽ تن لاءِ سزائون. انهيءَ نظر سان ڏسبو ته سنڌي هرويرو بڇڙا ۽ ويل نه آهن. ڳرا گناهه ورلي ٿا ٿين، ۽ انهيءَ ڪري سزائون به سخت نه آهن. خونيءَ کان سڀ پڇن ٿا ۽ 'خوني' لفظ نفرت جو لفظ آهي. خون جي سزا موت يا ڏنڊ. ڪن حالتن ۾ اِسلامي قاعدن موجب موت جي سزا هيٺينءَ ريت ڏني ويندي هئي. قاضيءَ جا خادم خونيءَ کي گرفتار ڪري، ٻانهون ٻڌي، سندس ٻانهن خون ڪيل شخص جي عزيزن کي سؤنپيندا هئا. اهي ڪاتي يا تلوار سان اُتي جو اُتي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيندا هئس. پر جي موت بندوق، لٺ، پٿر، زهر يا ڪوهه ۾ اُڇلائڻ سان ٿيو هوندو ته خون جي بدلي هڪ مقرر ڪيل رقم (دِيت) ڏني هئي. بدلي جو رواج، يعني خوني پنهنجي بدران

سزا لاءِ عيوضو ڏني، جو رواج هندوستان ۾ آهي سو سنڌ ۾ هاڻي ڪونهي. خودڪشيءَ جي مسلمان عام طور سخت نندا ڪندا آهن. هندو پنرجنم تا مڃن، تنهنڪري حالتن موجب آپگهات واجب يا اڻ واجب ٿا سمجهن. خودڪشيءَ جي حالت ۾ لاش کي نکي وهنجارين نکي ڍڪين، پر جنهن حالت ۾ ليپي تنهن ئي حالت ۾ پرواري زمين ۾ ٿا دفن ڪن. انگ ڀنگ يا لُولي لنگڙي ڪرڻ ڪري قانون ديت يا قانون مڪافات جي سزا ڏني ويندي هئي. اهڙي سخت سزا جو سبب هو دين اِسلام. پر اها سزا ضرور ڏيندا هئا. جهڳڙي ۾ ڪنهن ڪنهنکي اندو ڪري وڌو ته قاضيءَ جي فرمان موجب جلاد سڄ اڳيان آرسي جهلي ڏوهيءَ کي به نابين ڪندو هو. ساڳيءَ ريت ڪنهنجو ڏند ڪنهن ڀڳو ته لوهار اُنبوريءَ سان اُنجو ڏند ڪڍندو هو. ڏک يا زخم جي سزا هو به هو ساڳيو ڏک يا زخم هو.

چوري – خسيس يا ڀُري، عام جام ڏوهه هو. هٿيارن بنا چوري شرمساري سمجهبي هئي. سزائون به ڪئين هيون. مگر قرآن شريف موجب عضوا ڪپي جڏو ڪري ڇڏڻ جو اعلان نهايت ورلي تعميل ۾ ايندو هو. اهڙين جهڙين حالتن ۾ قيد، ڏنڊ ۽ زوريءَ لنگهڻ سزا طور ڏنا ويندا هئا. گهٽ درجي وارن چورن جون ڏاڙهيون، وار، ڀرون ڪوڙائي، منهن ڪارا ڪري، گڏهه تي وهاري ڪيمن ٻيڙو ڪندا هئا. ڪڏهن وري

Gul Hayat Institute

چور کي ڳچيءَ ۾ موچڙن جو هار پائي شهر ۾ ڦيٽ لاءِ ڦيتڪائيندا هئا.

اميرن جي اياڪاريءَ ۾ قيدين کي چبوتري يا ڪوتواليءَ ۾ رکندا هئا. انهن اَنڌيرين ۾ لڙ، هٿڪڙيون، پيرن جا ڪاٺ، ڳچيءَ لاءِ ڳٽ ۽ ٻيا اهڙا عذاب رسائڻ جا اوزار رکيل هئا. نامي گرامي ڌوهي ڪوٽن اندر يا چؤنڪيدار جي گهر اندر سوگها.

شهر ۾ ڪوتوال ڪچهري ڪندو هو ۽ پرڳڻن ۾ ڪاردار. ديني ڳالهين ۾ قاضيءَ جي فتويٰ هلندي هئي ۽ اڪثري اپيل به ڪري سگهبي هئي. جعلسازي ڪرڻ، سڪا ناهڻ ۽ ڪوڙيون مهرون گهڙڻ راڄنيتي گناهه سمجهبا هئا ۽ انهن لاءِ ڏنڊ، قيد يا قتڪا. ڪوڙ ڳالهائڻ ته سنڌي جي پيٽ ۾ پيل آهي. قرآن تي قسم کڻڻ ڪو سمجهيو آهي، پر جو چوندا آهن ته ڪوڙي تي ڏڻي تعليٰ قهر ڪندو. نتيجو اهو جو پڙهيل ڪوڙ ڪان ڪؤ ئي نتا ڪائين. غريب مسلمان، پئسي جي لالچ نه هونديس ته اِنهيءَ گناهه کان ڊڄندو. سنڌ جا هندو جهڙا سنڌ ۾ هندوستان جا پائو. قسم کي ڪو به وزن نتا ڏين. آزمودي ڪان پوءِ سمجهان ٿو ته هن ملڪ ۾ ڪو ڳالهه ڪري ته شڪ آڻجي، پڪ ڏئي ته اصل اعتبار نه ڪجي، قسم کڻي ته پڪ ڄاڻجي ته نسورو ڪوڙ ٿو ڪري. ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ ڳالهه اُلٽ ڏوهه نه آهن ۽ جتي سچ جو اهو قدر اُتي ماڻهن جو ڪهڙو سياءُ هوندو؟

البت سڀ هڪجهڙا نہ آهن ۽ ڪي ستيہ وادي بہ ليندا، پر اهڙا ڇڏا ڇوايا.

زناڪار، رنڊيباز، نشئي قاعدي موجب سزاياب نہ هئا، ڇو جو جيئن ٻين دينن ۾ تيئن اِسلام ۾ دين جا مومن پُوري پيروي نٿا ڪن.

(١١) ٻروچ.

سنہ ١٧٤٠ع ۾ ڪلهوڙن جو راڄ شروع ٿيو، تڏهن سنڌ ۾ سرڪاري نوڪريون پهرين سنڌ جي مسلمانن کي هيون، پر ميان مير محمد ڪلهوڙي زمينن جاگيرن جا اَنجام اِقرار ڏيئي ٻن ٻروچ مريدن، مير الودي ۽ مير مسودي، کي گهرايو. جي جبل جو سيو پٽ ڇڏي سنڌ جي ٻيلي ملڪ ۾ اچي رهيو. پر انهيءَ ۾ وڏي ڀل ڪيائين. هڪ سنڌي تواريخ نويس انهن ٻن جهنگلي ماڻهن جي سنڌ ۾ گهڙڻ جو هي بيان ٿو ڏئي :-

Gul Hayat Institute

ٻروچ اڃا خدآباد کان پنڌرهن ڪن ميل پري هئا تہ حاڪم سنڌ سندن اِستقبال لاءِ سونهري سنجن سان پهريل عمدا گهوڙا ۽ خلعتون سوغاتون موڪليون. سندن مرضي هئي تہ ٻئي مير ڏاڍي شان ڏُومان سان دارالحڪومت ۾ تشريف آڻين. جلوُس جڏهين ساڻن ملڻ لاءِ اڳتي وڌيو تڏهين ڇا ڏسن تہ هڪ رڍوارن جو دٻلو، ٻارين ٻچين گڏهن تي چڙهيل، پنيان رڍن جي ڌڻ سان پيو اچي. وزيرن وڏي پڇا ڪئي تہ ڙي مير اَلودي جي

ڪا خبر ڪريو؟ ڇـي مير آلوديءَ آهيان. ڏسي حيرت ۾ وات ڦاٽي وين. جنهن مير آلوديءَ کي هيڏي ناٿ نينگر سان خوش ڪرڻ آيا هئا سو همت ڀريري، ڪلهي تي ڪانبو ڪري اڳيان بيٺو هون! پر وري به پاڻ جهلي نهايت تهذيب سان سلام ڪري، همت مان ڀيري وـي ۽ ڪلهي تان ڪانبو لاهـي، هڪ تازي گهوڙي تي سوار ڪري دربار ۾ وني وين. تنهن ڪانپوءِ ته ڪيترا سردار جاگيردار تي پيا ۽ پنهنجا پروچڪا راج آڻي تازي تي ۽ بين هنڌ گوٺ ٻڌي ملڪ وسائي وينا.

شڪل شبيه توڙي چال چلڻ ۾ سنڌيءَ ڪان پروچ سرس آهن. رنگ وڌيڪ صفا، هڏ وڌيڪ پڪو، ٻت وڌيڪ سگهو اٿس. عزت آبرو جا ۾ آهـي تنهن بابت خيال أي نـرالا اٿس. پـر اڳئين زماني ۾ جـا حقارت زره بند بانڪن کي بزدلـن لاءِ هوندي هئي سا حقارت ڪيس به آهي. قوم لاءِ فخر، خاندان جي وڏائي هڪڙ يائي اٿس. سا ڳئي وقت تند مزاج، بي وفا، ۽ ويـر وٺو بـ آهي. جهڙو گدلو ۽ بودلو آهي اهڙوئي عياشي آهي. مکيه وندرون به اٿس:- شراب نوشي ۽ شڪار. لکڻ پڙهڻ ڪان عار ڪندو، پر باز پالڻ ۽ چابڪ سواري معتبر سمجهندو. بغداد بخاري جا ڪل علم سندس لاءِ ڪسيري جا آهن. پر ڏڪ سان منارو دنبو به اڏ ڪري وجهڻ ناموس جو ڪم سمجهندو. نتيجو اهو جو ساري پروچڪي ملڪ ۾ ڪو پڙهيل ڳڙهيل ڪين نظر ايندو. نديا شهزادا فارسي

جهڙي ڄاڻن تهڙي نه ڄاڻن، ۽ ايران مان ڪتابن جا ست گهرائي پٽ تي ڦٽا ڪنيون ڪن. هڪ ٽالپر سردار ته هام هڻي چويو ته ”پڙهڻ لکڻ مان آءٌ ڇا ڄاڻان؟ انهيءَ ڪم لاءِ ساڻ منشي بس آهي.“

جنگ جي ميدان ۾ بروچ ڪو اُهڙو جهڙو ويڙهو نه آهي. ننڍي هوندي کان وٽي هٿيار هلائڻ ۽ خوف کي منهن ڏيڻ سکندو آهي. بهادر ۽ سگهو آهي، پر پلٽي بازي نه ڄاڻي. ڏاڪا اڳيان پيال ڏيندو، پر چوڪ ڪٽڻ ڏي جي سو نه ڄاڻي. هن هنر ۾ هندوءَ کان گهٽ آهي. عربن جي نقل ڪندي زور سان ڏڪ ڦهڪائي هڻڻ سکيو آهي، ۽ پنهنجي ڳري، آبدار ۽ عمدي تلوار سان چڱو مارو ڪندو آهي.

سنڌ ۾ هينئيان هٿيار چالو آهن:- بندوقون (ڏ گهڻن خاصين ٽالپن سان)، تپاچا، تلواريون، ڀالا، ٻڇيون، خنجر ۽ ڪٽاريون (سڌيون ۽ ڏاڪل نمونن جون). تير ڪمان جو هت رواج ڪونهي، جو نه بروچ جي ٻانهن ۾ پٺاڻڪو ٻل ڪونهي. ٻرو زره جو يورپ ۾ پهريندا هئا، سو ڪنهن بروچ نه ڏٺو، نه پاتو ۽ وڙهڻ مهل منهن، ڳچي، ٻانهون، سٿر بچاءَ لاءِ ڪيل نه هوندا آهن. پر مٿي جي بچاءَ لاءِ رڪ جو ڪنگول ريشمي ڪنار سان پائيندا آهن. مٿانئس ريشمي پڳ ۽ پڳ پاسي رڪ جي چلن جو ٽڙو. ڍڙ لاءِ سوڙهو زره سٿرن تائين ڪشيل. عمدي ۾ عمدا زره خراساني ۽ ايراني، چانديءَ جا پا

Gul Hayat Institute

گلت کيل رک جي ڇلن جا، يا زره هيٺان چلتهو (ريشمي کوٽ) پ کيندا هئا، جنهنجو تهه مٿان تهه سوگهو ٻڌبو هو. انهيءَ جو ڪپڙو ولائتي هوندو هو. تلوار جي چوٽ قدري واري ڇڏيندو هو، پر پائڻ ۾ بار ۽ چرڻ پرڻ ۾ مونجهه ڪندو هو هٿن تي دستانا سا ڳئي زره واري ذاتوءَ جا هوندا هئا. اهي پائڻ ضروري به هئا، ڇو ته تلوار جو منيو آڱرين لاءِ ڪوبه بچاءُ نه هو. ڍالن جا نمونا مالڪن جي شوق موجب هوندا هئا. پر ڍالون اڪثر چم يا گينڊي جي کل مان ٺهنديون هيون.

سنڌي اميرن کي، ٻين راڄن وانگر، دائمي بيٺل فوج ڪانه هئي، نه فوج جو پورو قواعد ٿيندو هو. جيڪو ٿيندو هو سو اڌ ونگو ٻڌو، يورپ جو ڪوڙو نقل. بلوچ، تن ۾ به خاص ڪري مري، اتر ۾ قواعد کيل سپاهين جون صفون ڏسي ته ڇرڻ اڌ نشي ۾ مست تي شوخيءَ سان دشمن تي ڏوڪي پوڻ وڌيڪ پسند ڪندا. انهيءَ نموني کي پنهنجي خوبي آهي جا عربستان ۽ افغانستان ۾ ثابت آهي. پر جتي هزارين حملو ڪن تا يا مٿن حملو ٿئي تو اتي اهو نمونو ڪارگر نه آهي.

سپاهين جي پگهار جي ڪمت کي هڪڙي، ڪي بي تا ڪن. پيادي کي گهٽ ۾ گهٽ ماهوار اٽڪل سايا ٽي روپيه. پر ڪي سوار روز هڪ رپيه ڪٽيندا هئا. سردارن کي در جيوار مقرر رقم ملندي هئي. تنهنکانسواءِ دشمن جي ملڪ ۾ لٽ. لشڪري زور زبر تي روڪ

ٿي ڪانہ هئي. ساڳئي فوج اندر هينئين ۽ متئين جي وچم حب هئي، پر ادب انديشو گهٽ.

زناڪاري ۽ حرامڪاري ديسي راڄ ۾ بلڪل گهٽ هئي. هوند وارا زالن کي سانڍڻ لاءِ ڪين گهٽائيندا هئا. باقي گهٽ درجي جي زالن کي وفادار رکڻ لاءِ ڪناري قهر ڪندي هئي. جڏهين اسان سنڌ فتح ڪئي، ۽ مرد کي بي قاعدي اُرهہ زوري ڪرڻ کان منع ٿي تڏهن زالن چاتو تہ "هاڻ اُڳئين سان ڪناري ڪانہ بدل آهي". نتيجو اهو نڪتو جو جلد زناهہ وڌي ويو. پر اهو پهريون جوش سنت ٿي پرو ٿيو ۽ سماج وري اڳي وانگر ٿهي هلي. فقط ڪاتيءَ ۽ ڪناري بدران قلف ڪڙا لڳايا ويا. پر وچاڻيون توري گهٽي فارسي ۽ سنڌي ڪانسواءِ ٻيو ڪي ڪين ڄاڻن. پنهنجو وقت گهڻو ڪري ڪتڻ، سبڻ ۽ ڪپڙن پهرڻ، وغيرهہ ۾ گهارينديون آهن. ٻين سان عشق ٻجائڻ ۾ مرو ايندو، پر ايراني ۽ پٺاڻ زالن وانگر جوکائتو ڪم نہ ڪنديون، مگر سنڌي مسلمان ۽ هندو زالن کان انهي ۾ وڌيڪ جگر واريون آهن. متئين درجي جون زالون البت ڪنهين ۽ پابند آهن، ۽ ڪل مڪہ، هاسي پسند هندوستاني زالن اڳيان جيڪر ڳڙيون ۽ ديرينيون نظر اچن. زهر ڏيڻ جو واهپو ڪونهي ۽ آپگهات ورلي ٿيندو آهي. ڪيتريون وڏوائون آهن جي ٻيهر شادي نٿيون ڪن، پوءِ ڇٺو بدنيت ٿڪري يا ڏابي وفاداري ڪري. ڳالهہ ٻئي ۾ تہ هڪ شخص

پيڻ کي آخرين نامو ڏنو ته "وري شادي ڪر، يا دائمي روزو وار". جي "روزو وار يندس." جي زاهد جي درجي جون طالبو آهن سي ته عمر ڪنواريون ٿيون رهن پر اهڙيون ڪي ٿورڙيون.

(۱۲) شيدي غلام.

سنڌ ۾ شيدي غلام ٻن قسمن جا هئا: هڪڙا گهر جاوا، ٻيا مسقط يا عربستان جي اوير ڪان آيل. گهر جاوا گهر جا ڀاتي ڪري ليکبا هئا. جيئن هندوستان ۾ تيئن زمين سان بدل ۽ زمين سان وڪيل يا ورثي ۾ آيل غلام سنڌ ۾ ڪونهن. تنهنڪري ڄاڻهن آزاد ٿيا تڏهن جڻ اها نعمت سنڌن لاءِ زحمت هئي. اميرن جي ايامڪاري ۾ ساليانا ڇهه ست سؤ زنگباري، ممباسي ۽ حبشي آفريڪا مان ايندا هئا. تورن سالن کان اهو واپار ذري گهٽ بند ٿي ويو آهي. غلام جو ملهه چاليهن کان ڏيڍ سؤ رپين تائين هوندو هو. ڇوڪرين جو ملهه ڇوڪرن کان سرس ۽ انهنجو تعداد ٻه وڌيڪ ايندو هو. حبشي ڇوڪريون ڪڏهن ته ڇهه سؤ ۽ ست سؤ رپئي ۾ وڪامنديون هيون. سنڌن ڇوڻ موجب بالڪل ٿي ۾ آن، ڪپڙو ۽ پيون ضروري شيون ڏيئي واپاري کين خريد ڪندا هئا. پڇاڻي کين وڪڻڻ عام رواج هو ۽ ڪيترين کي هڪ "سواهلي" قوم قيد ڪري سمنڊ جي ڪناري تي واپارين کي وڪڻندي هئي. غلام گهڻو ڪري ڪتمندي ضلع جا هئا.

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ اڪثري سنّس، مزور، واڍا، لوهار ۽ ٻيا غلامن کي پنهنجن ڏنڊن ۾ سيڪڙات ڪري رکندا هئا. ڪاڏو ڪپڙو ملندو هون، پر ڏٺيءَ سان گڏ ڪو ورلي ويهي کائيندا هئا؛ ڪن حالتن ۾ چڱي مرتبي کي وڃي رسيا ۽ اميرن جا خاص خادم ٿي زبردستن تي خوب حڪم هلائيندا هئا. امير شير محمد جو پيارو خادم شيدي هوش محمد منجهائن هڪڙو هو. هڪ مشهور تواريخ نويس ڪيئن هن شخص ۽ مارشل هاش (Hoche) جي وچ ۾ مائٽيءَ جو ناتو ڳنڍيو آهي. شيدي اڪثري شيدياڻين سان پرڻبا هئا. وڏن ڪٽنبن ۾ ٻين ڏٺين جي ملڪيت سان واسطو رکڻ جي ڪين منع ڪئي ويندي هئي. سنڌن اولاد به غلام ئي هو. ڪيترا سنڌي مسلمان شيدياڻين سان شادي ڪندا هئا ۽ انهنجو اولاد سنڌين کي پسند ايندو آهي، جيتوڻيڪ يورپين جي نظر ۾ منجهس ڪا سونهن ڪانه هئي. انهيءَ اولاد کي سنڌي ”گدو“ ۽ گدي جي سنڌيءَ مان اولاد کي ”ڪمبراني“ چوندا آهن.

سنڌ ۾ شيدي بلڪل جاهل ۽ اڻ پڙهيل آهن. سياءَ ۾ خوش مزاج ۽ ترشروُ، من موجي ۽ تپڻا. سنڌين موجب شيديءَ جو وير اُت جو وير ڪڙي چون ۽ ڪڏهن نه اهڙا خارباز ٿا ٿين جو ڏاڍن موچڙن سان مس باز ايندا آهن. ويڙهوُ گهڻا ٻه اهڙا جو اُهو جمع سپاڳو جڏهن هڪ ڏنڊي جا شيدي ٻئي ڏنڊي جي شيدين

تي تلوار نہ وهائين. سنڌن طاقت ۽ بردباري ڏسي عام صلح پسند ماڻهو ڪانئن ڏاڍو ڪؤ ڪائيندا هئا. بهادر ۽ بي رحم ۽ اهڙائي بي باڪ، دغاباز ۽ لچ آهن. مطلب تہ فقط موت جي ڊپ ڪري ڦرلٽ ۽ خونريزيءَ کان پاڻ روڪي سگهندا آهن.

وچ ايشيا ۾ جتي ڪتنبن ۾ پاڻي تي ٿا رهن ۽ ماڻهو سنڌن سياو مان چڱيءَ طرح واقف آهن اُتي بہ ساڳي ڳالهہ ٿا ڪن. چونتا تہ شيدي وقتي ڏاڍا شڪرگذار ۽ محبتي آهن. مؤج ۾ ايندا تہ ڏاڍا پيا وڻندا. بلڪل عياش ۽ عرص ڪندڙ، پر نور دل بہ اهڙا جو ورلي آپگهات ڪندا. ڪاڏي پيتي، ڳائي ۽ ناچ جو ڏاڍو شوق اٿن ...... سنڌ ۾ ڪيترن شيدين کان پنهنجي مادري بولي وسري ويئي آهي. ڪيترا تہ گهر ڄاوا آهن ۽ مائٽن کان بہ چار لفظ جهٽي ورتا اٿن، پر جيڪي بالڪپڻ ۾ آيا تنڪان مادري زبان وڏي پهوندي تائين وسريو وڃي. تکي ڪي سنڌن بوليون لکيل ٿيون تين جو غلطي درستيءَ جي پوري خبر بوي. پر اڪثري سنڌي حبشي ملائي ڪڏوچڙ ڳالهائيندا آهن، جا سمجهڻ ۾ نہ ايندي آهي. پر سنڌن ڪيترا لفظ (مثلاً ڪتنب) سنڌ ۾ چالو ٿي ويا آهن.

(١٣) عامل.

سنڌ جا لهاڻا عامل سنڌي هندن جو هڪ خاص فرقو آهن. سنڌن ريتن رواجن، سوٽن پرهمن مان سنڌ

۾ اڄوڪن هندن جي پوري خبر پوندي. حاڪمن جي احتياج ڪري ئي عامل فرقو هستيءَ ۾ آيو، ڇو جو انهن جي مدد کان سواءِ سرڪار نه وصولي ڪري، نه خرچ هلائي سگهندي هئي. سچي مشرق ۾ جيڪڏهن ڪي ماڻهو حساب ڪتاب ۾ ٻنهي اُڄاڻ آهن ته اهي سنڌي مسلمان آهن، ۽ خود اڳين اميرن کي اگرچ هندن لاءِ هيتري نفرت ۽ حقارت هوندي هئي ته به انهن ڪافرن جي اها خُوبي لاچار قبول ڪرڻي پئي. سنڌ جا پويان اڳيون مذهبي ڪٽرپڻو گهڻي قدر ڍلجي ويا ۽ پر وچڪو فخر به البت گهڻت ظاهر ڪندا هئا. هن وقت حاڪمن مان هڪ اهڙو به ڏٺو اٿم جو هندو ديوان سان پاڪر پائي ملڻ کان اهڙو عار ڪري جهڙو پاڪ ۽ چند سيد سان ملڻ ۾ ڪري. هندن به جڏهن ڏٺو ته اسان بنا حاڪمن جي نٿي سري تڏهن پنهنجي تيزفهمي ۽ ڦڙتيءَ جو پورو فائدو ورتائون، ۽ جلد ملڪ ۾ پنهنجي حالت سڌاريندا ۽ زور وٺندا ويا. گهڻو ڪري انهيءَ ريت سنڌ ۾ ڪارداري سرشتو جاري ٿيو، جو البت نرالو پر سنڌ ۾ اهڙو ئي مڪيه آهي جهڙو هندوستان ۾ پٽيلائي سرشتو. پير ڪوڙڻ بعد عامل پنهنجي اختيارَيءَ جو غيرواجبي فائدو وٺڻ لڳا. حاڪمن جو پنهنجن عملدارن تي ٻن قسمن جو ضابطو هو:- موت ۽ عذاب ڏيڻ. جي ڪو هندو ڏاهي پاهي ٻيهندو هئُو ته لنين يا ڪنڊر ڏنڊن سان ڪٽي ماريندا هوس، يا ته ڳچيءَ

تائين زمين ۾ پوري دفن ڪرائيندا هوس. هلڪن ڏوهن واسطي گهوڙي جو توبرو ڪتيل ڳاڙهن مرچن سان ڀري منهن ۾ ڏيندا هئس، يا ته وڻ تي اُبتو لٽڪائي ٻانهن کي واريءَ سان ڀريل ٿانو ٻڌندا هوس، يا ته سٿڻ اندر ٻه چار وڇون يا ته لوهه جي نوڪدار ”ٻلي“ ماس پٽڻ لاءِ اندر وجهندا هئس. پر اهي اُپاءَ ورلي ڪم آندا ويندا هئا، ۽ رياستن اندر ماڻهو سخت سزائن جي ڀوَ کان ڪڏهن ڪين ڪاڻيندا آهن، ڇو جو اڪثري انهن سزائن کان پاڻ بچائي به وٺندا آهن. سنڌ ۾ به ساڳي ڪار هئي. ڪو به امير کهڙي به ديدي دانستي دغا کان پاڻکي سلامت ڪين سمجهندو هو.

اِئين ڦرڻ اُگهڻ ۾ عامل اهڙا ته تيز ٿي ويا جو پنهنجو درجو نه رکي قائم ڪري، پر سداري سگهيا. اُنهن حاڪمن جي اڳ خدمت ڪندا هئا تن سان دوهيندا هئن؛ اُتي ئي چاپلوسي ته اُتي ئي دوهه؛ وچولي درجي جا مسلمان، جنجو مٿن آڌار هو، تنکي رشوت به ڏيندا هئا ۽ هيسيندا به هئن؛ باقي عام ماڻهو جي گهرجائتا تي ڏيتي ليتيءَ ۾ هندو شاهوڪارن جي ور چڙهندا هئا تن سان ته جنسي وڏل وهائيندا هئا. عاملن کي پنهنجي مطلب ڪانسواءِ جرڻ ٻيو ڪي ڪين سجهندو هو ۽ پنهنجي مطلب ڪڍڻ لاءِ نه ڪنهن قسم جي پرواهه نه خطري جو انديشو نه رحم جو. قطرو ڏيکاريندا

Gul Hayat Institute

هئا. عمل ۾ بزدل، پر سهڻ ۾ بردبار ۽ وقتي حاڪم
پاڻ باسيندا هئا ته اسين ڪين آزاريندي هُتجو پڌُون جي
هؤ ڪري ايذاءِ ڪان ڪؤ ڪائين، يا ڪڪ ٿين. ڪوُڙن
حڪمنامن ۽ جڙتو دستاويزن ناهڻ توڙي ڪوُڙين مهرن
گهڙڻ ۾ بلائؤن هئا. ڪي ته وري اهڙا هاتڪ جو نگيني
(انگوٺي مهر) جو نقل مس ڪلڪ سان ڪري، نقش
مٿان آڳونو اهڙو ڪٽي گهمائيندا هئا جو ڪوُڙيءَ سچيءَ
جي ڪم ئي ڪانه پوي. وقتي ائين بہ ڪندا هئا جو
اصلي نقش گهرائي، اُهو تازو ڪري، پوءِ ڳهميل ڪاغذ
مٿان مهر هڻندا هئا. اهو بيو نقش وري قلم سان درست
ڪري دستاويز مٿان پوري جڳهہ تي مهر هڻندا هئا.
مهر جي جعلسازي هن ريت ڪندا هئا. آلي ميٽ
ذرو ڪٽي، مهر جيڏو ٽڪر ڪپي، مهر جي عمدي ۾
عمدي نقش مٿان چنبڙائيندا هئا. پوءِ چاقوُن يا سنهون
اوزار ڪٽي ميٽ تان اُبو ڪرڙي ڪڍندا هئا. انهيءَ
ميٽائين مهر مان ڏهہ بارهان عمدا نقش ڪڍي سگهندا
هئا. هن ريت نهايت نفيس ۽ پيچي مهرون، جي
اسانجا سرڪاري نوڪر ڪم ۾ آڻين ٿا، ائين نقل ڪري
ويندا هئا جو ڪو جاڻؤ وينجهر مس نکي سهي ڪري
سگهي. وقتي ميٽ بدران ميڻ ڪم آڻيندا هئا؛ مگر
اها شيءِ اهڙي ڪارائتي نہ سمجهي هئي، ڇو جو جلد
بگڙي ويندي هئي. پر جي بيو ڪو وس نہ هلندو هون
ته ڪي عامل سڌو وينجهر وٽ لنگهي سندس منٿ

Gul Hayat Institute

وچي ڪوسي ڪندا هئا. پر انهيءَ ۾ جوکو گهڻو، ڇو ته سڀ وينجهر عملدارن جي اکين ۾ هوندا هئا ۽ انهيءَ ڏوهه لاءِ سزا به سخت هوندي هئي. جهڙا ڪوڙا دستاويز ناهڻ ۾ تهڙائي ٻين ڪمن ۾ عامل چالاڪ هئا. رواجي ڪيس ۾ دستاويز لکي، ڪاغذ جي سان ڇتي، پٽ تي رکي مٿانئس ميرو ڪتو وڇائي، مهر هڻندا هئا، تانجو مس جو چلڪو جهڪو ۽ جهونو ٿي پوندو هو.

ڏيل ۾ رواجي سنڌين کان عامل وڌيڪ سگهارا ۽ ٻت ۾ ناهوڪا لڳن ٿا. ڪن جا ٻت ته پهلوانن جهڙا آهن ۽ سنڌن روش اڪثري سوڌا ۽ وڻندڙ آهن. مسلمانن جي زور زبر ڪري مومنن جو لباس ڪٺي اختيار ڪيائون. سنڌي ڊگهي ٽوپي ۽ جهولدار سٿڻون پاتائون، ڊگهيون سوُنهاريون رکيائون ۽ مٿي جي فقط چوٽي ڪوڙائيندا هئا، پر سُنت موافق مڇون ڪين ونائيندا هئا. بيو ته ٺرڙ تي تلڪ ڏيڻ ۽ مسلمانن جي اُبتڙ پهراڻن کي ڏائي پاسي بيڙي ٿا هڻن. اُچن ڪپڙن جا ڏاڍا شوقين ۽ حقيقت ۾ عام طور ڏيک ويک جا ڪوڏيا ۽ همٿ ڦاٽ آهن. انهيءَ ۾ هندستان جي هندن کان نرالا آهن. سنڌن ڌرمي مڃتا ٻين لهاڻن جهڙي آهي، ۽ ڪاڌو پيتو به ساڳيو اٿن. پر وڌيڪ تعليم ڪري ۽ ٻئي مذهب جي ماڻهن سان لڙهه وڇڙ هڻڻ ڪري منجهان ڪيترا دهري (materialists) ٿي پيا آهن.

عاملن جون شاديون وڏ عمر ڇيون آهن ۽ ڪڏهين به پنج سؤ روپين جي اندر نه ٿي سگهنديون آهن؛ تنهنڪري منجهن ڪيترا وڏي عمر تائين ڇڙها ڇانڊ وينا هجن. پهرين زال سنڌ هوندي ته واه نه ته هڪ ڪان وڌيڪ شادي ورلي ڪندا. زال کي طلاق به ورلي ڏيندا ۽ وڏوا وواه بابت ڌرمي اعتراض ڪو نه اٿن... ستي لڪڙيءَ جو رواج هن وقت سنڌي هندن ۾ ڪونهي، پر اينتري پڪ آهي ته اڳيئين زماني ۾ منجهن هو. جوان وڌوائون وقتي وري شاديون ڪنديون آهن، پر انهيءَ ۾ گهٽتائي سمجهبي آهي. ٿورن سالن کان ڪن نياتين ۾ پاءُ جي وڌوا سان شادي ڪرڻ جو رواج پيو آهي. پر خانداني ڪٽنب انهيڪي گوترگمن (incest) ڪري سمجهن ٿا. جڏهانڪر زور زبر گهٽيو آهي تڏهانڪر ڪي ٿورا مسلمان ٿا ٿين، پر ڪنهن وقت ايترا ٿيندا هئا جو هندن جي هستيءَ کي خطرو هو. متيارن، هالن ۽ ٻين هنڌ اڃا 'نؤمسلم' شيخن جا پاڙا آهن...... نازڪ حالتن ڪري سنڌي هندن هڪ زبردست رواج پيرو ڪيو آهي ۽ زوريءَ يا ٻيءَ طرح ڪيل مسلمان کي وري هندڪي نيات ۾ وٺن ٿا. پر سو به اُتي جتي ايترا ٿورا آهن جو اهڙن کي ناڪار ڪري نٿا سگهن. ڪن هنڌ وري نيات ۾ موٽي وٺڻ نسبت وڌيڪ سخت آهن. مثلاً، ڪراچيءَ ۾ جتي مسلمان ٿورائيءَ ۾ آهن. هڪ بلڪل ٻري شاهوڪار

واپاريءَ کي موتي نيات ۾ ونڻ کان ناٻري واريائون
چي طهريل آهي ۽ وڌو گوشت چکي چکو آهي. اهو
قطعي اعتراض سمجهيو ويو ۽ جيئوڻيڪ کن سالن کان
هندڪا نيم پاليندو اچي ۽ ٻانيڻن سروڻن کي دان پڄ
ڪندو اچي، ته به لاچار اڪيلو کائي ۽ پيئي. شڪارپور
۽ ٻين شهرن ۾ جيڪر ائين ڪين ٿئي. ميراڻي راڄ ۾
دين اسلام بدلائڻ لاءِ جيڪر سخت سزا ڏني وڃي.
اسانجي حڪومت ۾ دين بدلائيندڙ کي فقط هڪ
درخواست لکي ڪاردار ڏي رواني ڪرڻي ٿي پوي.

(١٤) ڪراچيءَ جو بنياد.

(سيٺ نائُون مل جو ڏنل بيان)

"منهنجا وڏا اصل ڪاهريءَ جا وينل هئا، جو شهر
ڪنهن وقت دادو تعلقه ۾ نهايت وسندڙ ۽ آباد هو.
انهي پاسي چنن ۽ ڦنوهارن جو حڪم هلندو هو، ۽
سامتاڻي پرڳڻي ۾ حاڪم ڪاهريءَ ۾ رهندا هئا. سنبت
١٧٨١ (١٧٢٥ع) ۾ جڏهين ڀوڄومل (سيٺ نائونمل جو
پڙڏاڏو) سورهن ورهين جو هو تڏهين ماٽيجي ماءُ
سان اَڻ بڻت سبب ڪاهري ڇڏي، سيوهڻ ۾ آچي،
هڪ قافلو تيار ڪري ڌن جي ڳولا ۾ نڪتو. تڏهن
ڪراچيءَ جو هاڻوڪو شهر ايا هستيءَ ۾ به نه هو.
حب نديءَ جي ڀر پاسي کرڪ نالي هڪ مشهور شهر
هو، ۽ اتي ڀوڄومل ويو ۽ ٿهي وينو. پنهنجا ڏار گماشتا
سونمياڻي، گوادر، ٻيلي ۽ مسقط ۾ موڪليائين. مسقط

Gul Hayat Institute

جي منيب وچي بشائر، شيراز ۽ بحرين ۾ نديون پيڊيون كوليون. آهستي آهستي سنڌ جي ٻن بين مشهور بندرن، شاهبندر ۽ لاهوري بندر ۾ به پيڊيون كليون، ۽ سورت، پور بندر ۽ ملبار سان خوب واپار جاري ٿيو.

كرڪ بندر جو شهر حب نديءَ جي عربي سمنڊ جي ڇوڙ وٽ هو. كجھ مدت كانپوءِ سمنڊ كان بندر ڏي گهيڙ لٿجي ويو ۽ كوبه جهاز يا ڍنگي بندر ۾ گهڙي نٿي سگهي. تن ڏينهن جون ڍنگيون بانس جي لكڙن جون هونديون هيون ۽ لكڙيون وري لوهه جي ميخن سان نه پر كاٻاري جي رسن سان جڙيل هونديون هيون.

بندر واري رستي بند ٿيڻ سبب واپارين كي ڏاڍو اهنج ٿيو. تڏهين سيٺ ڀوڄومل شهر جي بين معزز ماڻهن سان صلاح كري، واپار لاءِ پسگردائيءَ ۾ كنهن بيءَ سهنجيءَ جڳهه جي تلاش ۾ نكتو. تلاش كندي كندي كراچي كاري پسند كئي ويئي. كاريءَ جي منهن تي تڏهين ويهه پنجويهه مهاڻن جا مڏ هئا. انهيءَ مكان كي 'دربو' كري سڏيندا هئا. اوسي پاسي هك پاڻيءَ جي كڏ به هئي جنهنكي كُلاچيءَ (مهاڻي) جو كن چوندا هئا. چارون طرف گدانڙي ۽ تمر (mangrove) جا وڻ لڳل هئا. اها جڳهه پسند كري متئن مكان اڏايا ويا، ۽ نسي كٽڻ پوئڻ جهڙو اسباب كرڪ بندر مان آڻي اچي كلاچيءَ جو ڳوٺ وسايائون.

Gul Hayat Institute

تڏهين منوڙي جي ڪاري (bar) ڪان هئي ۽ بابا بيٽ ڪان مٿيرو "نئو ناڙ" نالي ڪاري آمدرفت لاءِ ڪم ايندي هئي. منوڙي جو منهن هڪ ٽڪر جي بني سان بنديل هو. اٽڪل ١٧٢٩ع ۾ کرڪ بندر جا گهر لڏي ڪراچيءَ ۾ وڃي وينا. ڀوڄومل جي چوڻ تي هڪ آسود يمل بيبي مردان سان ملي ڪراچيءَ جي بچاو لاءِ صلاح ڪئي. اها ڳالهه سيني کي پسند آئي. چارون طرف تمر جا وڻ ڪپي ماڻهو ڪاٺ ۽ مٽيءَ جو عالم پناهه اَڏڻ لڳا. مدد لاءِ ٻاهرين مزورن کي به ڪم ۾ لڳايو ويو. سيني مزورن کي سڪل ۽ تازي مسقط جي ڪتل مزوريءَ ۾ ڏني ويندي هئي. جلد هڪ خاصو ڪوٽ اڏجي ويو ۽ مٿس مسقطي توفون رکيون ويون. ڪوٽ جي ديوار اندر اٽڪل سٺ ستر جريب زمين جا هئا. ڪوٽ کي ٻه دروازا هئا. هڪ اُلهندي طرف (سمنڊ) ڏي "کارو در" سڏيو ويو ۽ ٻيو اُتر اُير ندي (لياڙي ندي) ڏي "منو در" سڏيو ويو. سڀ ماڻهو ڪوٽ اندر رهندا هئا ۽ ڪوٽ جي ٻاهران چارون طرف تمر ۽ ٻُوهر جو جهنگ هو.

شاهبندر وٽ به سنڌو درياهه جو منهن لٽجڻ لڳو. ڪيترا گهر لڏي ڪراچيءَ اچي وينا. انهي وقت ڪلهوڙن کنهن به تڪليف بنا مانن ڪري ڪراچي پنهنجي هٿ آندي."

Gul Hayat Institute

(١٥) ڏڪر

”سنبت ١٨٦٨ (١٢-١٨١١ع) کان ١٨٦٩ جي پڇاڙيءَ تائين ڪڇ، مارواڙ، هالار (ڪانياواڙ جو هڪ پرانت) ۾ ۽ اوسي پاسي جي ملڪن ۾ سخت ڏڪر پيو. منهنجن وڏن جا ڏنڌا ڪم ڪاريون تن ڏينهين ايتري قدر وڌي ويا هئا جو ڪين ته ٻه پنج سؤ هنڌن ۾ سنڌن پيڍيون هيون. ڏڪر وقت هالار، ڪڇ مارواڙ ۽ گجرات جا ڏتريل ماڻهو سنڌ ۾ اچي ڳاهٽ ٿيا. تنهن وقت آءٌ ايڏو ننڍو هوس جو سڀ ڪجهه سمجهي ۽ ياد ڪري سگهان. اَن جو ڏڪر اهڙو سخت پيو جو سون ۽ رپي جي ڳوتڙين هوندي به ماڻهو بک وگهي مرڻ لڳا. سنڌ ۾ جوئر، ناڻگلي، جؤ ۽ ٻيا سادا اَن به رپئي جا چار سير مس ٿي مليا ۽ ڪئين ماڻهو اُٿليا. منهنجن وڏن سيٺ درهيانيمل ۽ لالمنداس ڪي اَن جا انبار پريل هئا. ڏناؤن ته خيرات لاءِ هن کان وڏيڪ ٻيو ڪو عمدو موقعو ڪونه ملندو، تنهنڪري ذات ذرم جي پيد بنا سيني گهرجائو ماڻهن کي في آسامي هڪ سير ٻاجهري يا چانور روز مفت ڏيڻ لڳا. ڪونيءَ جي پنڌين در وٽ اَن ورهايو ويندو هو، ۽ اهو ڪم صبوح کان رات جو دير تائين هلندو هو. ڪيترا آبرُودار ماڻهو بنهه لاچاري حالت ڪري برقعو ڍڪي خيراتي اَن وٺڻ ويندا هئا. جڏهين سيٺين کي خبر پيئي ته ڪيترن سفيد پوش ڪٽنبن کي ڪيتري ٻه اگهه تي اَن نتو

ملي، ۽ سيٺ جي در تي ڏينهن ڏني يا رات جو بتيءَ جي روشنيءَ تي خيراتي ان ونڻ ۾ حجاب تي ٿيو تڏهين حڪم ڪيائون ته رات جو ڪوٺيءَ تي بتيون نه ٻاريون وڃن، ۽ ڪوبه مرد يا زال هٿ ڊگهيڙي ته اُنکي پڇڻ بنا هڪ سير اَن ڏنو وڃي.

تنهن ڪانپوءِ ڪئين شاهوڪار گهر پٽسي تي اَن نه ملڻ ڪري سيٺين جي خيرات ونڻ لڳا. وري جڏهن خبر پيئن ته ڪيترن گهرن ۾ فقط ودوائون يا جڏا ياتي آهن جي ٻاهر نڪرڻ جهڙا نه آهن، تڏهين حڪم ڪياءِ ته اهڙي هرهڪ گهر ۾ مهني جي خوراڪ اُڳوات پهچائي وڃي.

اتر سنڌ ۾ ڪئين ڪڇ ۽ هالار جي ماڻهن ٻار وڪڻي اَن ورتو. اسان جي گماشتن به اَٺ ڏهه ٻار خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليا. اتي سنڌ ۾ پوري سنيال ورتي ويئي ۽ جڏهين ڪمائي ڪاڻڻ جيڏا ٿيا تڏهين آزاد ڪيا ويا. اهو ڏڪر ست اَٺ مهنا بلڪل سخت هليو، تنهن ڪانپوءِ ايشور مهر ڪئي ۽ وري سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي پيو.“

(١٦) مذهبي تعصب.

”مير مراد عليءَ جو اُداس ۽ ملوُل سڀاءَ هو، تنهنڪري سندس من جو لاڙو مذهبي ڳالهين ڏي گهڻو هوندو هو، ۽ پين بد خصلتن سان گڏ منجهس تعصب

۽ ڏاڍو هو. ٻيا ۽ سنڌ س جهڙائي تنگ دل هوندا هئا. طبيعت ۾ عليل هئڻ سبب هڪ هندو طبيب کي مير مراد عليءَ کي ڏسڻ لاءِ موڪليم؛ پر دربار ۾ ويو ته سيني کي پڙ تيو ته مرض جي عضوي تي هٿ رکڻ کري متان مريض جي تڪليف وڌيڪ نه وڃي، سو ڪيس اُئين جو اُئين موٽائي ڪڍيائون، ۽ مونکان معافي طلب ٿيا! سنڌ مان روانو ٿيس تڏهين ٻاڻ سان اميرن جون ٻه سونيون واچون مرمت لاءِ ڪنيون هيم. منهنجي هڪ نوڪر جي واتان نڪري ويو ته اِنهيءَ ڪم لاءِ پڇ ۾ هڪ هندو ڪاريگر آهي. تنهنتي امير پنهنجيون واچون مونکي ڏيڻ جي اُئي نه پيا ڪن. نيٺ جڏهين اِنجام ورتائون ته ڪنهن به صورت ۾ کهڙي به "بت پرست" کي هٿ لائڻ نه ڏينديس تڏهين مسين مسين ڏنائون. هڪ نهايت قيمتي دمشق جي ترار جا مونکي سوغات طور ڏني هئائون تنهنتي سونهري اکرن ۾، وزير جي رچيل، ۽ اميرن کي پسند پيل، هيءَ مصرع اُڪريل هئي ته:- 'آهيان جوهردار رک جي، ايران ۾ جڙيل آهيان؛ ڏسڻ ۾ آهيان هلڪي، پر دشمن تي ڳري، پهلوان جي هٿان مون لک هندن کي قتل ڪيو آهي.'

سنڌي سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزويءِ خوبيون آهن، پر ديني آزادگي خمر ڪا آهي. دين اسلام ڦهلائڻ ۾ جهڙو زور زبر آهي اهڙو ٻئي ڪنهن ڪم ۾ ناهي. بلڪ حضرت جي ڳالهه آهي ته تنهن هوندي ۽

هندؤ هن راڄ ۾ رهندا اچنتا، مونکي ته اهوئي سبب تو سجهي ته جيئن وڻ بوٽا پنهنجي زمين کي ڇهتيا رهنتا تيئن ماڻهو به سياويڪ طور وطن نتا ڇڏين. ساڻن وحشي هلت جا ٿئي تي سا ماڻهوءَ کي پاڻيءَ کان ٻاهر ڪيدي تي ڇڏي. ٻيو ته ڇڏيو پر مسلماني لباس ۽ مسلماني ڏاڙهيون به زوريءَ رکايون ويون تيون. گهڻي وقت جي ڳالهه نه آهي جو هندن کي گهوڙي سؤاريءَ جي منع هوندي هئي، ۽ جن تورڙن تي هاڻ اِها نوازش تيل آهي سي فقط سرڪاري نوڪرئي آهن جي گهوڙي تي هنو وجهي چڙهڻ جي فرحت ۽ عزت ماڻي سگهنتا. شاهوڪار ۽ معتبر واپاري ڏينهن ڏني جو گڏه ۽ ٽٽون جي ناپاڪ ليکجن تا تنتي چڙهن. تنهن هوندي به ڪو ڏيڍ ڏلو مسلمان اڳيان ڪٽي لنگهي ته اُنهنتان به لهي پاسو وني بيهن.

بلڪ بت پرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن کي هر طرح ڇيڙيوءَ آيا زيو تو وڃي. انهي ذليل ۽ ڪم نصيب برهما جي پوڄاريءَ کي ڌرمي آزادگي ڪانهي. دهل جو آواز ڪو ورلي ٻڌبو آهي، سو به خاص موڪل وٺڻ سان وڃي. حيدرآباد ۾ ڪي مورتن بنا مندر آهن، پر راڳ جو آواز ڪڏهين به اندران نه ايندو آهي. ڪهڙا به به 'سچا مومن'! ساڪ پرين ته فلاڻي هندوءَ قرآن جي آيت پڙهي يا 'محمد رسول' جو نالو ڳڌو ته ڪيس اُمالڪ طهرائي سگهنتا. هيءَ مصيبت بلڪل عام جام آهي ۽ اها

Gul Hayat Institute

ڳالهه ستم زده هندو نهايت دردناڪ سمجهندا. جنهن صورت ۾ ڪنهن به بهاني تي، بلڪ مسخريءَ ۾، اِها مصيبت آزاريل جي روحاني ترقيءَ لاءِ نازل ٿي ٿئي تنهن صورت ۾ جهڙو جسماني عذاب اهڙوئي قلب ۾ درد ٿي ڪري......

جنهن نموني جو انصاف، اُتامار تي هندن کي نصيب ٿئي ٿو، تنهنجو طريقو مون پاڻ اَکئين ڏٺو آهي. هڪ واڻيو قيريءَ وارو وکري لاءِ ڪپڙي جي ڳنڍڙي منهنجي جڳهه تي کڻي آيو. ڪلاڪ کن ڪانپوءِ وري موٽي آيو، ۽ اچي دانهن ڪيائين ته پهري تي توهانجو سپاهي مونکان هڪ قيمتي ريشم جو ٿاڪيو ڦري ويو آهي. البت سپاهيءَ تي غضو آيم، جنهنجو ڪم نه رڳو موٽتي پر هنن سنڌي ڌارين اڳيان اسانجي فوجي عملي تي داغ هو. مون هڪدم پُوري تپاس ڪئي. هندوُ ڪاب ثابتي ڏيئي نه سگهيو، ۽ هوڏانهن تهمتيءَ کي ٻي ڏوهي ثابت ڪرڻ لاءِ گهڻيئي شاهد هئا. دل ۾ اڳيئي پڪ هيم ته تهمت ڪُوڙي مڙهيل آهي، ته خانگي خبر مليم ته واڻيو منهنجي وڪيل گوپالداس جي ميچ تي مون وٽ اچڻو آهي. گوپالداس ائين سمجهي وينو هو ته چوريءَ جي ملامت پنهنجي سپاهيءَ تي لڳڻ ڪري آءٌ شايد اُمالڪ پئسا ڀريءِ ڏيندس. مگر مون ڳالهه ڏيان تان لاهي ڇڏي ۽ ڌرين کي خبردار ڪيم ته جي وري سانڀي دانهن ايندي ته آءٌ هڪدم اميرن وٽ پيش ڪندس.

Gul Hayat Institute

هندو ٻُڌي ڏينهن ساڳي دانهن کڻي آيو ۽ ٻيهر جو مون ۾ اميرن وٽ معاملو وڃي رجوع ڪيو. انهن ۾ جاڳايم تہ هيءَ تهمت انهيءَ پلٽڻ مان هڪ ڄڻي تي رکيل آهي، جنهن پلٽڻ ۾ آدني مرادنو سپاهي چڱي چال ٻنا هڪ ڪلاڪ ۾ رهي نٿو سگهي؛ تہ اِهي ئي سپاهي آهن جن انگريز سرڪار لاءِ جنگيون جوٽيون آهن ۽ جنهن جي عزت بچائڻ منهنجو فرض آهي. اميرن کي عرض ڪيم تہ خاطريءَ جهڙي جاچ ڪريو ۽ انجام ڏنم تہ سپاهيءَ تي ذري ۾ ثابتي ملي تہ ڪيس سخت سزا ڏيئي اُمالڪ پيچ ڏي روانو ڪندس. سڀئي ڳالهيون اميرن ڌيان ڏيئي ٻڌي ۽ واقع تي ارمان ظاهر ڪيو ۽ آخر فرياديءَ جو نالو مونکان پڇيائون. چيم تہ هڪ هندو... نالو چيم تہ چڙ قناڪو چوڙيم! مير مراد علي هڪدم روڪيم. ڇي تپاس جي ڪابہ ضرورت ڪانهي. اُنهيءَ دم حڪم ڪيائين تہ فرياديءَ کي نظربند ڪريو ۽ دين اسلام ۾ وڃي داخل ڪريوس؛ ڏنم تہ ڪيترا ماڻهو اتي جو اتي فرمان بجاوريءَ لاءِ ڊوڙندا ويا. هڙي انڌير تي حجت اُٿاريم تہ مير صاحب شوخ تي ڏند شيڪي چيم تہ "توهانکي سنڌ جي هندن جي ڪهڙي خبر؟ مڙيئي چور چورن جا پٽ آهن." پر قسمت سان اها مصيبت ڏڙ تي وئي ۽ شڪر جو وزير ولي محمد کي جو پتاءِ ڪري ميرن جي چاڙ بناءِ آزاريل کي آزاد ڪرائي سگهيس......

مطلب تہ مذهبي ڪٽرپڻي ڪري جيڪي خرابيون

Gul Hayat Institute

ٽين ٽيون سي اهڙيون ظاهر ظهور آهن جو ڪهڙو به ڏاريو سنڌ ۾ هڪ هفتو گذاريندو ته اکئين ڏسي سگهندو. جڏهين پنج (ڪڇ) کان سنڌ تي آيس ته هڪ هندو وڪيل ساڻ هوم. وات تي منهنجن مهماندارن ۽ سندن خذمتگارن مٿس ننول بازي ڪرڻ سان گهٽ ئي ڪانه ڪئي. حيدرآباد جي قلعي مٿان انگريزي جهنڊو جهلندو ڏسڻ لاءِ جيڪي دعا پني رهيا آهن تن سڀڪان سچا سوالي آبرُودار هندوُ آهن، جي ازخود دل جو درد اورڻ بنا پاڻ پلي نٿا سگهن، ۽ جي ظلمن ۽ عقوبتن جو لنبو داستان هر گهڙيءَ ڪيئي ٿا وهن.

سنڌ جي آدمشماريءَ جو ڪو به تخمينو ڪيئي نٿو سگهجي. پر جي ڪئپٽن هئملٽن جي خبر تي آڌار ڪٽي رکجي ته ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ هندن جو تعداد مسلمانن کان ڏهوڻو هو. پائنجيٿو ته تنهنکانپوءِ طهر جي ڦُريءَ هائيدوس مچايو آهي، پر جو جوهن وقت بڻي هڪ جيترا يا شايد ٿورا سرسيرا ٿيندا.

(١٧) صدر بزار ۾ دوڪان.

سنه ١٨٤١ ۾ آءٌ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ برابر ايندو ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن ڪئپٽن پريڊي، جو ڪراچيءَ جو بزار ماستر ۽ ڪاميسريٽ کاتي جو آفسرُ هو، سو مونکي فوج جي سپهسالار وٽ وٺي ويو ۽ سندس اڳيان ڇپائيم ته "صدر بزار سڌارڻ لاءِ اسان ڏاڍي

ڪوشش ڪئي آهي. ڪٿي ٻه ڪري صدر ۾ شين مٿان اميرن کان اَڪت معاف ڪرايو اٿئون. پر ٻنهين ٻه شهر جو ڪو ماڻهو صدر ۾ دوڪان ڪو نه کولي. اسانکي خبر پيئي آهي ته ٽالپر سرڪار جا عملدار واپارين کي منع ڪري ۽ هيسائي رهيا آهن، ۽ ڪنهنکي ڇانوڻيءَ اندر اچي وڪري ڪرڻ جي جرئت ڪانه ٿئي." جواب ڏنم ته "ٽالپر سرڪار جو ناراضپو ڪٿي ٻه آءٌ حڪم موجب ڪجهه به ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. سرڪاري عملدار واپارين کي صدر ۾ دوڪان کولڻ کان برابر روڪين ٿا. پر جنهن صورت ۾ انگريز آفسر مونکان صلاح ۽ مدد ٿا گهرن تنهن صورت ۾ صدر ۾ آءٌ پاڻ دوڪان کولڻ لاءِ خوشيءَ سان ڪوشش ڪندس. سو ٻئي ئي ڏينهن پنهنجي خرچ تي صدر ۾ ڪي ججهون جوڙائڻ جو حڪم ڪيم، ڇانوڻيءَ ۾ ڪوٺي کوليم، ۽ ڇانوڻيءَ ۾ رهندڙن جي سهنج لاءِ ڪيترن واپارين کي ڪيرائي، اَن ۽ ٻين ضروري شين لاءِ دڪان کولڻ لاءِ چيم. هڪ احمدآباد جي وينل نرسنگداس نالي پنهنجي منيب کي دوڪان تي وهاريم، جنهن انگريزي فوج جي سپاهين کي اتر هندوستان ۽ ٻين علائقن ۾ هندبيون وٺي پئسا گهر موڪلڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. صدر ۾ واپار ٻه وڌڻ ويجهڻ لڳو. تنهنتي ڪراچيءَ ۾ ٽالپرن جي عملدارن حيدرآباد جي دربار اڳيان ڳڻ جي فرياد ڪيو ته مون ڪراچيءَ جي واپار کي گهڻو صدمو رسايو آهي، ۽ محصول جي وصولي گهڻي

Gul Hayat Institute

گهٽائي ڇڏي آهي. انهيءَ ڳالهه تي مير نصير خان کي اهڙي تہ چڙ ويئي جو ويهن سوارن جي ٽولي مونکي گرفتار ڪرڻ لاءِ روانو ڪيائين. سا خبر حيدرآباد دربار ۾ منهنجن عزيزن مونکي هڪدم پهچائي، ۽ اهو خط حيدرآباد مان پهچندي شرط مون ڪئپٽن پريڊي ۽ فوج جي سپهسالار کي ڏنو. هنن وري حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ ليفٽيننٽ ملني کي لکيو، ۽ ميرن جي روش تي اعتراض آڻڻ لاءِ چيو. اهو خط خاص قاصد کڻي ويو، ۽ ليفٽيننٽ ملني خط ملڻ شرط پاڻ مير نصير خان وٽ ويو، ۽ حقيقت بابت دريافت ڪئي. مير نصير خان ڪاوڙ ۾ چيس تہ ”هائو، مون بيشڪ اهڙو حڪم ڪيو آهي. سيٺ نائونمل ڪراچيءَ جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسانجي لڪن جي آمدني بند ڪئي آهي. سيٺ منهنجي چنبي ۾ آهي، ۽ آءٌ کيس ضرور گرفتار ڪرائيندس.“ ليفٽيننٽ بہ غصي ۾ چيس تہ ياد رکو تہ سيٺ انگريز سرڪار جي اُجهي هيٺ ۽ گورنر جنرل جي اوصاف هيٺ آهي. تنهنڪري آءٌ توهانکي چتاءُ ٿو ڪريان تہ سيٺ کي سنڀالي هٿ لائجو.“ ائين چئي ليفٽيننٽ ملني اُٿي کڙو ٿيو. اِنهيءَ جو خاطر خواه اثر ٿيو. مير نصير خان خانگيءَ طور پنهنجو حڪم واپس ورتو، ۽ ڪوبہ ٽالپر سوار ڪراچيءَ ڪونہ آيو...

انهن ڏينهن مان مونکي ماهوار بہ سؤ روپيا مسواڙ ملندي هئي ۽ انهنجو ملهہ اٽڪل هڪ لک روپيا هو.

تنهن وقت (١٨٤١) ميجر بائلو چاوٽيءَ جو بزار ماستر هو. بالا افسرن چاٽايس تہ چاوٽيءَ اندر خانگي ملڪيت هئڻ ۽ تنهنمان ٢٠٠ روپيہ مسواڙ ڪمائڻ غيرواجب آهي، ۽ حڪم ڪيائونس تہ اهي جڳهيون ڍهرائي، مالڪن وٽ لاءِ اطلاع ڪيو. اهو حڪم مونکي روانو ڪرڻ لاءِ ڪئپٽن پريڊيءَ ڏانهن موڪليو ويو. پر اهي جڳهيون ڪيئن جڙيون تنهنجو احوال مٿي لکي مڪائين، ۽ انهي حڪم جي بي انصافيءَ بابت بہ سخت لکيائين. سر چارلس نيپئر ڏي سڌو بہ لکيائين، پر گورنر هوڏ جي بيٺو. جڳهيون ڍهرائي مالڪن وٽ ڪان مون صفا انڪار ڪيو. تنهنتي هڪ ڪاميٽي ويٺي جنهن جڳهين جو ١٢٤٠ روپيا ملهہ ٺهرايو. جڳهيون پوءِ ڍهرايون ويون ۽ چاوٽيءَ ۾ پلاٽ دوستن کي ڏنا ويا. روپين ١٢٤٠ جي رقم ڪئپٽن پريڊيءَ ڏي موڪلي ويئي، پر اها رقم وٺڻ کان صفا انڪار ڪيو ۽ اهي پئسا خزاني ۾ جمع ڪيا ويا. ڏيڍ سال کانپوءِ ڪئپٽن پريڊيءَ مان ڪري هڪ خط سان گڏ اهي پئسا منهنجي گهر ڏياري موڪليا، ۽ لکيائين تہ اها بقايا سال بسال ڏيکاري ويئي آهي، ۽ جي اچا نہ وٺندين تہ رقم بڏي ويندي. آءٌ بيوس هوس ۽ هن بي انصافيءَ تي مون ۽ منهنجي دوستن اندر ۾ خار خوب کاڌا. مرحوم مئڪلوڊ ۽ استوئرٽ بہ همدردي ڏيکاري ۽ هن ظلم تي ناراضپو ڏيکاريو. پر وري بہ مونکي دلداري ڏنائون ۽ چيائون تہ ستاوا ڏينهن اُميد تہ جلد ايندا. انهيءَ علاج لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.

(١٨) عربي سنڌي اکر.

مسٽر ايلس، هڪ نهايت قابل ۽ تيز فهم شخص ڪمشنر جو ريونيو اسسٽنٽ هو. عربي سنڌي اکر پهريائين وايرائڻ لاءِ سنڌ سندس شڪر گذار آهي. تنهن کان اڳ سنڌي هندن، يعني فقط واپاري لوڪن کي پنهنجا اکر هئا، پر اُهي اهڙا ڪچا، الحدا الحدا ۽ خاص ڪم لاءِ هئا جو عام ماڻهن جي ڪم لاءِ هڪ ئي لپي ڪڍڻ جي ضرورت سمجهي ويئي. مسٽر ايلس جي خوبي اِها هئي جو هن هاڻوڪا عربي سنڌي اکر ڳوليا ۽ گهڙيا، جي اڄ سڄيءَ سنڌ ۾ چالو آهن. مسٽر ايلس سنڌ ڇڏڻ کانپوءِ به سنڌ ۾ تعليمي واڌاري لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. جنهن پرڳڻي جي عالت هن سر بارٽل فريئر (ڪمشنر) سان گڏ جي سڌاري، تنهن پرڳڻي کي مدد ڏيڻ لاءِ هوُ هميشه سعيڪار رهيو، ۽ ويندي ١٨٦٩ تائين، جڏهين سنڌي اسڪولن ۾ هندو سنڌي (يعني واڻڪي سنڌي) اکر وجهڻ جو سوال اُٿيو، ۽ اُنهيءَ سڌارڻ ۽ بدلائڻ جي ضرورت ڏيکاري ويئي، تڏهين پڻ هن اِنهي سوال ۾ خوب بهرو ورتو.

ڪمشنر مسٽر ايوَن جيمس جو نوٽ.

اها نهايت حيرت جي ڳالهه آهي ته سنڌي بولي جينوٽيڪ هڪ جدا ۽ ڌار بولي آهي جا سنسڪرت مان نڪتل بولي آهي، ۽ جا ڪڇ ۽ مارواڙ ۾ چالو بولين

سان گهڻي مشابهت تي رکي، تنهن ٻوليءَ کي انگريزن جي فتح کان اڳ کا لکيل لپي کان هئي. سنڌي هندو، يعني واپاري ماڻهو برابر هڪ قسم جي نهايت ڪچي لپي لکندا هئا، پر اها ساڳي شهر ۾ به ڦري ويندي هئي، ۽ ٻيا هندو نه پڙهي سگهندا هئا؛ انهي لپيءَ جا اکر هندوستان ۾ شاهوڪار ۽ واپاري ماڻهو جنهن لپيءَ ۾ حساب ڪتاب ۽ هنڊيون لکندا آهن تنهن جهڙا آهن، پر تنهن ۾ ڪو به ساهتيه نه لکيل هو، ۽ انهيءَ لپيءَ جا به ١٧ نمونا هئا. مسلمانن ۾، جي هن پرڳڻي ۾ گهڻائيءَ ۾ آهن، فقط گهڻو سڌريل ئي لکي سگهندا هئا، ۽ اهي هميشه فارسيءَ ۾ لکپڙهه ڪندا هئا، بلڪ اِئين تي سمجهيو ويو ته سڀ معتبر ۽ عالم ماڻهو انهيءَ زبان ۾ ئي گفتگوءِ ڪندا. سنڌي ٻولي فارسي ۽ عربي لفظن سان ڀريل آهي، تنهنڪري عام ماڻهن ۽ خاص ڪري مسلمانن جي فائدي لاءِ هڪ سنڌي لپي عربي اکرن ۾ ۽ عربي فارسيءَ مان نڪتل سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ سر بٽرو ايلس ناهي تيار ڪئي. اها هن وقت سرڪاري آفيسن ۽ خانگي لکپڙهه ۾ عام طرح چالو آهي. ٿورو پوءِ مٿئين ذڪر موجب هڪ ٻيو سڌارو ويچاريو ويو. خاص هندن جي فائدي لاءِ هڪ هندو-سنڌي لپي ديوناگري يا سنسڪرت مان نڪتل ۽ سنڌ جي سيٺي واپارين لاءِ ناهي ويئي. ١٨٧٢-١٨٧٣ ۾ هندو

سنڌيءَ لاءِ ڇاپو ڪهرائي ڪي اسڪولي ڪتاب ڇپيا ويا ۽ ٿورا اسڪول پڻ کوليا ويا، جنهن فقط واڻڪي سنڌي سيکاري ٿي ھئي. پر تنھنجو نتيجو خاطر خواھ نہ نڪتو. ھن وقت عام طور عربي- سنڌي سيکاري ويندي آھي ۽ چالو آھي. ھندو سنڌي جڻ آھيئي ڪانہ. ٿورڙا شهر مثلاً شڪارپور وغيره آھن، جنھن ھندو آدم جھجھو آھي، اُتي پڪا ھندو اڃا سنڌي- ھندو اسڪول ھلائين پيا، ۽ ننڍا مسلمان آبادگار ڳوٺ جي شاھوڪار وٽ پنھنجو حساب ڪتاب پڙھي سگھن، تنھنلاءِ سنڌي ھندو لپي ۽ انگ سکڻ سيني لوڪل بورڊ اسڪولن ۾ فرضي آھي. پر ١٩١٠ کان وٺي انھيءَ لپيءَ ۾ ڪي بہ ڪتاب ڪونہ ڇپيا ويا آھن ۽ حساب ڪتاب ڪانسواءِ ڇڄي تہ عام طور عربي سنڌي ئي چالو آھي.

Gul Hayat Institute

(١٩) ميراڻي دربار.

جڏھين ڪوٽڙيءَ کان روھڙيءَ پھتس تڏھين حيدرخان لغاري ۽ بھادرخان بہ وڏا سردار اُتي ڳڏيم. ٻنھي کي اميرن منھنجي استقبال لاءِ موڪليو ھو ۽ ٻئي وڏا عملدار ھئا. حيدرخان وڏي وزير جو پاڻتيو ۽ جاتي ضلع جو مکيہ عملدار ھو. گھڻن ادبن سلامن سان ڳڏيم ۽ ٻنھي رسم رسمابت سان پاڪر پاتم. حال احوال وٺڻ بعد اميرن وٽان خوش آمديد جا پيغام پھچايائون،

۽ منهنجيءَ ملاقات تي خوش ٿيڻ جي خاطري ڏنائون. ڪم هون ته وات تي شيءِ شڪل لاءِ مونکي ۽ منهنجن خدمتگارن کي پائي به خرچڻ نه ڏين؛ پهريائين انڪار ڪيم ۽ چيم ته هڪ سؤ جڻن جو خرچ مٿن و جهڻ واجب نه آهي، پر ڪين ناراض نه ڪرڻ لاءِ لاچار قبول ڪڻي ڪيم. ڪم موجب پنجاهه اٺ پلاڻيا تيار بيٺا هئا، جڻن ڪنهنکي به پند نه ڪرڻو پوي. خان صاحب انهيءَ ويچار ۾ هئا ته ڪڻن منهنجا ڏولي ڪڻڻ وارا به سواري ڪن. البت اهو ڏڪيو هو، پر منهنجي حفاظت لاءِ سبب سپاهي اُنن تي چڙهيا. رسائي خاطريءَ جهڙي ڪيائون ۽ اسانجي آرام لاءِ هر طرح جا انتظام ڪيائون. ڪنب، منائي، آفيم، وغيره جي مطلب ته ڪمي ڪانه هئي.

٨ تاريخ آڌي بجي پهتس، ۽ سندو درياهه پهريون دفع ڏٺم. انهي مشهور درياهه ڏسڻ لاءِ آڌ اهڙو آتو هوس جو سامان پنيان ڇڏي، تنهن ڏينهن ڇالهين مئلن جو سفر ڪري، سج لٿي مهل ڪجي نجي اچي ڪپ تي لٿس. ڏسي اڪيون ٺريم؛ تنهن مهل دل ۾ جيڪي اُمنگ اُٿيا اُنهجي ذڪر ڪرڻ جي ڪوشش به نٿو ڪريان؛ پر سڪندر جي ناماچار جو هند ڏسي جهڙي طرح منهنجو من اُچل ڏيئي پرجي آيو اهڙيطرح نٿو پانيان ته منهنجن هندو خدمتگارن (جي خدمتگار درياهه جا پوڄاري آهن ۽ جن لاءِ درياهه ۾ اِشنان ڪرڻ پنج آهي)، تنتي ڪنني تي ويهي ٻرار ٿيا ڪندي ڪوايڏو

اٿو نيو. هن درياهہ جي سنڌ ملڪ تي مهر ڌسي ڇيم ته جي ڇل ۽ جل ديوتائن جي پوڄا تي ته به پولو ناهي.

سڪر ۾ منهنجي مهمانداري خاطرداري ۽ مهمان نوازي ڪرڻ سان ڪين گهٽايو، ۽ رات جو ننڍ مهل اڪثري پاڻ اوڄاڳو ڪري منهنجي سنڀال وٺندا هئا. وات تي لهي تڪ پيئڻ لاءِ گلابي ريشمي پوش سان هڪ شاهي گاديلو هميشه مون لاءِ موجود هو. شربت جون صراحيون، وغيره به هڪيون هيون. اميرن ڪيترا باز موڪليا هئا، جنسان شڪار ڪرڻ وات جي هڪ وندر ۽ خوراڪ لاءِ ڇهر هئي. پڪين جو شڪار جهڙو سنڌ ۾ مزيدار ٿو ٿئي اهڙو اڳي مون ڪٿي نه ڏٺو آهي. مگر حيدرآباد ۾ جلد پهچڻ لاءِ آءٌ منتظر هوس. تنهنڪري اسانجي مسافري به تڪڙي تڪڙي ٿي. اسانجي جماعت ۾ پيو نه ته هزار کن ماڻهو هوندا، جي گهڻو ڪري سڀ اٺن تي سوار هئا. خاص پاڻ اٺن تي اڙهيل هئا ۽ سنڌ ۾ سفر جو اهو نمونو سهڻو ٿيندو آهي، اٺ به اهڙا پلا جو منهنجي گهوڙي سان پير پير ۾ ملائيندا پئي هليا. پاڪري تي ريشمي گديون وڇائڻ ڪري چڙهندڙ کي گهڻو اهنج نٿي ٿيو. جنهن رستي ڪان وياسين تي تنهن پاسي پاڻياٺو ته ڪو يوروپي ڪونه ويو هو. آءٌ ماڻهن لاءِ هڪ رونشو بڻجي پيس، ۽ مونکي ڏسڻ لاءِ جڻ آجهڙيا ٿي. چارون طرف 'فرنگيءَ' کي ڏسڻ لاءِ حشام اچي تي مڙيا. ڪن ته ويڄهو اچڻ لاءِ بيماريءَ جو گيگ به ڪٽي

ملايو ۽ جي ڀاڻو پڌرو ٿي ٿيو ته چون ته "برابر توکي ڏسڻ لاءِ آيا آهيون. من تـوکي ڏسي اسانجي قسمت زور ٿئي!"

حيدرآباد کان ٿيهارو مٿل پري هوس ته محمد خان نوڙهو تورا، اميرن جـو هڪ عزيز، استقبال لاءِ وڏي آيـو. ساڻس هڪ ٻيو عملدار مـوسـا کهتان ۽ ڪيترا خدمتگار به هئا. انهنمان معلوم ٿيم ته منهنجي استقبال لاءِ دربار ۾ خاص تياريون ٿي رهيون آهن. چي "ٻيا يوروپي به پنهنجي ڪم سنڌ ۾ آيا آهن، پر توهانکي ته خاص دعوت ڏنل آهي ۽ توهانسان ملاقات بہ خـاص طرح سان ٿي ٿيندي."

حيدرآباد جي ويجهو نواب ولي محمد خان لغاري، سنڌ جو وڏو وزير، پاڻ مونکي مبارڪبادي ڏيڻ لاءِ قدم رنج فرمائي آيو. وڏي اٿاليءَ دٻدٻي سان آيو ۽ دربـار جـا گهڻو ڪـري سڀ مکيه ماڻهو ساڻس هئا. انن جڻن جي کلهن تي هڪ مافي ۾ ويڙهل هو، جنان مونکي ڏسي اُمالڪ لهي حب سان ياڪر پائي اچـي مليو. مافي مٿان ڪرمچي رنگ جـي مخمل، چارون طرف جهالرون ۽ سونهري سينگار هئا. وزيـر صاحب وڏيءَ عمر جو صاحب لياقت وفضيلت، درباري ڏول ڍول رحم دل ۽ روب وارو آهي. ڪرسيءَ تي مونکي پنهنجي سامهون ڪٺي ويهاريائين، ۽ انهيءَ ريت ڪجهه مفاصلو پنڌ ڪندا هلياسين.

Gul Hayat Institute

نومبر جي ڏهين تاريخ آءٌ حيدرآباد پهتس ۽ جيڪو عجب رنگ ڏٺم تنهنجو ذڪر ڪرڻ لاءِ زبان بيوس آهي. قريب قريب ڏهه ٻارهان هزار ماڻهو اچي مڙيا هئا. مونکي ڏسڻ لاءِ آتُر هئا؛ زالون پڻ، جي ڪوُمل هندو استرين وانگر نه هيون، ڪرسيءَ تائين ڏوڪي آيون ۽ اهڙي ته پيهه هئي جو سپاهين جي مارڪٽ پورڻ ڪري به اڳتي وڌڻ ڏکيو ٿي پيو. شهر کان مٿل پري وري سهڻي سنجيل عمدي ڪاري گهوڙي تي چاڙهيائون؛ پر ماڻهن جي اهڙي ڏوڪ ڏوڪان پئي پيئي جو چيائون ته ڏيکيل ڏوليءَ اندر هلي وهو ته توهانکي هن گهمسان مان ڪڍي هلون. ڏاڍي تڪليف ڪانپوءِ، ڏاڍيءَ اُتت م، اسين مسين مسين ڪري قلع جي دوازي وٽ پهتاسين، جنهنم فقط امير پاڻ رهندا آهن، ۽ جنسان هڪدم ڳڏ جٽو هوم. ٻاهر جي گوڙ گرديءَ ڪانپوءِ اندر سانت م فرحت آئي. ڪي سوڙهيون گهٽيون لنگهي، جنم دربار جا خدمتگار رهندا هئا، پاڻڪي هڪ وڏي ڪليل مٿدان م خوش پوشاڪ سنڌين جي مجلس م ڪڙو ڏنم. چارون طرف ديوارن تي عجيب چترن جا سينگار ۽ پٽ تي عمدا غاليچا وڇايل هئا. هڪ طرف تي ڪماني دروازا، سائي ماهوت جي پردن سان ڍڪيل ڏٺم، جنمان هڪ ڏي وزير ۽ ٻيو عملدار وني ولم. اِنهيءَ اوچتي تبديل ڪري اجا سامت م مس آيوس هوس ته اينتريم جڻتي لاهي ورتائون ۽ ڏسان ته مار! آءٌ اميرن جي سامهون بيٺو آهيان.

نهايت جلويدار نظارو هو. هڪ تکي نظر ڦيرائڻ سان اميرن جو سڄو خاندان ڏسي ورتم ۽ سچ پچ اهڙي رونق، جا جڳ بالڪل مشرقي جاهه جلال بابت خوابي خيال مثل هئي، اڳ ڪڏهين نه ڏٺي هيم. هڪ اعليٰ، اوچي، ايراني غاليچن سان وڇايل ديوانخاني جي پڇاڙيءَ ۾ اهڙا خوش نما، عمدي لباس واري جماعت اَرڌ چندرمان ۾ ويٺي هئي. وچم ۾ وڏا امير مسند نشين هئا. مسند هڪ متيري فرينچ سفيد مخمل جي گدي، جنهن مٿان ريشم ۽ مقيس جي سهڻي گلڪاري ۽ چئنين ڪنڊن تي چار ڳرا ۽ اُڪريل سونهري اَناس جهڙا ڇنبڙيل جهابا ۽ پنيان ٽيڪ لاءِ شاهي مخمل جو پرت سان پريل ٽوِل هو. اميرن جي ٻنهي پاسن کان ٽالپري خاندان جا ماڻهو – مراد علي، نور محمد ۽ نصير خان جا پٽ، ۽ مير صوبدار ۽ محمد سندن پائنيا حاضر هئا. ٿورو پرڀرو پيا عزيز جنهن مير محمد سندن چاچو ۽ سندس پٽ احمد خان ۽ جهان خان تنجي پنيان عمدن لباسن ۾ ميرن جا تلوار بند سپر بردار ۽ خوش لباس خدمتگار گروهه ٻڌي بيٺا هئا.

هڪ يوروپيءَ جي نظر ۾ ۽ جو يوروپي ديسي رسم چال هلڪي درجي جي سمجهڻ سکيو هو، تنهن لاءِ هيتري سنائي ۽ لباس ۾ خوش نمائي نهايت فرحت بخش هئي. اجائي نمايش يا گلنار رنگ جو بيهودو زيب ڪونه هو. هندو دربارن وانگر هڪ پاسي چمڪ

جهلڪ ۽ ٻٽي پاسي گنڏگي ڪاڻ هئي؛ پر اُتلو سادو سهائيندڙ ڏيکڻ ۽ نماءَ، جهڙو اڳم ڪڏهين نه ڏٺو هوم. خدمتگارن کي گهڻو ڪري ساڳيو لباس پهريل هو. سيني کي اُڇي عمدي ململ جا پهراڻ، زيبائتا ۽ ڇٽڇٽدار زربفت جا ڪمر بند، ريشمي ترڪي ٻيريون شلوارون ۽ ڪيمخاب يا مخمل جون ڊگهيون ٽوپيون پيل هيون. قيمتي، سفيد ڪشميري شالن جو ٻانهن تي اُڇليل جوڙو، ڪمر بند ۾ ايراني جوهرن سان جڙيل ڪٽاري، ٻنهي اميرن جو خاص زيب زينت هو.

ٽالپري خاندان کي اَئين ڏسي سنڌ جي تهذيب ۽ تواضع تي آءٌ عاشق ٿي پيس، ۽ قبول ڪيم ته ٻيو نه ته ظاهريءَ طور اِنهي مان مرتبي جا لائق آهن. ننڍن شهزادن جي چال چلن ۾ شان ۽ خاندان ظاهر هو، جو ورلي يوروپي يا هندوستاني اميرزادن ۾ نظر ايندو آهي. بلڪ شڪل شبيه ۾ مڪيه اميرسارئي مجموعي ۾ گهٽ قابل تعظيم ٿي لڳا؛ شايد انهيڪري جو اهڙي پرورش نه تي هين ۽ ننڍي هوندي سختيون سنيون هئائون. حقيقتاً عمر ۾ وڏيرا آهن، مگر مٿي ڏاڙهيءَ کي ڪيس لائڻ ڪري پنجاه سالن جا مس ٿا لڳن. هڪڙي ڳالهه سواءِ، اميرن ۽ سنڌ جي اولاد جي وچ ڪا ٿوري مشابهت آهي، ۽ شهزادن جون سهڻيون صورتون، ڪارا وار، ڊگهيون پنبڻيون، ۽ پنؤر جهڙيون پيرون مائرن جو

ورتو آهن. سينِي ۾ مير نصير خان مونکي نهايت خوبصورت گيرو جوان لڳو.

دربار جي رونق ۽ اميرن جي سونهن ۾ بنهي موهي ڇڏيم. لباس ۽ چال چلڻ مان سمجهيم ته سڀ حاضر عملدار اعليٰ درجي جا آهن. اڳيان جڳهه ونڻ لاءِ هڪ ٻئي تي ڳاهٽ نٿي ٿيا ۽ عام خلق ته بنه ڪوٽ جي ٻاهر هئي. چارون طرف خاموشي ۽ سنجيدگي ۽ هر هڪ شخص جي روش ۽ شايستگي ۽ درباري نظاري جي جهلڪ ڏسي آءٌ حيرت ۽ اَدب سان ويهي نهارڻ لڳس.

(٢٠) مذهبي تعصب.

سنبت ١٨٨٨ (١٧٣١-١٨٣٢ع) ۾ ڪنهن واڇهي ماستر ڪنڊي ناني هڪ هندو مزور جي پٽ سان ڪا سختي ڪئي. ڇوڪر رسي گهر ڇڏي وڃي مسجد جي دروت بيٺو، جتي هاڻ ڏوبين جو پاڙو آهي. ڪي مسلمان ڇوڪر کي ڏسي، کيس ريهي ريبي مسجد اَندر وٺي ويا ۽ اتي ڪٽي وهاريائونس. تنهنتي هندن ۾ تاءُ پيدا ٿيو؛ هٽ تاڙ ڪيائون ۽ مسلمانن سان سؤدا ڪٽي بند ڪيائون. ليارڙي نديءَ جي بيٽ ۾ ڪي ڪوه هئا، جنان هندو بيٺڻ جو پاڻي ڀريندا هئا. وير پاڙڻ لاءِ مسلمانن وڃي اُهي کوهَ پليت ڪيا. ٻئي ڏينهن وري نورلشاه ناني هڪ سيد بزار مان ٿي اسانجي محلي وٽان ڪڄ مٽيندو لنگهيو. منهنجو نندو ڀاءُ پرسرام اوڏيءَ

مهل محلي جي ٻاهران در تي بيٺو هو. تنهن سيد کي سندس بد فضيلتيءَ ۽ بدلحاظيءَ لاءِ تورو جهٽڪيو. پوءِ ته ٻئي اچي پاڻ ۾ اٽڪيا. تان جو نورلشاهه مذهبي جوش ۾ اچي هلائڻ لڳو ته پرسرام اسانجي حضرت پيغمبر کي سخن ڪڍيا آهن. گوڙ تي مسلمانن جا حشام اچي مڙيا. منجهن تاءُ اُٿيو، ۽ چون ته وير ضرور ونداسون. هندن به سرجوشي ڏيکاري، حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ ۾ په پچايا. انهيءَ واقع کانپوءِ سيد نورلشاهه نتي، شاهبندر، متياري، هالا ۽ حيدرآباد جي گشت تي نڪتو، جتي ويو اُتي عام خلق کي چيڙيندو ۽ ڀڙڪائيندو ويو. قران شريف هٿ ۾ جهلي، خدا جو نالو وٺي سڀني سچن سومنن کان مدد گهرندو ويو. اِها خبر ساريءَ سنڌ ۾ وڄ وانگر پکڙجي ويئي ۽ سڀني پرڳڻي کي جڙ مذهبي باهه جي جهر لڳي ويئي. سڀ مسلمان پاڻءِ ته شامل تي ويا، ۽ هندو به پاڻ ۾ ڪمشت ٿي ويا. تيسين منهنجو پاءُ پرسرام سنڌ مان ڀڄي وڃي جيسلمير نڪتو. مسلمانن جي ٽولين تيسين حيدرآباد ۾ شور ڪٺي مچايو ۽ مير مراد عليءَ تي ڏاڍا زور لڳايا. ڇي سيٺ هوتچند ڏي فرمان موڪلي سندس پٽ پرسرام جي ٻانهن حيدرآباد ۾ گهرايو. پرسرام ته ڪراچيءَ ۾ هوئي ڪونه. پر ٻئي فرمان موجب پرسرام نه ته سيٺ پاڻ حيدرآباد ۾ اچي حاضر ٿيڻو هو. سو سيٺ هوتچند ٻه هزار هندو ساڻ وٺي

حيدرآباد ڏي روانو ٿيو. اهو فرمان هڪ بدرقو کڻي آيو، جنهن سيٺ کي مير جي دربار ۾ سلامتيءَ جي خاطر ڏني ۽ دارالحڪومت ۾ ساڻ وٺي وڃڻ جي آڇ ڪئي. جڏهين سيٺ حيدرآباد پهتو تڏهين مسلمان ڇڙي بيٺا، پر مير مراد علي کين روڪيو ۽ سيٺ کي هٿ لڳائڻ کين ڏنو. تڏهين مسلمانن وڃي مير جي ڏيءَ سان ڇوڪراءِ ڪرائي، جا مير مير محمد بگ جي وارث سان پرڻيل هئي، ۽ آزيون نيزاريون ڪري ڪيس پنهنجي طرف ڪيو. انهن به ڇپائونس ته مير وٽ هٿ ۾ قرآن شريف کڻي وڃ ۽ ڪانئس موڪل وٺي اچ؛ مير کيس موٽائي نه سگهيو، پر سمجهايائينس ته انهن نه ٿئي جو مسلمان سيد کو شهر اندر خلم مچائين، ۽ انهن به ڇپائينس ته هي بکيڙو آءٌ نصرپور جي پير اڳيان فتوي لاءِ ٿو پيش ڪريان. اتي جڻن وٺين تڻن وڃي ڪن. تنهنڪري سڀ نصرپور ويا ۽ مير طرفان سيد زلفڪر علي شاه ويا. پر مير جا عيوضي پڻ مذهبي ۽ اندروني مسلمانن سان ملت ۾ هوا. نصرپور ۾ قاضيءَ ڏنو ته مسلمان جوڪث لاءِ سنيري آيا آهن، تنهنڪري پنهنجي جڳهه تي نه کين بڌائين ۽ نه پاڻ ۾ ڳالهه بولهه ڪرڻ ڏنائين، پر مسلمانن جا حشام هندن تي حملو ڪري هوتچند کي منجهانئن جهلي، اڏائي اماڪ حيدرآباد وٺي، بن ڇئن ڪلاڪن اندر بيڙي سنباهي نئي ۽ پوءِ باگانيءَ ڪيي

ويس. باگانيءَ ۾ سيٺ کي منلوشاهه جي اوطاق تي وڃي رهايائون، جو نورلشاهه جو عزيز هو ۽ پاڻ ڪٽر مذهبي هو. ائين ڏه يارهان ڏينهن گذري ويا ۽ سيٺ اَن ڪين چکيو. اينتري ۾ سيٺ جو هڪ جهونو وفادار پارُوءَ نالي نوڪر چمڙا پوش ڪري سندس پنيان پيو. اُهو ڪيس قلن پڳڙن جي مٺ روز لڪائي پهچائيندو رهيو، جنهنتي وقت ڪاٽيندو هو. پتا جي اينتري تعريف ڪندس ته ڪڏهين به همت نه هاريائين ۽ نه دل لاٿائين. اهي بکه ۽ تڪ جا ڏهاڪو ڏينهن پڳڙن لپ ڪائي، درياهه جو پاڻي پي، بنا ٻپ ماٺ ۽ صبر ۾ گذاريائين. خبر هيس ته مسلمان پڇڻ ڪين ڏيندا، سو جڻن چوندا هئس تڻن هڪ بنا دل ٻڌي ڪندو هو. باگانيءَ ۾ ڪيس زوريءَ مسلمان ڪرڻ جا گهاٽ گهڙيائون. پر پنجاهه ورهين جي عمر کان ٻاهر ماڻهوءَ جي طهر ڪرڻ قرآن جي خلاف هو، ۽ ائين ڪرڻ کان قدري ڊنا به ٿي. سو صلاح مشوره ڪرڻ لاءِ ترسيا. تيسين مير مراد عليءَ کي ٿيت پڄي ويئي. هيڏانهن هڪ پاسي سنڌ جي سيٺي هندن هيڏي اندر تي هوءِ هوءِ مچائي ڏني ته هوڏانهن ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن سنڌ جي هن واردات تي ارمان ظاهر ڪيو. تنهن تي مير منجهي پينو، ۽ پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ ڪائي نٿي جي نواب غلام حيدر چنگائيءَ کي خاص حڪم موڪليو ته سيٺ

Gul Hayat Institute

هوتچند کي مسلمانن جي هٿان بچائي هڪدم پاڻسان
گڏ حيدرآباد وٺي آچ.

حڪم موجب غلام حيدر اُمالڪ باگاڻيءَ ويو ۽ سيٺ
کي ڇڏائي وري حيدرآباد وٺي آيو، جتي هُو ڏهن ٻارهن
ڏينهن کان پوءِ موٽيو. اِهو سڀ وقت پنهنجي ڌرمَ تي
پڪو رهڻ لاءِ خوب ٻـڪون ۽ مسلمانن جون ڪئين
عقوبتون سَٺيون هئائين، جن سندن ڪاڏو ساڻن گڏ جي
کائڻ لاءِ ڏاڍو زور رکيو هوس. حيدرآباد ۾ موٽڻ کان
پوءِ ئي هڪ هندو راڌائو رکي هن پوڄن ورتو.

جڏهين مير مراد عليءَ سيٺ جي حيدرآباد ۾ پهچڻ
جو ٻڌو، تڏهن هڪدم گهرائي پڇائينس ته ”هاڻي ڇاڻا
ڪرڻ چاهيو؟“ جواب ڏنائين ته ”هاڻي وري دنيا ۾
گهڙڻ جي خواهش ڪانه اٿم، ۽ باقي ڏينهن صوفي فقير
ٿي گذارڻ چاهيان ٿو.“ تنهن تي مير ارمان ظاهر ڪيو،
۽ چيائينس ته جيڪي وڻيو سو ڪريو. پوءِ هڪ سجاول
نالي مير جي خاصخيليءَ جي خالي اوطاق مسواڙ تي
وٺي اتي وڃي رهيو. حيدرآباد ۾ اسانجا سوين عزيز
خويش هئا. اهي سارو ڏينهن سيٺ جي جڳهه جي
آس پاس ڦريا ۽ انهن مير غلام علي پيروز (غلام علي
ٽنڊي جي هاڻوڪي مير خانمحمد جي پيءُ) سان سندس
پيچڻ لا خانگي بندوبست وڃي ڪيا. مير غلام علي
سيٺ هوتچند جي پاسي هو، ۽ سندس وڏن جي

Gul Hayat Institute

سيٺ ڪيولرام سان دوستي هئڻ ڪري سيٺ سان همدرد هو. سيٺ جي دوستن کي ڇپائين ته سيٺ جي بانهن قليليءَ تائين پهچائيندءِ ته پوءِ سنڌ جي مسلمانن هٿان ڇڏائڻ لاءِ آءٌ جوابدار رهندس. سو جنهن رات سيٺ هوتچند مير کان موڪل وٺي موٽيو تنهن ساڳيءَ رات اوندهه ٿيڻ کان پوءِ منهنجي پناهيءَ جا دوست ڪيس ڇمڙا پوش ڪرائي قليليءَ جي هن پار وٺي ويا. مير غلام علي خود حاضر هوءِ پريات کان اڳ هن ڪيس سلامتيءَ سان مير محمد خان جي ٽنڊي پرسان هڪ رهاڻ ٽالي ڳوٺ ۾ وڃي پهچايو. اُتي جو اُتي هڪ وفادار بدرقو مليس جو ڪيس لکپت ۾ وٺي وڃڻ لاءِ تيار هو، ۽ جتي اسانجي پيڍيءَ ڪئين منيب هئا. اسانجو مکيه گماشتو ڪرمچند مولناڻي هو جنهن ساري حقيقت ڪڇ جي راءِ کي سڻائي. جڏهين راءِ کي سيٺ جي لکپت اچڻ جو سماءُ پيو تڏهين پنهنجي مکيه ڪامدار کي لکي موڪليائين ته ڪوري نديءَ تي سنڌ واريءَ پر تي هڪ بيڙي ڪاڏي پيٽي سان پوريل تيار رکي، ۽ ٢٥ سپاهين سان سيٺ کي لکپت وٺي اچ. سو سيٺ جڏهين پهتو تڏهين سنديس آجيان گهڻي مان شان سان ٿي. جڏهين سنڌ جي مسلمانن ۽ مير مراد عليءَ سيٺ جي پٺيءَ وڃڻ ۽ لکپت ۾ آجيان جو ٻڌو تڏهين لڄ آين، ۽ مير ائين ارمان ڪاڍو ڇڻ ته ڪا وڏي وٿ هٿان نڪري ويئي هيس.

ڪراچيءَ کان اسان گلا ٻراءِ، گدو مل ۽ ٻين ڪي سيٺ سان ملڻ لاءِ موڪليو. منهنجو پاڻ پرسرام ٻه جيسلمير جي راڄا کان اُٺ ۽ ماڻهو وٺي ٿورن ڏينهن کان پوءِ لکپت ويو. سيٺ هوتچند لکپت کان ناراڻسر جي تيرٿ تي ويو، ۽ اتي جي براهمڻن ۽ هندن کي ڪارائڻ جي پنيان ڪيترو ڌن خرچ ڪيائين. ناراڻسر کان وري لکپت موٽيو ۽ لکپت جي ڪوٺيءَ جو ڪم سنڀالڻ لاءِ ڏهه سال رهيو. سنڌ س ڇڏيءَ پنيان اسانکي هڪ لک روپين کان وڌيڪ خرچڻو پيو.

(۲۱) آميرن جا خيال

گفتگوءَ ۾ اميرن جيڪي خيال رايا ظاهر ڪيا سي سڀ هت درج ڪرڻ ڏکيا ٿيندا. پر يادگيريءَ مان ڪن جو مختصر بيان ڏيان ٿو.

اُسانجي سلطنت مان آمدنيءَ بابت ڏاڍي پڇ پڇ ڪندا هئا، ڇي هندوستان جي نيڪي لاءِ توهان جا ’اِجاريدار‘ (ايسٽ انڊيا ڪمپني) انگريز بادشاهه کي ساليانو گهڻو رسائيندا آهن؟ منهنجو جواب دل ۾ اصل آئڙين ئي نٿي. جڏهين ٻڌايو مان ته بادشاهه يا ڪمپني کي ڪابه ٻچت ڪانه آهي، بلڪ ڪن پرڳڻن ۾ خرچ آمدنيءَ کان وڌيڪ آهي تڏهين ڪرم علي تعبرس کائي پڇيم ته ”سو وري ڪئن؟ توهين ته پنڃن وڏن راڄن جا والي آهيو.“ چيم ته برابر پر اسانجي حڪومت جو

سرشتو مسلمانن ۽ مرهٽن کان نرالو آهي. اِهي فقط پنهنجو ۽ زمان حال جو تصور ڪندا، مگر اسانجا قاعدا قانون آئيندي جو به خيال رکندا؛ جيتوڻيڪ اسانکي خانگي فائدو ڪونهي، پر اها نيتي اسانجي پوين ۽ ساري رعيت جي بهبوديءَ لاءِ آهي. مون ڀانيون ته ڪين به اهو واجب لڳندو، ڇو جو قبول ڪيائون ته بيشڪ عقل ۾ سرسائي رکڻ ڪري انگريز هندوستان جو حاڪم بڻجي وينو آهي...... پر ڪڇ ملڪ جي ڳالهين ڪرڻ مان جيڪو مزو ٿي آين سو ٻيءَ ڪنهن مان نٿي آين، ور ور ڏيٺي ڪڇ بابت پڇ پڇ ڪندا هئا. ڇي انهيءَ جهڙو دنيا ۾ ٻيو ڪو شڪار گاهه ڪونه آهي. شڪار جو خاص ڪري اَنگريزن جي سوُئر جي شڪار جو سربستو اَحوال پڇندا هئا. جڏهين بڌايومان ته هڪ مهني اندر ڪن عملدارن ڪنهن ضلعي ۾ سانيڪو سوُئر ماريا تڏهين خوشيءَ وچون بنه ٽپ ٽي جڏيائون. هڪ ڀيري اشارو ڏنائون ته جنهن صورت ۾ انگريز سرڪار کي ڀيچ واري پلٽڻ شايد ٻئي ڪنهن هند وڌيڪ گهربي هجي تنهن صورت ۾ دوستي طريقي پنج ڇهه هزار ٻروچ سندن جاءِ تي فوجي ڀهرو ڏيڻ لاءِ تيار آهن! جي اِهو اِشارو آءٌ بنه ڳالهه ڪائي نه وڃان ها ته پڪ اٿم ته اهڙي مضمون جو خط سرڪار ڏي موڪلان ضرور لکائين ها. ڪڏهين ته ڪڇ جهڙي ڪنل ملڪ رکڻ مان ڪهڙا نقصان آهن تنهنتي ويهي ويچار ڪندا هئا؛ هڪ ڀيري چيائون ته

جي انگريز سرڪار کي جو راڄ ڦيرائي اسانکي ڏيندي ته جيتري خراج هاڻ کي جو راڻ ڀري ٿو اوتري خراج وقت سر ڀرڻ لاءِ اسين توهانکي ڀلي ۾ ڀلن شاهوڪارن جي ضمانت لکي ڏينداسين. پڇيم ته جي ائين ڪري ڇڏي ته ٻه ٽنهنمان توهين ڇا وٺيندا؟ چي ملڪ جي آمدنيءَ کي راڻ جا وزير هميشه ڀيڏي وينا هڻن. جڏهين سمجهايو مان ته کي ڏٽريل ملڪ آهي، تہ مراد عليءَ وراڻيم ته کي ڏهڻ جي رمز اسانکي ياد نه آهي......

رنجيت سنگهه کي 'سِکهه' ڪري سڏيندا هئا، ۽ انهيءَ 'سکه' بابت نهايت گهٽ وٽ ڳالهائيندا هئا. هڪڙي ڀيري غصي ۾ اچي أمير چيم ته وس پڇيم ته ڪنهن ٻه مومن کي هنجي ويجهو وڃڻ ٻه جيڪر کين ڏيان...... انگريز بادشاهه ۽ انگلنڊ بابت ڪل جهڙيون ڳالهيون بڌائيندا هئم. جي ساري دنيا ۾ بهادر سپاهي هڪڙا انگريز ٻيا ٻروچ. نيپولين جي زواليت جي خبر هين مگر سندس موت بابت اڃا ڪونه بڌو هئائون. ٽڪن ڏيارڻ جي خبر هين، ۽ جڏهين فائدا ڏيکاريم تڏهين سنڌ ۾ ٻه ٽڪن لاءِ بندوبست ڪرڻ جو خيال ڏيکاريائون. ڳالهيون ڪندي هڪ ڀيري آگ گاڏيءَ جي عجيب ڪاميابيءَ جو ذڪر ڪيم؛ پر انهيءَ ڳالهه ۽ انگلنڊ جي آمدنيءَ بابت ائين وسهي وينا ته اهي سڀ آسر پوٽاٽيون ڪهاڻيون آهن.

ياد اٿم ته هڪ ڳالهه تي منهن ۾ گهنڊ ڪڍي ڀاتائون.
وزير سان ڪابل ۾ حالتن جو ذڪر ڪندي هندوستان
جي وڏي نقشي ڏي اشارو ڪڍي ڪيم. اها ڳالهه هن
اميرن سان ڪئي؛ اهڙي عجيب شيءِ ڏسڻ تي سنڌن
دل سرڪي. سو آءٌ نقشو ڪڍي دربار ۾ ويس ۽ سمجهائڻ
وينس. جڏهين آڱر ڪڍي هڪ منزل تان ٻيءَ تائين
سنڌ مان سب رستا ويندي لاهور ۽ جيسلمير تائين
ڏيکاريم، ۽ چيم ته هن نقشي سان وات تي پڇا ڪرڻ
بنا ساري سنڌ گهمي سگهان ٿو، تڏهين ڇڻ وائڙا ٿي
ويا! شايد بي عقلي ڪيم، پر سندن ذرڙو ملڪ هڪ
همٿ سان ڀڪي، انگريزن جي شاهي حڪومت جون
حدون ٻئي سان ڏيکاريم. اوڏي مهل ته ڇڻ ڳالهه
وساري ڇڏيائون، ۽ ائين ڄاڻايائون ته اسان کي ٻه انگريزي
راڄ جي اينتري خبر آهي جهڙي توهانکي اسانجي. پر
پوءِ ملاقات جو سڄو وقت نهايت گنڀير ٿي ويئا ۽ ٻڌم
ته منهنجي وڃڻ بعد وري نقشي جي ڳالهه ڪيائون ۽
ٽڙڪا ڪاڏائون ته هي فرنگي سب ڄاڃي جوڇي
وينو آهي.......

هڪ ٻيري دربار ۾ وينو هوس ته ديسي ايجنٽ
بمبئي سرڪار ۾ بدلين بابت سر جان مالڪوم ۽ مسٽر
ايلفنسٽن جا خط پيش ڪيا. خطن جي عبارت ڏيان
ڏيئي ٻڌائون، ۽ هر هڪ القاب ۽ آداب جو لفظ ڄاڃي
ڏنائون. جڏهين مراد عليءَ پڇو ڪي سر جان جنجي خط ۾

هڪ لفظ ڏيکاريو جو ڪيس ٻئي خط کان گهٽ اَدب جو نظر تي آيو تڏهين مشڪل بنا رهي نه سگهيس.

(۲۲) اميرن جي رهڻي.

مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثري تين تا تهڙا سنڌ جا حاڪم نه آهن؛ يا نه اهڙا مغرور ۽ عالي خيال آهن جو عيش عشرت ڏي ڇڪ کائين؛ مگر ممڪن آهي ته مزا ماڻي ڏاڍا پيا آهن. هڪ ڀيري مراد علي پڇيم ته دارُون (daroo) وٺڻ ۾ حرڪت ته ڪانهي؟ سمجهايو مانس تي تهن بيماريءَ ۾ ڪا به جوش ڏيارينڌڙ شيءِ، خاص ڪري دارُون ــ ته وڃ تيئي روڪي ڇيائينم تہ "مهرباني ڪري جا شيءِ اسان لاءِ حرام آهي تنهنجو نالو ڪنهن مومن اڳيان نہ وٺندءِ." پوءِ سهي ڪيم تہ امير صاحب فقط 'ڏاڙهون' وٺڻ بابت تي پڇيو! پڙهندڙ پائيندو ته هي رڳو بين اڳيان هام تي هنيائين، پر مونکي خاطري آهي ته اَمير ڪا به نشيدار شيءِ ڪين ورتائيندا آهن. اهڙا به واقع ٿيا آهن جڏهين ڪي شخص شراب جي بوءِ سان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيا آهن، ۽ هنن ڪين اُنهيءَ دم بي عزتو ڪري پنهنجي اڳيان بيهڻ نه ڏنو. بهادر خان کُکر هڪ بلوچ خانداني سردار، جو مراد عليءَ جي خدمت ۾ هو، سو هڪڙي ڀيري نشي ۾ ڏنو ويو، ۽ ڳچ وقت تائين ڪيس نوڪريءَ کان جواب ڏنو ويو. دوا طور به دارُون ڪڏهين ڪين

ونندا هئا. دربار ۾ حقي جو نشان به ڪونهي، ۽ ساري ڪٽنب ۾ ڪو آفيم کي به ويجهو ڪونه وڃي. جيڪر پانئجي ته انهيڪري حاڪمن جي پرهيز جو رعيت تي چڱو اثر ٿيو هوندو؛ پر آزمودي مان لاچار ظاهر ٿو ڪرڻو پويم ته اڪثري سپ سپاهي ۽ ڪيترا درباري هر طرح جي نقصانڪار ۽ ڪمزور ڪندڙ عيش عشرت ۾ مبتلا آهن. آفيم ونڻ اهڙو عام جام آهي جهڙو ڪڇ ۾؛ ۽ ڏٺم ته برانڊي جي بن چئن بوتلن جهڙي دل گهري سوغات بي ڪا ڪانه هئي. ڪن ماڻهن گجهن مرضن جي علاج ڪرڻ لاءِ پڇي سنايم، ته بين عيش عشرت ڪاڻ نئوبنو تيرڻ لاءِ معجونن واسطي پڇي خفي ڪيم.

ميرفتح عليءَ جي حياتيءَ ۾، ۽ جڏهين اجا اُهي هنگاما جنجي ذريع ٽالپرن حڪومت هٿ ڪئي سي تازا هئا، تڏهين دغا دولاب يا منصوبي کان پاڻ بچائڻ لاءِ بي حد جتن ڪندا هئا. ’چار يار‘ گڏ ڪائيندا، ۽ هڪ ڪمري ۾ سمهندا هئا. اهو ڪمرو چاروطرف بند ۽ روشني لاءِ فقط هڪ پاسي دروازو رکيل هوس. باهر ڪيترا سنجيل گهوڙا ۽ خدمتگار ڪنهن به اُوکيءَ گهڙيءَ لاءِ هڪيا بيٺا هوندا هئا. پويان ٽيهارو سال صلح سانت ۾ نبريا آٿن ته ڪڇ بي اونا ٿي ٿا رهن. پر تڏهين به اهڙا بيدار ۽ خبردار آهن جو ڪهڙي به منصوبي کي منهن ڏيئي سگهن ٿا. هن وقت اڳي وانگر گڏ نٿا کائين، ۽ هڪ ڪمري اندر نٿا سمهن؛ پر پنهنجن ڪمرن جي

باھر وفادار خدمتگار بيھاري، پاسي کان ھٿيار رکي، سيئي صحن ۾ سمھن ٿا. ھڪ ٻئي ۾ گمان، اِھا به عجب خصلت اٿن. مراد عليءَ جي بيماريءَ ڪري سيئي مير قلعي اندر ڪي مھنا بنديل سٿيل ھئا؛ ۽ جڏھين شڪار تي نڪرندا آھن تہ به ڪنھنکي پنھنجان ڪين ڇڏيندا آھن. مير صوبدار کي ٻه چار مٽل پنھنجي پوڻ ڏنو ھئائون تڏھين ٿي ڪيس اِسلامڪوت ۾ پيچي وڃي اُتي بغاوت جي جھنڊي کڙي ڪرڻ جو وجھ ڏنو ھئائون.

پر سنڌ جي دربار ۾ ڏارئي ماڻھوءَ جو ڌيان جيترو اميرن جي قيمتي جواھرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪبو اوترو ٻئي پاسي نہ ڇڪبو. سنڌ ۾ اَڪت خزانو گھڻي قدر ياقوت، جواھر، موتي ۽ زمرد ھئا، جنسان خنجر، تلواريون ۽ بندوقون جڙيندا ھئا، يا تہ منڊين جون ٽڪون ۽ پوشاڪ ۾ جھاپا پھريندا ھئا. ھاڻ تہ ڪابل بادشاھت جي زبون ٿيڻ ڪري اُتي ڪيترا اَمير شھزادا فقير ٿي پيا آھن، ۽ قيمتي مڻيا لاچار وڪڻڻا پيا اٿن. اميرن بہ سنڌ ۾ سخت حالت جو وجھ وٺي پنھنجا ماڻھو اوڏانھن موڪلي، ڪيترا زيور توري ناڻي تي خريد ڪري ڇڏيا. ايشيا جي سيني پاسن کان جوھري سنڌ جي بزار تيز ھئڻ ڪري ھرڪجي اميرن جي دارالحڪومت جي ملاقات ڪندا آھن. ھڪ بہ ايراني سونارا دربار جي خدمت ۾ آھن، جي ميناڪاري ڪري يا ٻيءَ

ڪنهن طرح حاڪمن جي جوهرات جو نماءُ ڪندا آهن. رڪ تي سونهري لفظن اُڪرڻ جو هنر انهن ڪاريگرن ڪنهن ڪماليت کي وڃي رسايو آهي.

ايران، ترڪي ۽ فلسطين (Palestine) ۾ ميرن جا گماشتا تلوارين ۽ بندوقن جي نالين خريد ڪرڻ لاءِ رکيل آهن. ممڪن آهي ته اهڙين شين جو قيمتي عجائب خانو دنيا ۾ ٻيو ڪٿي ڪونه لڀندو. هڪ ٻيري بنا سينگار ٻٽي سادي تلوار هٿ ۾ ڏنائونم جا اڌ لک رپيا ڪائي ويٺي هين! تلوار جو قدر جهونائيءَ ۽ رڪ جي جوهر ۽ آب تي منحصر آهي. جيڪا ڪرم علي سوغات طور ڏنيم تنهنتي هجري ۱۱۳۲ (سنه ۱۷۰۸) اُڪريل هو ۽ سنڌ ۾ ٻي هزارين روپئي جي ڪٿيل آهي. اميرن جي سلح خاني ۾ اهڙيون تلواريون موجود آهن جي گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاهه ٻڌيون هونديون. فخر اٿم اتي شاهه عباس، نادرشاهه، احمدشاهه دُراني ۽ ٻين هڙن مشهور شهنشاهن جون تلواريون هٿ ۾ ڪٽي ڏنيون اٿم ته سڀ هم وزن آهن. تلوار جي ڌار تي اڪثري سونهري اکر اُڪريل هوندا آهن.......

اهي تلواريون انگريزي تلوارين کان وڌيڪ ڳريون نٿيون لڳن؛ پر سنڌن هم وزني ٻٽي قسم جي آهي، ۽ هڪ جوان شهزادي کي هڪ ڏک سان وڏي دنبي کي هڪ ڏک سان ٻه اڌ ڪندو اڪٿين ڏنو اٿم. ڏک هڻڻ ۾ ٻه چالاڪي کپي جا گهڻي استعمال ڪانپوءِ ٿي

اچي. آءٌ سنڌ ۾ آيس تنهن کان ٿورو ئي اڳي مير اسمائيل شاهه جي پٽ هڪ نهايت عمدي تلوار ائين آزمائيندي ڏٺي وڏي. اسانجي انگريزي هٿيارن جو جهڙو يورپ ۾ قدر آهي، تهڙو ميرن وٽ اصل ڪونهي. ڪڏهين ڏٺو ويو آهي ته انگلنڊ ۾ ڪا قيمتي تلوار تيندي آهي، ۽ جڏهين ڏٺائون ته تازو بادشاهه سلامت هڪ امير کي هڪ لک رپين جي قيمتي تلوار سوغات طور ڏني ته حيرت ۾ پئجي ويا.

پر اسانجي بندوقن جي گهوڙن (gun locks) جو ڏاڍو قدر هون، ۽ مونکي عرض ڪيائون ته انگريز سرڪار کي لکي کي ٿورا همٿ ڪري ڏيو. وٽن ڪيترا عمدا ۽ قيمتي آتش بار (fire-arms) هٿيار ڏنم، جي وقت به وقت اسانجي عملدارن کين سوغات طور ڏنا هئا؛ پر هنن گهوڙا ڪڍي پنهنجن بندوقن ۾ لڳائي، باقي سامان بيڪار سمجهي ڪري ڦٽو ڪيو هو... ناليون اڪثري قسطنطنيه مان خريد ڪندا آهن، اسانجن کان ڊيگهه ۾ ٻيڻيون، پر بلڪل سوڙهيون آهن. سنڌي ننڍا ڇيرا اصل ڪم نه آڻيندا آهن ۽ يا تپاچن يا ڦاٽندڙن گهوڙن (detonating locks) جو وٽن مان ڪونهي. جڏهين ڏنائون ته سنڌ جواهرات ۽ هٿيارن تي آءٌ عاشق هوس، تڏهين منجهائن ڪي روز نئين نئين طرح ٻاڙ سينگاري ايندا هئا، ۽ پنهنجيون تلواريون ڪڍي مونکي تپاسڻ لاءِ ڏيندا هئا.

Gul Hayat Institute

مهني ۾ هڪ ٻه پيرو، تندرست هجن، ته شڪارگاهن ڏي ضرور وڃن. اهڙن موقعن تي پاڻسان وڏا ڏنبلا وٺي بنا چتاءَ جي جيڏانهن اچين اوڏانهن نڪري پوندا هئا. انهيءَ ڪري هڪ ٻاسي شڪار جو مزو وٺن، ۽ ٻئي پاسي سيني پرڳڻن کي تاب ۾ به رکن. شڪار تي باز، ڪتا، وغيره کڻن، پر سنڌ ۾ شڪار ڪرڻ جو نمونو يوروپي ماڻهو جيڪر ڪين پسند ڪن. پاڻ اُس ۾ ڪين نڪرن، پر هڪ مهاڙيءَ اندر وڃي آرامي ٿين، جيسين ڪير سوئر يا هرڻ پڄائي پرواري تلاءَ تي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ موڪلين. پوءِ نڪري چتائي سانهه سنئيءَ سان شڪار ڪن، جنهن تي سندن خدمتگار واه واه ڪن. اهي شڪارگاهه جهنگل جا شاهي ٽڪر آهن، ۽ چئني طرف اهڙي طرح گهيريل آهن جو ڪو به چؤپايو جانور ٻاهر نڪري نٿو سگهي. اُمير شڪار تي نڪرن تڏهين جهنگ ۾ سڀ ڪوهه بند ڪرائي فقط هڪ ڪوهه بنگلي جي پرسان چڏيندا آهن. پوءِ بيا جانورن کي تڙيندا ايندا جيسين ڪ اُڃ وگهي لاچار ڪوهه تي پاڻي پيئڻ اچن ۽ گوليءَ جو شڪار ٿين......

گهوڙي تي سوار تي ڪڏهين به شڪار ڪونه ڪن؛ پر بعضي اُٺن تي چڙهي هرڻ جي پنيان ويندا آهن. ٻئي ڪنهنکي شڪارنگيان بندوق ڇوڙڻ جي سخت منع آهي؛ اهڙو شڪار ڪو ورلي تو ٿئي جنهن ۾ غلط نشان بازيءَ ڪري يا ڇتن سوئرن ڪري ٻن ٽن ماڻهن

جون حياتيون وڃائي نہ موٽيا هوندا. سنڌ جا سڀ امير جڏهين خلق اڳيان ٻاهر نڪرندا آهن تڏهين قيمتي ٻاز ۽ ٻاز دار ساڻ وٺي نڪرن. ڪرم عليءَ وٽ هڪ ٻاز ڏٺم جو ٻن هزارن روپين جو هو، ۽ اهڙو وئي قيمتي ٻاز امير صاحب مونکي سوکڙيءَ طور ڏنو. عمدي ۾ عمدا ٻاز ترڪستان ۽ اُتر ڪابل مان خريد ڪندا آهن.

سنڌ ۾ ٻين مشرقي ملڪن وانگر درٻارين جو پلو ٻرو حاڪم جي مهرباني ۽ فيض تي منحصر آهي، ۽ سنڌ ۾ درجو ۽ اُجورو اميرن جي موج تي آهي. انهن بابت ڪي گهڻو چوڻو ئي ڪونهي. اُها صفائي ۽ شايستگي جا درٻار ۾ لاچار تي ڏيکارڻي پوين، سا پنهنجن گهرن ۾ ساڻ ڪڍي نٿا وڃن، جيئن تہ ٻاهر بلڪل غريب آهن. (ملڪ جو خزانو حاڪمن جي ضابطي هيٺ آهي). هو ويچارا ڪوبہ ڏيکاءُ نماءُ ڪري نٿا سگهن. مگر اميرن جا مقرب ۽ دوست هڪ نموني ممتاز آهن. ڪين سونين منين سان تلواريون هونديون آهن. ڪنهنکي سوغات طور اهڙي ملي تہ سمجهبو تہ فيض رسيو اٿس. جي اميرن وٽان نہ مليل هجي يا زيورات سان سينگاريل نہ هجي تہ اهڙي تلوار ڪڍڻ درٻاري دستور جي خلاف سمجهبي آهي. اهڙي سوغات بہ ورلي عطا ڪندا آهن، تنهنڪري اهڙيءَ نوازش جو ڏاڍو قدر آهي. گهڻي جانفشانيءَ ڪري امير بعضي جواهرات سان جڙيل تلوار بخشيندا آهن.

Gul Hayat Institute

جنهن سڀ هن ريت تابعدار ۽ دامنگير آهن اتي آزاد خيال ڪٿان ٿا لڀن؟ "جو حڪم" ۽ بالادستن جي حد چاپلوسيءَ ڪري امير پنهنجو راڄ جهليو ويٺا آهن. ڊارين جي توڙي هڪ ٻئي جي خوشامند ڏسي يوروپيءَ ڪي جيڪر ڪل نڪري وڃي. ۽ مرتبي وارا ٻاڻم گڏبا ته هڪ ٻئي مٿان اجائي ساراهه جو ڏوڙيو ڪٺي وسائيندا، ۽ پوءِ گڏجي ڪٿان جو ڪٿان مبالغو ڪري مونکي ۽ ڪٺي آسمان تي چاڙهيندا. سنڌ ن پُر تڪلُفِ اَدب آداب ۽ نهايت عجب ڪندڙ آهي. "چاق آهيو" "خوش آهيو"، وغيره ساڳيءَ ملاقات ۾ چار پنج دفع ور ور ڏيئي پيا پڇندا. آءُ ڪرسيءَ تان ڪري اُٿان ته سڀ حاضرين ۽ اُٿي بيهن، جيسين ڪي وري ڪرسي نشين ٿيان، ۽ پوءِ وري هڪ ٻئي کي سلام ڪري مون وانگر ڪن. انهيءَ ۾ منهنجي ليکي ڪابل ۽ ايران جي درٻارين جو نقل ڪندڙ آهن.

Gul Hayat Institute

(٢٣) فوجي طاقت.

سنڌ جي فوجي طاقت بابت جيڏي پل ڪئي هيم، ايڏي ٻئي ڪنهن ڳالهه بابت نه ڪئي هيم. ڪڇ ۾ جيڪو ٿورو وقت رهيو هوس تنهن ۾ هر ڪنهن کي سنڌ مان ڪاهه ۽ حملن جا افواهه ٻڌندي ٻڌي وانگر ٿيانيم ته حيدرآباد ۾ ڪا زبردست فوج هوندي. پر انهيءَ اصلي نه آهي. قلعي اندر ٿوري فوج ڪان سواءِ اميرن جا

هٿيار بند خدمتگار جهڙا ٿورڙا اهڙا ڏسڻ ۾ ڪثير آهن. قومن جا ڪي سردار هميشه دربار جي سڌ وهيٺا رهندا ۽ اهي وقت تي ٿورن ڏينهن اندر پنهنجي رعيت کان ڪيتري ۽ پيا ڪم ڪاريون جدائي ڪين سڏي سگهندا آهن. چوندا ته انهيءَ ريت سرڪار چاليهارو هزار ماڻهو گڏ ڪري سگهيتي، جنڪي ڪئپٽن سيٽن جي رپورٽ موجب لڙائيءَ جي ميدان ۾ روز هڪ پئسو ڏيندي آهي؛ پر اڄ پائيان ٿو ته اها سند س پل هئي، يا ته جهوني زماني جي ڳالهه آهي، جاڪاڻ ته هاڻي ته سوارن کي ماهوار ٽيهن روپين جو عاعو نگهار ملندو. ڪٿي سمجهجي ته وقتي ساري مسلمان خلق نڪري جنگ جي ميدان ۾ نروار ٿئي. مگر دنيا جي هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ حب اڻ لڀ وٿ آهي. پر ڪو مذهبي مست حرڪت ڪري دين جي نالي باهه ڪٿي ٻاري ته شايد اهو ممڪن آهي.

Gul Hayat Institute

جيئنو ٽيڪ اميرن جي ڏاڍاين ڪري ماڻهن جي جهيڙاڪ طبع دبيل آهي، ۽ ملڪ ۾ صلح سانت ڪري حرڪت نٿا ڪن، تڏهين به هي رهزن ٿوري به چيز تي يا ڦرلٽ جي لالچ تي هٿيار کڻي نڪري پوڻ ۾ ويرم ئي نٿا ڪن. بوڪرڙ ٻجهن وانگر پريان جنگ جي بوءِ پيئي ايندين؛ ذرو ڦيٽاڙو ڪٿي ٿيو ناهي ته چڙ جنگ لاءِ آيا رهيا. بوءِ ڪٿي اڪ جنب ۾ اچي ٿا مڙن سو ڏسي عشرت وٺيو وڃي! صوبدار جو تازو هنگامو

تورن ڏينهن اندر فيصل ٿي ويو. پر تيتري ۾ ويهارو ٽيهارو هزار ماڻهو پنهنجن سردارن هيٺ اچي مڙيا ۽ نيون توليون ڪلاڪ ڪلاڪ ۾ پئي آيون، ته ايتري ۾ ناهه ٿي ويو. جنگ جي ميدان ۾ سنڌي سپاهي جنگي انتظام ۽ فرمانبرداريءَ مان ڪي ڪين ڄاڻي. پلا سنڌس تنخواهه جهڙي خسيس تهڙي بي بقاءُ آهي، تنهنڪري وات تي ڳوٺ ڦري پورت ڪرڻ پنهنجو واجبي حق سمجهندو آهي. قبول ڪندا آهن ته سنڌي بهادر ۽ جانثو آهي، مگر جيتري سنڌ اندر سنڌس تعريف آهي اوتري ٻاهر نه اٿس. پاڻ پڌائڻ ۽ ڌاڙون هڻڻ لاءِ ناميارو آهي. سردار ڪان وٺي وينڌي فوج ۾ خسيس نوڪر تائين، هرهڪ ماڻهو هردم اُباڻا يا پنهنجا ڪيل يا خيالي دليريءَ جا ڪم پيو ڳائيندو ۽ ويچاريندو. مڙو وري اهو جو صبر ۾ هڪ ٻئي جون آسر پوناٽيون ڳالهيون ويهي پڌندا. اميرن جو لشڪر هرهنڌان جڻ تڻ ڪٺ ڪيل، گوناگون، چترنگو، بي ڍنگو، زر دوست مجموعو آهي. ڪهڙو ڪري منجهس بلوچستان جي جبلن مان آيل جانباز جوڌا پڻ آهن، جنمان رند قوم مان سنڌ جا ٽالپر به آهن......

آءٌ پانيان ٿو ته اميرن کي دل ۾ وهم وينل آهي ته جي انگريز هڪواري ڪاهه ڪندا ته ڪهڙي به بچاءَ مان بنه ڪين ورندو. ڪيترن واقعن مان معلوم ٿيم ته اسانجي سوين ڪري اسانجي ٽالي جو جادو پکڙ جي

ويو آهي، ۽ مشرقي ماڻهن جي دلين ۾ اهو اثر ويهي
ويو آهي ته ڪنهن عرصي تائين اسانجي فتح خدا جي
ٻاران آهي. اِنهن ٻنهي ويچارن هتي جي منتظر ۽ اڳ ڪٿي
ڪندڙ ماڻهن کي پرمائي هيسائي ڇڏيو آهي. دل جي
ڏر لڪائڻ ڪري اهڙا نمونا ٿا وٺن جو اٿلو پاڻ پڌرو
ٿيو وڃهن؛ مثلاً ڌارين طاقتن ڏي سخت خط لکڻ ۽
ڊاڙون هڻڻ ۽ ڌارين تي پنهنجي مان مرتبي ۽ وڏائيءَ
جو ڪوڙو اثر وهارڻ. جتن خانگي رهڻيءَ ۾ ڪيترا
ماڻهو پنهنجي جهالت لڪائڻ ڪاڻ رڳا ۽ مدمغ رهندا
آهن تڏهن هي به جاڻن ٿا ته ڪنهن اسانجو حال اُکٿين پسيو
ته اسانجا وڪا پڌرا ٿي پوندا ۽ انهيڪري پنهنجي يا پنهنجي
ملڪ جي مفصل يا پوري خبر ڏيڻ کان ڇرڪن پيا.
پر جنهن شخص سنڌ ۾ اچي اکٿين حالتون ڏٺيون آهن،
تنهنکي اهي خسيس بهانا ٺيلائي نٿا سگهن. سنڌ ۾
جيڪي ديوار اندر شهر آهن سي سڀ بچاءَ جي خيال
کان آهن ۽ هڪڙي به قلعي جي ناليسان سڏڻ جو
شرف ڏيڻي نٿو سگهجي. اُمرڪوٽ جتي دربار جو
خزانو رکيل آهي، ۽ جو چوگرد ٻاٽيءَ بنا شاهي پٽن
ڪري اَجيت ۽ دُرگم سمجهجي ٿو، سو به ٻيا ڪندي
معلوم ٿيو ته سنڌو درياهه جي هڪ شاخ کي ويجهو هئڻ
ڪري همت ڪرڻ بلڪل سولو آهي. حيدرآباد جي
شهر ۾ غليظ ڪوب جهڙين مٽيءَ جي جُهگين جو ميڙ
آهي، جنهنکي نه ٻاهران بچاءُ ۽ نه اندر آرام يا سوپيا
آهي؛ جنهن ڪوٽ جي امير هيڏي هام هڻن ٿا ۽ جو

Gul Hayat Institute

شهر ملتان سس ڪڍيو بيٺو آهي سا بہ خراب پڪل سرن جي هڪ خسيس اڏاوت آهي. اِهو يڳو پريو پيو آهي، ۽ صفدار فوج جو حملو هڪ ڪلاڪ بہ جهلي نہ سگهندو. اَمير اُمراءَ جنن ايشائي ڪندا آهن، گهڻو ڪري اوکيءَ ويل ڏڻيءَ کي دوهہ ڏيئي ڇڏي ويندا آهن! البت خاطري اٿم تہ ٽالپر حاڪم پاڻ پنهنجي حڪومت ۽ خزاني بچائڻ لاءِ جنگ جي ميدان ۾ بهادر وانگر سر ڏيندا. پر جي اسين سنڌ ڏي رخ ڪٽي رکون تہ عام خلق ڏي نظر ڪندي، سنڌ جهڙي سولي فتح بي خيال ۾ اچي نٿي سگهي، خاص ڪري جيڪڏهين سنڌ کي ٻئي ڪنهن بہ پر واري حڪومت کان مدد نہ ملي. جن بي اختيار سببن ڪري هند سلطنت وڏي سي سبب همت بہ ٿيندا، ۽ جي اهڙو واقع بڻيو تہ سنڌ ۾ فيض ۽ هوش واري حڪومت اسان کي چڱيءَ طرح پاڙا ڏيندي.

Gul Hayat Institute

(٢٤) برهمڻ آباد.

اُلهندي هندوستان ۾ گهڻيئي جهونا شهر ڪوٽي ڪڍيا اٿن، پر شهداد پور وٽ براهمڻ آباد جي جهوني دٻل شهر جيڪا تڪليف کوٽڻ وارن کي ڏني آهي سا ٻئي ڪنهن نہ ڏني آهي؛ نڪي ڪنهن ٻئي پلہ بابت ايڏو بحث مباحثو هليو آهي. گهڻيئي عجيب غريب مال، شيون ۽ قيمتي وٿون منجهس پوريل هيون. تنهن ڪري کي شوق وچان، کي خزاني هٿ ڪرڻ جي

لالچ تي ماڻهن هن شهر جي ڪنڌ ڪڙڇ اُٿلائي پٿلائي ۽ ڦولهي ڏني آهي. هرڪو اِهائي آس پايو وهي ته قسمت ٻين ڪان سرس منهنجي ياوري ڪندي.

١٨٥٤ع ۾ بيلاسس ۽ رچرڊسن صاحبن با ترتيب پڌ ڪوٽاپا ۽ کو جنائون ڪيون، پر اُنهن کي به خبر ڪا اهڙي وت همٿ چڙهي. تنهن ۾ به جيڪا هاڃي اوسي پاسي جي ڳوناڻن ڪئي آهي تنهنجي ڳالهه ئي نه پڇو. زمين کي کوڏر ڏلهي سان چئني طرف کوٽي اهڙي سڃ ڪري ڇڏي اٿن جو شهر جي آڏاوت جي رُوءِ ئي مٽجي ويئي آهي، بلڪ ديوارين جا نشان به گم ٿي ويا آهن. شهر جو نڪشو هڪ ”لانگ بوٽ“ مثل جاڻو، جنهنجو ترو اُتر- اُلهندي ته ننگ ڏکڻ- اُيرندي. سمُورو هنڌ سرن ۽ ٺڪرين جي دڙن سان ڇانيون پيو آهي. جيڏانهن نظر ڦيرو اوڏانهن عمارت آڏاوت ذات ڪي ڪانهي؛ رڳيون پٽيون جون پيڙهيون نظر اينديون. فقط اُيرندي پاسي اِنهي وڻراڻي ۾ ٻڌن جي اِسٽوپا وانگي هڪ ٿل بيٺل آهي جو برط شهر جي اُجاڙ ۽ برباديءَ کي اُٿلو زياده نشانبر ٿو ڪري. پٿر جو ته ناليوئي ڪونهي، پر ٺڪرين سان گڏ سڙيل ڪاٺ ٽڪرا نظر چڙهن ٿا، جنهن مان جاڻجي ٿو ته تن ڏينهن ڪنهن قسم جو عمارتي ڪاٺ مؤجود هو.

هيٺ هيٺ اوُنهون کوٽي ڏنو اٿن ته ظاهر ٿو ٿئي ته شهر مٿان شهر اَڏيل هو.

Gul Hayat Institute

مٿئين طبق جي پٽين جي پيڙهين مان معلوم ٿو ٿئي ته اوساريءَ ۾ جي سرون ڪتب آيل آهن سي ننڍي ڪارب جون، جي اڪثر اسلامي عمارتن ۾ ڏسبيون آهن. ڪٿي ورلي اهي ننڍيون سرون توڙي هندن جي صاحبيءَ واريون وڏ ڪاريون سرون گڏ وچڙ آهن. پر گهڻو هيٺ هيٺ ڪوٽ سان ديوارين ۾ جي سرون آهن سي وڏيون شاهي آهن. ديوارين مٿان ديواريون آهن، جي جتي تتي هڪ ٻئي جي آرپار ٽيون وڃن. دانا خواه سگها جي مٿئين طبق مان هٿ آيا، سي مسلمانڪي پوئين زماني جا آهن. پر ڪا قيمتي شيءِ خطر ڪا ملي. پيو ته نهيو، پر گهرو ٿانءَ ٽپو سو به جس پريو ڪونه لڌو. جنهن مان ظاهر آهي ته نئين شهر وسائڻ کان اڳ وسائيندڙن خزاني توڙي عمارتي مال وارو طبق زيروزبر ڪري ڇڏيو.

هڪ گهٽي وٽي زمين مٿان کوٽيندي ٽن مسجدن جا بنياد ظاهر ٿيا، جي گهڻو هيٺ هيٺ ٻين عمارتن جي مٿان اڏيل آهن. وڏ ڪاريين سرن جي ماپ آهي $16\frac{1}{4} \times 10\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$. انو مان ٿو ڪڍجي ته ڪنهن شاهي هندڪي عمارت مان نڪتل آهن. اوساريءَ ۾ گاري بنا ٻيو مصالح ڪم ڪونه ايندو هو، تنهن ڪري اهي سرون هڪڙيءَ عمارت مان ڪڍي ٻيءَ ۾ لڳائڻ آسان هو. هيٺئين طبق مان گٽيش جي مورتي، شو،

ٻارهين ۽ سورج ديوتا جو مٿو، پٿر جو ڏيئو، نانديو شيشو، پٿر جو عمدو اُڪريل پر پيگل ڪيرتي مکر، وغيره لڌا آهن. جاءِ بجاءِ اُونهيون کهيون نظر ٿيون اچن. اڪثر گهر گهر ۾ ننڍو کوه هو. اِهي کوه پوئين وسايل شهر جا آهن، جي درياهه جي هنڌ مٽائڻ کانپوءِ رواج ۾ آيل آهن.

کوٽيندي مٽيءَ جا گولا، رانديڪا، ڪوڏ، سٽيون، چوڙا، پٿر يا شيشي جا داڻا، شيشي جون پيگل شيون، پيگل هندو مورتون، سڪا ۽ سڪن جا ڪارب، لوهه جا ڪٽيل ٽڪر (جي نهاڻا ترارين جا ڦر يا مٺيا هجن) ۽ ٻيون ڪيتريون شيون نظر ٿيون اچن.

ٿانءَ ڪو ورلي نڪتو آهي. چار نمونا آهن: ڳاڙها، ڪارا، سادا يا سينگاريل؛ وڌيڪ سخت مٽيءَ جا هلڪا زردا ۽ زردي رنگ اندران ڪاشي ڪيل. پويان ٻه نمونا گهڻو ڪري عربن ٻاهران گهرايا ٿا ڀانئجن. ڪوڏ ۽ سنيڙا جهجها ٿا لڀن، ڪي اهڙا ننڍڙا جو سمنڊ جو ڪنارو ياد پيو اچي. ناد ۽ نادن مان نهيل چوڙا ٻه ڪٽين آهن. ڪن مٿان سهڻا نقش اُڪريل آهن ۽ عاج جهڙا پيا لڳن. داڻا ٻه ٽڙيل پکڙيل آهن، پر جهڪا ٿيل. قيمتي پٿر، مثلاً عقيق، نيلم، بلور، سنگ سليماني، وغيره ته عام جام آهن. هرهڪ داڻو ڪپي، گهڙي، اُجاري پوءِ وڌيل آهي. مٿن سڌين يا ور وڪڙ ليڪن کانسواءِ ٻيو سينگار ڪونهي. هڪ عقيق جي مهر عربي اکرن

سان، بي ديوناگري اکرن سان لکيل آهي. بيلاسس صاحب کي عقيق لڌا جن تي ڍڳي يا شينهن جي سهڻي شڪل اُڪريل هئي، جنهن مان ڄاڻجي ٿو ته اها ڪاريگري پراچين سمي ۾ به هئي، ۽ عربن جي راڄ ڪانپوءِ به قائم رهي. شيشي جون شيون ڇديون ٻاديون ٻر ڀڳل حالت ۾ آهن. ٻر خوش نصيباً هڪ سالم نيلي رنگ جي ڪٽوري هٿ آئي. هڪ وڏيءَ مُورتيءَ جو چؤنڪت مليو، جنهن ۾ ڪيترا سنڌر چڪرا گھڙيل آهن، ۽ چڪري چڪري ۾ ديوتا رکيل آهي. چؤنڪت جي چوٽيءَ تي جتي مُورتيءَ جو مٿو هئڻ کپي اُتي چڪري اندر سورج جي مُورتي آهي؛ هٿن ۾ ڪنول گل ۽ پيرن ۾ ڊگها بُوٽ پاتل اٿس. ٽامي جا سڪا سنها ۽ عربي اکرن جي سهڻين مهرن سُودا خوب ملن ٿا، ٻر ڪٽيل ۽ مشڪل سان صاف ٿين ٿا. اهي خليفي جي دارالضرب ۾ ٺهيل ٿا ڏسجن. ٻيا وري سادا ۽ ٻي هنروارن جا ٺاهيل پيا لڳن.

(٣٥) سنڌ جا هندو.

ڪنهن به هندوءَ کي ٿندي الهيار جو نالو ٻُڌڻ جي مجال نه ٿيندي هئي؛ ڇو جو نالي جي شروعات ۾ پاڪ لفظ هئا؛ ڪو به هندو عربيءَ ۾ لکيل ڪاغذ نه ڇهندو هو، ڇو جو عربي حرفن ۾ قرآن شريف لکيل هو، سنڌيءَ ۾ مسلمان جو لکيل ڪتاب ڪولي پڙهڻ جي ڪنهن کي

ٻه جريت نه ٿيندي هئي؛ اهوئي ڏپ ته متان ڪتاب جي پهرئين صفحي تي ”بسم الله الرحمان الرحيم“ جا اَکر پڙهندو ڪو ڏسي نه وٺيم؛ ڪهڙا ٻه ٻه مسلمان قسم ڪٽي چون ته فلاڻي هندوءَ کي اسان جمع جي ڏينهن ڪڪڙن جي ويڙهه تي ڏٺو، اسان سندس واتان ’محمد‘ لفظ ٻڌو، ’آءٌ توسان هلندس‘. يا ڪي ٻيا اهڙا مبهم لفظ ٻڌا ته سندس مذهب بدلائي سگهيا ٿي. اڄ ڪالهه سنڌي مسلمان انهن ڳالهين جو انڪار ٿا ڪن؛ هندو تنهنجو وڏاءُ ٿا ڪن، سچ ٻنهي جي وچ ۾ تو ڏسجي ۽ منهنجو ٻنهي ۾ اعتبار آهي......

عام گنوار ماڻهو هڪ هندوءَ کي مسلمان ٿيندو ڏسي جوش ۾ چاهيندا هئا ته ٻئي ڪي، ٽئين کي ٻه مسلمان ڪري ڇڏيون. پر جي اهڙو ڪو وجهه نه ملندو هون ته لاچار ڪافرن تي گڏجي حملا ڪندا هئا. انهيءَ حرارت اسلام جا مثال اڪثري جمع ڏينهن ٿيندا هئا. ڪي ٿورڙا شهر هئا جنهن ڪو هندو وسپت سانجهيءَ ۽ ڇنڇر صبح جي وچ ۾ پنهنجو گهر سلامتيءَ سان ڇڏي سگهندو هو.

اهو ظلم ۽ حاڪمن جي تلوارين جا ڏڪ هيءَ آزار يل قؤم صبر ۾ دل ڏاڍي ڪري سهي ويندي هئي. مگر مسڪين درجي جي مسلمانن کي ٻيڻ سان، مٿئين درجي جي متان اختياريءَ جو غير واجبي استعمال ڪرڻ سان، اندروني ۽ گهرو جهڳڙن سان، ملڪ جي

Gul Hayat Institute

بالا افسرن کي رشوتون ڏيئي بگاڙڻ سان ۽ اوسي پاسي ۾ دوستانہ رياستن سان ناسازي پئدا ڪرڻ سان حساب لاهي اَڻ سڌيءَ ريت وير پاڙيندي هئا ناريندا هئا. تنهنڪري هو حقير ۽ ذليل قوم ڪي هٿ لائڻ ڪان مسلمان ڪن هٽندا هئا. شام ملڪ ۾ يهوُدين جو حال ۽ چال بہ سنڌي هندن جهڙي ئي هئي، تانجو آخر هڪ نموني قاعدي موجب مگر غير عملي طور سي مذهب هڪ جهڙا سمجهيا ويا.

تيز فهمي ۽ عقل جي بازيءَ ۾ سندن مٽ ڪونہ هو. هندوءَ کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي. حسابن ۽ بين فنن ۾ مسلمان اڪثر گهٽو پٺتي پيل آهن. تڏهن وري مصري ماڻهن ۽ ترڪن، ايرانين ۽ عربن ۾ اهڙا ڪي جزوي ماڻهو آهن. هندوستان ۾ ڪوبہ اُکيون کولي جاچيندو تہ چٽو ڏسندو تہ جتي طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندوُ مسلمانن مٿان چڙهي کين زيردست ڪن ٿا. پر برهم جي پوڄاريءَ ۾ بيون بہ خصلتون آهن. اها ”گونگي گانءِ“ حقيقت ۾ هڪ وڏو خونخوار جانور آهي. اندر جو ڪارو ۽ بہ گهر ٻارُو. مطلب تہ ڪٿي بہ شرارت ڪرڻي هوندي تہ هي ٻانهوُن ڪنجي تيار بيٺو هوندو. هندوستان ڪان ٻاهر ٻئي ڪهڙي هنڌ ’نگيءَ‘ جي آزار هيترين صديون جتاءُ ڪيو آهي؟ انهيءَ ڪم ۾ ٻئي ڪهڙي ملڪ ايتري ٻڌي ڏيکاري آهي؟ صبر سان سهڻ تہ ڪو هندوءَ ڪان سکي،

۽ سوُرن سهڻ ۾ هندو زالن کان ٻه مرد بردبار آهي. هڪ
لالچ - ڏن جي لالچ - آچيند ينس ته تڏي سيني، لڪائڻ
بنا، پاڻکي اَهنج ايذاءَ رسائڻ ۾ به ويرم ڪين ڪندو.
ڍل يا قرض جا پئسا لڪائي رکندو، پوءِ جڏهين آڱوٺن
کان اُبتو ڪري پيرن کان ٽنگيندينس تڏهن مس مس
ٻاسيندو. ڦٽڪن جي سٽڪي مهل رئندو رڙندو، پر
قسم کڻي ويندو ته مون وٽ ڪوڏي به ڪانهي. ڪتيل
ڳاڙها مرچ به مانس ڪري ويهي سنگهندو. ايڏي ستيا
ڪنهن ڳالهه واسطي ڏاري ته هوند مان پائي. مگر ساڳئي
وقت هٿيار هٿ ۾ ڏينس، ڪوٽ جي ڳُرڪيءَ پنيان
تلوارين ۽ سنگينن ڏي اشارو ڪرينس ۽ چئينس ته هن
توف تي پناڻ يا ترڪ وانگر وڃي حملو ڪر ته منهن ۾
نهاريندءِ، حجب هلائيندءِ ۽ پوءِ پڇ پائي هٿي ڀڄندءِ.
اهڙي ڪم مان هي يار ڪين جاڻي. پر ياد رکڻ ته
آءٌ هينئر سنڌ جي هندوءَ جي ڳالهه ٿو ڪريان ۽ سکن،
راجپوتن، نايرءَ ٻين قومن جي ڳالهه نٿو ڪريان، جي
بهادر قومون آهن. سنڌي هندو مرچوف به هڪڙائي
آهن. ٻٽ ۾ لوُڪڙ، هٿ جو ڪنجوس ڪمبخت اڌ
اُگهاڙو آهي. لکن جو خاوند هوندو پر سادي مانيءَ
ڳڙ ذريعءَ تي گذر پيو ڪندو؛ هوڏانهن هو مسلمان يار
ٻه چار روپيه ڳنڍ ۾ ٻڌي موجون پيو ماڻيندو ۽ ريشم،
مخمل، گهوڙن ۽ ناچڻ پنيان رقمون پيو اُڏائيندو.
ڪفايتي ڏايو، پر ڪفايت سان گڏ اورچ ۽ اُدمي به

Gul Hayat Institute

هڪڙو ئي هوندو. تانجو نيٺ هندوءَ جي ڪيڏ مسلمان زور تي غالب پئجي ويئي. تنڍا اُمير، يعني چئن يارن جا پٽ ۽ پائٽيا انهن ”ڪافرن“ جي مدد کانسواءِ پنهنجو خسيس ملڪ سنڀالي ڪين سگهيا: حاڪمن جو ڏرجن انگلنڊ ۽ ويلاس جيتري ملڪ جي ڪاروبار کي پهچي ڪين سگهيو، تڪي ڪي پنهنجي ڪين جهڙي آمدني وصول ڪري تي سگهيو. آهستي آهستي اميرن جي اولاد کان پرهيز، سنجيدگي، نيڪ اعماليءَ جون جابلو خصلتون سڀ وسري ويون: ڪم ڪار جو وقت عيش عشرت ۾ گنوائيندا رهيا، تانجو جاگيرن جي ۽ وقتي رعيت جي سار سنڀال انهن ڪوڙن واڻين گماشتن جي هٿن ۾ خوشيءَ سان ڪٺي سونپيائون. تنهنڪري اميرن جي ايامڪاريءَ ۾ به هندو ۽ مسلمان ٻن متفرق درجن ۾ ورهايل هئا، هڪڙا لهڻيدار ۽ ٻيا قرضدار.

هن برهم جي پوڄاريءَ ۾ ٻي ساڳي خصلت آهي جا اڪثري وچولي ۽ هيٺئين درجي جي اسڪاچمين ۾ نظر ايندي آهي: ٻيا جيڪي رڳو چوندا آهن سو هي ڪري ڏيکاريندا آهن، يعني ته پنهنجي رت جي چڪ تيندي اٿن. اڃا ڪو هندو پير مس ڪوڙيندو ته مٽ مائٽ، ويجها ڏورانهان، ويندي ويهين پيڙهيءَ جا سوٽ ماسات ڪاهي ايندو. پر اينتري ۾ راضي ڪين تيندو، وقتي مائٽ ڪٺي پون، پر نيات پائي ڪٺا جا نه آهن. انهيءَ ريت سڀني حاڪمن کي عملدار، ڪاردار

منشي، منتري ويڙهي وڪوڙي ويا هئا؛ سپ ساڳين خيالن جا، سپ ڪين ڌهڻ پيڙڻ لاءِ ۽ ڦبي وڃين ٿي پاڻ ۽ پنهنجن ڪي ڦبائڻ لاءِ. انهيءَ ڪلي ڪلائي ٻڌيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو هيڏي اختياري هوندي، سٿڻ ۾ ٻليون وجهندي، زوري طهرون ڪرائيندي ٻہ امير چورين نگين کان ٻچيل نہ هوندا هئا ۽ اهي نگيون ٻہ اهڙيون ٿالهي ٻڌيون جو ٻڌندي ٿپرس پيو وٺي.

عاملن، يعني سرڪاري عملدارن جو درجو مسلم حاڪمن جي جهالت ۽ مورکتا ڪري ئي پيدا ٿيو. اهو درجو هلنديءَ وارو ۽ ماڻهن ليکي سنڌي هندن ۾ گهڻو 'آبرودار' درجو هو. عامل ٻين هندن کان ڀهر ويس ۾ ئي پڌرا آهن...... ڪڻڪ رنگا، خوبصورت، سوڌن روشن وارا، ۽ گوشت کائڻ ڪري ٻين هندن کان ٻت ۾ مضبوط؛ منائي ۽ گهر جي شوق ڪري اَلبت ٻت ۾ متارا، سهڻي ڏيل ۽ ڏيک ڪري هنيلا، ۽ عمدن ڪپڙن جا نهايت شوقين آهن. روشن ۾ مسلمانن کان نيارا جنجو مهاندو ڪائڻ وڏيڪ چربدار تو ٿئي. نڪ سڌو جهڙي آمي جي ڦاڙ.

عامل جي ڪتابي تعليم مختصر تي ٿئي. بالڪل ۾ آخوند جي مڪتب ۾ وڃي لکڻ پڙهڻ سگهندو. يعني تہ اها فارسي سکندو جا هند سنڌ جا تعليم يافتہ فارسي سمجهن ٿا. فارسيءَ جا اُچار ٻہ اهڙائي ڦريل

ڪندو جهڙا ڪو انگريز فرينچ ٻوليءَ جا ڪري.
اِصطلاح بنه غلط، ڇو جو وياڪرڻ رٿيندي نه فعل نه اسم جي بوجهه پونديس. لفظن جي استعمال ۾ علمي ۽ دهقاني، نوان ۽ غير مروج، بازاري ۽ مڪاني گڏي سڌي ڳڙٻڙ ڊاٺي ڪري ڇڏيندو. هڪيو تڪيو لفظ نه ملندس ته فارسي حرف پنيان سنڌي اٽڪائي ڇڏيندس.
مطلب ته شيرين، بلند ۽ پُر معنيٰ فارسي ٻوليءَ جي بي قاعدي اِصطلاح مان ڪي ڪين ڄاڻي. پنهنجي بي ڊؤلي مادري زبان جي عبارت هوُبهوُ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪندو، تنهنڪري سندس گفتگوءِ نهايت ڪل جهڙي ۽ غلط هوندي آهي.

فارسي لفظن ۽ سٽن جي واجبي موُري حاصل ڪرڻ کان پوءِ عبارت، عريضي نويسي ۽ اِنشا تي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪندو آهي. خط ڪيئن شروع ۽ پُورو ڪجي تنهن بابت اشارا برزبان ڪري ڇڏيندو. ڏاڍي محنت سان نموني جي عبارتن ۾ فرق سمجهي وٺندو ته 'اعليٰ شان' اميرن، سڪر ماڻهن ۽ شريڪن سان اڪثري لڳائبو آهي؛ 'اعليٰ جاهه' آبرودار ۽ زيردستن سان استعمال ڪبو آهي...... پوءِ هڪ ٻه شاعر، هڪ ٻه داستان پڙهي ويندو ته وقت سر مذجهانئن ٽڪر ڏيئي پنهنجي قابليت ڏيکاريان. مختصر انگي حساب سکڻ کان پوءِ سندس پڙهڻ ختم ٿو ٿئي. هاڻي اسانجو عامل، مائٽ يا نيابت پائي جي ڇؤچاءَ تي

Gul Hayat Institute

ڪنهن دفتر يا سرڪاري آفيس ۾ وڃي محرر، منشين جي ٽوليءَ ۾ پٽ تي ويهي، ڪم سکڻ لاءِ موڪل ونندو. روزگار لاءِ محتاج سو پنهنجي ڪم ۾ هر طرح جي حرفتن ۽ اٽڪلن سکڻ ۾ وسان ڪين گهٽائيندو؛ نول هوندو پر اُدم ڪري بالادستن جي نصيحت ۽ اعلمالن مان گهڻوئي پرائي وٺندو. ڪين ڪاغذ پٽ پڙهي ٻڌائيندو ۽ وقتي ڪاغذ ۾ ستون، فقرا پنهنجو مطلب بيهارڻ لاءِ ٽنبي يا ڦيرائي ڇڏيندو. جي منتري هوندو ته لکائڻ مهل، بنا هٻڪ، مرضيءَ موجب گهٽ يا وڌ لکي ڇڏيندو. هن غرابيءَ کي روڪڻ لاءِ خط وري پاڻ پڙهجي يا ٽيپو سلطان وانگر ڪجي. اهو حاڪم لکي پڙهي ڪين ڄاڻندو هو؛ سو پڪائيءَ لاءِ، فرمان لکائي منشيءَ کي ڪمري ۾ روانو ڪري، ٻئي منشيءَ کان پڙهائيندو هو. جي اکر به اکر درج ڪيل نه هوندو هو ته لکندڙ جو سر لکندڙ لاءِ جواب ڏيندو هو......

اسانجي عامل لکڻيداس جي مادري زبان سنڌي آهي، پر جنهن صورت ۾ سنڌي ڪتابن کان منهن موڙيندو آهي، تنهن حالت ۾ ڪم چلائُو محاوري کان وڌيڪ ڪي ڪين ڄاڻندو آهي. گهر ۾ ايپاس گهڻو ڪري ڏرمي ٽيندو اٿس. جي نانڪ شاهي پنٿ ڏي لاڙو هوندو اٿس ته گورو گرنٿ مان ٽڪر پڙهڻ ۽ لکڻ سکي وٺندو آهي. پوءِ پاڻ لاءِ هڪ پوٿي تيار ڪندو، پر اهڙو سست آهي جو نه گرمکي نه ديوناگري سکندو.

مرڳوئي فارسي ناستالڪ لپيءَ ۾ ڪنهن دوست جي پوتيءَ مان ٽڪرا ڳولي لکندو.

(٢٦) سنڌ جا ماڻهو.

سنڌي، يعني سنڌ جا عام ماڻهو اڳئين هندو قوم جا پويان آهن، جنسان ايراني، عرب، بروچ، بروهي ۽ پٺاڻن جو اولاد به مليل آهي. شايد انهيءَ ڪري بت ۾ مضبوط ۽ ڏسڻ ۾ طاقت وارا آهن؛ مگر مڪاني سببن ڪري چڱين قومن سان ميل به حقيقت ۾ سنڌن اولاد کي ڪين سڌاريو آهي. سنڌن چهرو ڳوڙهي خاڪي رنگ کان ويندي ڏکڻ يورپ جي ڪاري زيتوني رنگ جهڙو آهي. روش اڪثري ڪرا ۽ نفيس، سؤڌا ۽ موچارا ٿيندا اٿن؛ پيشاني، هندوستان وانگر ننڍڙي نه، پر گول ۽ اوچي: مٿو ناهوڪو، اکيون، وار ۽ ڏاڙهي، خاص ڪري پويان به نهايت عمدا اٿن.

ڪن صدين کان سنڌين جو سنڌ ۾ اهوئي حال ٿيو آهي جو انگلنڊ ۾ اُتر مان ڪاهن ڪري سيڪسن قوم جو ٿيو. تنهنڪري بدني طاقت هوندي به سنڌن همت الهندي هندستان جي رواجي ماڻهن کان به گهٽ آهي. هيءَ سچ پچ جيتيل هيسايل قوم آهي. گرم ۽ گهميل آب هوا واريءَ ماٿريءَ ۾ رهڻ ڪري، سرد ۽ سچن ملڪن ۾ رهندڙ اوسيٰ پاسي جي ڄابلو ماڻهن کي منهن ڏيڻ ڏکيو ٿين تنهنڪري نه ڪاهون جهلي سگهيا، نه

Gul Hayat Institute

ڪاهيندڙ ڪـي ٽڙي سگهيا. هيئنئر ڪين ڏسبو تـه جئن تاتاري اچيان ڇيني تئن پناڻ اچيان سـنڌي پاڻکي اهڙو ذليل ڪري ڇڏيو اٿن جو نفرت جا لائق ٿي پيا آهن. نه ڪا آس اُميد اٿن جا ڪين ڪم ۾ جوش ڪڍي ڏياري. هوُبهوُ غلام ٿي وينا آهن.

سنڌين جا مکيه ڌندا مال مويشي ڌارڻ، کيتي ۽ پورهيو ڪرڻ. پرڳڻي انـدر خراب ۾ خراب زمينون، يعني واهن جـي پڇڙين وٽ، سنڌن ئي آهـن. اِتي موڪ جـو پاڻي مشڪل تو پهچي، پر جـو منهن وٽ جاگيردار ڪاٽين ڪڻڻ لاءِ نتا پئسو خرچ ڪن ۽ نتا ڪا بي تڪليف وٺن. هڪ ئي عـلاج آهي ـــ مهڙ وارن جـون جاگيرون ۽ زمينون ضبط ڪرڻ. بيو ته هننجون زمينون خشڪيءَ توڙي پاڻيءَ جـي واٽن کان پريريون آهـن؛ سبب جـو پروچ سرداڙن ۽ سنڌن خـدمتگارن آباد ۽ پليون زمينون پاڻ ڪڍي هٿ ڪيون.

Gul Hayat Institute

سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين تـا ٿين. منجهن پئسي جي تنگي ۽ رهڻ جي گندگي ڏسبي تڏهين ڪل پوندي. شاهي رستن تان يا نندين ڪسن تان ڏسبو ته ڪئين ڪتنب مٽيءَ مان جُهون جا داٽا وينا ڇوندين. اسانجي راج هيٺ مسلمانن جي حالت اڳي کان بدتر آهي.

سنڌ جي شهرن ۾ هندو جهجها ۽ پهراڙيءَ ۾ مسلمان جهجها آهـن. هنـدو پونجيءَ وارا ۽ مسلمان بازن جـي پورهئي وارا آهن. ڪي جزوي ضلع آهن جتي آبادگار

ڪتل ڪاٽل نہ آهن. جيڪڏهن آهن جو لهڻيدارن هر ويرو گهٽيو نہ اٿن ۽ جيڪڙو ڇڏي ڏنو اٿن. سنڌ ۾ ٻنيءَ جو هي حساب آهي: پيدائش جي ٽين يا اڌ پتي امير جي. ٻچاو لاءِ حاڪم جو حصو جنس ۾ ڏبو آهي. باقي ٻن پتين تي ٻئي فصل تائين پاڻ ۽ ٻچا پالڻا ۽ ٻي پوک لاءِ ٻيجو رکڻو اٿس. هاڻي آبادگار ٻچائي سو ڇا مان ٻچائي؟ پر جي ٻچائي سگهي تہ بہ ڇو تو ٻچائي؟ سو جڏهين ٻج خرچ گهربو اٿس تہ ويجهي شاهوڪار ۽ وڪيل وٽ، هندوءَ وٽ، گهڙي ويندو آهي. پوءِ مٿاڪتي، سؤ سيڪڙو پري، ٻيو فصل گروي رکي، گهرج سارو اُن اوڌر تي وٺي ايندو. هاڻي سمجهو تہ هڪ وار ڦاٿو تہ هميشہ لاءِ ڦاٿو.

پلا لکي پڙهي ڪي ڪين ڄاڻي، سو جاهل جي جهالت جو وجهہ وٺي لهڻيدار حساب اهڙو منجهائي ڇڏيندو جو ٻيو ڪو ڪونہ سمجهي. تنهنجو قرض ور ور ڏيئي لاهيندي بہ ويچارو ساڳي رقم ٻيو لاهيندو. هندوستان جا سڀ زرعي قرض آبادگارن جي سهائتا لاءِ هڪدم لاهڻ چاهجن تہ انگلنڊ جي سڄي ساليانی آمدني بہ پوري ڪين پوي. ائين آهي تہ جتي ديسي راج آهن اُتي اسان ڪان وڌيرو عملو رکون ٿا، ۽ پيدائش جي نيڪال لاءِ خريديءَ جو وڌيڪ پورو انتظام ڪن ٿا ۽ ٻيو تہ اُتي زمين جي ڍل بہ وڌيڪ سولائيءَ سان معاف ڪيو ڇڏين ۽ دائمي جهيڙن ۽ جنگين جو هڪ

فائدو ھي آھي تہ زمين ڪجھ وقت غيرآباد رھي ٿي. پر خاص حالتن ڪري مٺ پر انگريزن جو راڄ ڪروڙھا ھندن مسلمانن تي ٿي ويو آھي ۽ ھرندو. اسانجي راڄ جو سرشتو بہ نھيل نڪيل، ڪل موافق، قھري آھي، تنھنڪري حاڪمن توڙي رعيت ٻنھي لاءِ نقصانڪار ۽ ناگوار آھي.

ھوڏانھن ھندوءَ جي ھٿ ۾ قلم لوھہ جي شيخ مثل آھي، جا ڏسي ڪمبخت سنڌي ڏڪي ۽ ڪنبي ٿو. اُيرندي ناري طرف گشت ڪندي ھي حال ڏٺم: منھنجو تنبو ھڪ واھڻ وٽ لڳل ھو. تن ڏينھين ڳوناٺا ويچارا ھرڪنھن گوري کي حاڪم سمجھندا ھئا. ڪو ايندو ھو تہ ھڪدم اچي ٽوپلي ڪوٽ جا سلامي ٿيندا ھئا. سو مون وٽ بہ مڙي آيا. نيٺ ھڪ اُنھيءَ قوم جو آيو جنھن قوم کي، خبر نہ آھي ڇو، نماڻي ۽ نرم دل سڏيو اٿن. مون وٽ ھڪ ڪنجوس، ڪنور دل واڻيو نيچ نتوائي اچي بيٺو. ٻت ۾ ليڪڙو، شڪل ۾ شودو، جنسي شڪلاڪ جي مورت ھو. ھڪ گڏھڙي تي اُگھاڙي پٺيءَ ويھي، پير لپ لپ ڪندو پئي آيو چڙھ ڪو ٻنمانس باندر ھڪ نيوفائونڊلنڊ جي ڪتي تي چڙھي پيو اچي. گڏھہ تان لھي، اڳيان بيھي، ادب سان ھٿ ٻڌي، فرياد ڪرڻ لڳو ڇي فلاڻو ھاري ھھڙو تھڙو، منھنجو لھڻو مونکي موٽائي نٿو ڏئي.

پڇيم تہ "ڙي آن ضبط ڪيو اٿيس؟"

جواب، "هائو سائين، پر تنهنمان قرض نٿو لهي."

س- "مال مويشي وڪيو اٿيئي؟"

ج- "سو به برابر، منهنجا حاڪم، پر پوءِ به قرض نٿو لهي."

س- "جوڙس جا زيور، ٻارن جا ڳهڻا، ڪپڙا لٽا، سامان سڙو، هٿ ڪيا اٿيئي؟"

ج- "سو به ڪنيون اٿم، پر ڪٿل جي گهران هٿ ئي ڇا ايندو؟"

س- "ڇني ڇپر مان به ڏڪي ٻاهر ڪيو اٿئيس؟"

ج- "حاڪم هاڻ جهنگ منهن ڪيو وينو آهي."

"تڏهين ڙي ليڙ پيه بڌاءِ ته باقي آءٌ ڇا ڪريان؟"

مطلب ته مشرق ۾ اهڙيون حالتون دل ڏاريندڙ آهن، ۽ ٻڌڪ اٿم ته ١٨٧٦ کان اڳ جي مسلمان هندوءَ جي ستم کان ٻچايو نه ويندو ۽ ڪو قاعدو يا ڪنهن نموني جو ڪٿل ڪاتو ڪڍيو نه ويندو ته بنه زبون ٿي ويندو.

سنڌيءَ جي روز مرھ جي خوراڪ ٿلها ۽ ڪچا ٻاجهر جا ڍوڍا. اُتو ٻاڻيءَ سان ملائي، ڳوهي، ٺٺي، دانگيءَ تي پچائيندو آهي. سائيرو رنگ جنهان سڙيل گهه، ڪاڻ تي دل ئي نه پيئي ٿئي. هيءَ خوراڪ گرم سمجهبي آهي، تنهنڪري عام ماڻهو سياري ۾ اڪثري ٻاجهريءَ تي ئي گذر ڪندا آهن. هوند وارن لاءِ ته

طرح طرح جا طعام آهن. ڪڻئين اَناجن مان ٺهيل ۽ ٻيءَ ٻيءَ طرح پڪل؛ ٻسريون آهن، جنهن جو سواد مکڻ مکيل سيڪيل ڍبلروٽيءَ مثان ڳتڙ لڳل جهڙو ٿيندو آهي. عام طور ته نج کير ۽ پاڻي پيئندا آهن. شوقين لاءِ پلاءُ، جنهن کي ترڪيءَ ۾ 'پلاف' چوندا آهن. اهي طعام فارسي نموني تيار ٿا ٿين ۽ منجهن گوشت، مڇي، ڀاڄيون، ميوا، وغيره وجهندا آهن. چلم هر ڪو ڇڪي ۽ هن طرف جي چلم ڏسڻ جهڙي آهي. هينان وڏو گول ٺڪر جو ٿانو، جنهن کي ڊگهي سنهي ڳچي ٿي ٿئي؛ انهيءَ ڳچيءَ ۾ گوءِ، جنهن مثان ڊ ٻڪ جيڏو قل، ۽ قل ۾ ڪين ته به اٺن ڏهن تولن جي تماڪ جي ڳوٽي ٿا وجهن. ڊونهون پاڻيءَ مان لنگهائي نڙ مان ڇڪبو آهي. تماڪ جا ٻه ڪئين قسم آهن: عمدي ۾ عمدو شڪارپوري تو ٿئي، جو چڱي طرح تيار ڪجي ته وٽج ۾ خوب هلي. هوا کان بچائڻ لاءِ تماڪ پيپن ۾ بند ڪري مٿان تڏن سان ڍڪيندا آهن، جنهن ڪري ڏپ جهڪو ٿيو وڃيس. اڳي رڳو ڇڪبو هو؛ پر هاڻي بمبئي جي پارسين وانگر ماڻهو ناس ڏيڻ به سکيا آهن.

سنڌڙيءَ جي ذليل حالت جو هڪ مکيه سبب هي آهي- نشي ورڻ جي علت. سڀ فرقا ۽ درجا، ننڍا وڏا، زالون مرد خوب پيئاڪ آهن؛ ڪي ڏرمشت ماڻهو ۽ نيڪ زالون ڇتل آهن...... مگر دارون ۽ آفيم مٿئين درجي جا ماڻهو پيئندا آهن، جي ئي شوق وني

Gul Hayat Institute

سگهن ٿا. عام ماڻهو ته پنگ پياڪ آهن ۽ اهڙا علتي ٿي ويا آهن جو اُنهيءَ کان سواءِ سرين ئي نه. سيني وڏن شهرن وٽ دائريا آهن جتي پياڪ روز ڪليو ڪلايو وزم لاءِ اچي مڙندا آهن. اساڻي سرڪار ڇڱو جو پنگ تي ڍل وڌي آهي، جا ميرن جي وقت ۾ ڪوبه پوڪي گهوٽي پيئي سگهندو هو. منهنجي خيال ۾ دائرين کي به ليسن ڏيڻي يا ٻڌي ڪنهن نموني بندش رکي سندن تعداد گهٽائڻ کپي، جڏهن ته پنگ ماڻهن لاءِ نهايت نقصانڪار آهي. جڳهه اندر هڪ ئي وڏي ڪليل ڪوٺي هوندي؛ اڳيان نازبون ۽ ٻين خوشبوءِ دار ٻوٽن جو باغ ٽڪر، ٻاهران اُوچي پٽ جڏهن لنگهندڙن جي اندر نظر نه پوي. پر شاهي درخت ۽ ڪلنڊڙ چشمو جتي ايراني عشق بازي ڪرڻ چاهيندو آهي سي موجون سنڌ ۾ ونڻ وارا ڪونهن. سج لٿو، ڪم پورو ٿيو ۽ "پنگي" (اهو نالو خود پياڪ به هلڪو ۽ بدناميءَ جو سمجهندا آهن) مڙندا ويندا. هرڪو پنگ لپ ۽ ڏنڊو ڪونڊو، وغيره کڻي اچي پنگ جي لهه تي مڙندو. پوءِ مزي جو اَڌ ڪلاڪ واجهائيندي نباهيندا، پنگ جا پن ٽن پاڻيءَ ۾ ڌوئي، هٿن ۾ نپوڙي، سارو وقت پيا دعائون پڙهندا. خوب گهوٽيندا، ڪونڊي ۾ پاڻي يا کير گڏيندا ۽ اُگري شيءِ کي منو ڪندا. پيئڻ جو وقت ويجهو پوندو ويندو ته دل کي راحت ڏيندڙ پيچ ڏسي خوشيءَ ۾ نه پيا ماپندا. پنگ پيئڻ يا چڪڻ ڪانپوءِ موج ۾ اچي چلم کي

لڳندا. سوٽا پريندي نشو چاڙهڻ لاءِ هو توري منائي کائيندا يا ٽاڏل لاءِ ڦلا ۽ ڦنگا کائيندا. اڌ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ مستيءَ ۾ ايندا ۽ هرهڪ ٻياڪ تي نرالو اثر ٿيندو. ڪو گوڏن تي ٻانهون ٻڌي پٽ تي موٽو ٿيو وينو هوندو ۽ جڏهن پيو ڪنڌ لٽڪائيندو تڏهن چرندڙ ٻڪر وانگر پيو ٻڳهي ڏاڙهي ڏوٽيندو. پاسي وارو يار ڳاني جو شوقين هوندو، ته اهو وري پنهنجي ئي موج لاءِ سر پيو آلاپيندو. ڪو وري تنهائي ڳوليندو ته مٿان چادر تاڻي، گوشه نشيني اختيار ڪري، ”ڪين“ جي مضمون تي ويهي ڳُوڙها خيال پچائيندو. چوٿون وري اجائي ٻڪ شڪ ۾ وڃي پوندو. پنجون جوش ۾ اچي نچڻ ٽپڻ لڳندو ۽ جي گرم مزاج هوندو ته هڪ ٻه ٻئي جي ڪوپري اُتي پڇندو. باقي ٻيا ڳوڙهه پياڪ، سانت ۾ وينا نهاريندا، وقتي ڳپور هڻندا، هڪ ٻئي ۾ زٽ هڻي پاڻ وندرائيندا. زٽ به زٽن جهڙا. اُبي پيا ڦاڙيندا، اهڙا جو نه ڪنهن ٻڌا نه سُيا. محفل جي هڪ خوبي هيءَ ٿيندي آهي: ڪنهن هڪ جڳهي ڪنگهيو، يا ڇڪ ڏني، يا ڪٽي کليو ته سڀ گڏجي ڪنگهندا، ڇڪون ڏيندا ۽ کلندا! جو ڏسي تماشبين عجب ٿيا کائيندا، ۽ محفل اٽڪل ٨ بجي سانجهيءَ جو برخواست ٿيندي، جنهن مهل سڀ ملول منهن ڪري رولو جنؤن وانگر گهر ڏي موٽي ويندا......

سنڌ ۾ ڀنگ پيئڻ ڪري سنڌيءَ ۾ سستي، بزدلي، ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ لاف مارڻ جهڙيون خرابيون سياويڪ ٿي پيئون آهن. ڏتار سارو ڏينهن وڻ جي ڇانو ۾ وينو حقو ڇڪيندو، ڀنگ پيئندو، گهرت ڪائيندو ۽ ٽڙو وڄائيندو. واهڻ تي ڪاٿي ڪٺندڙ ڪامريو سو به هلڪي پاهوڙيءَ سان مٿي ڪوڙي، ننڍڙو ڏلهو ڀري مٿي ڊوڙڻ لاءِ ڪيئلي وانگر ڀيو چرندو ۽ ڀيري ڀيري سان سهڪندو ڪنجهندو وهندو ۽ حقي سان پاڻ تازو ڪندو. ڀنگ جي ٽيم لاءِ سڄ لهڻ لاءِ ڀيو واجهائيندو. درياهه تي تنهنجو ملاح به اجازت وٺي، ڀيو پياليون چاڙهيندو، باقي ڪم جو اونو ڪين ڪندو. هر تي چا هاري، چا شڪاري، چا مهاڻي، چا پورهيت، چا دڪاندار سيٺي جو ساڳيو ئي حال آهي.......

اڳين ڏينهن ۾ مغل حاڪم راجنيتي ڏهارين ڪي روز اُٺڻ سان ”پست“ جو پيالو پياري سنڌ ن مغز خراب ڪندا هئا. هڪ به سڪل پست جي ڏوڏي گرم پاڻيءَ ۾ ٺهڪائي، ساري رات ٺاري، صبح جو اُٿي سيٽ رس نچوئي ڪيندا هئا. گرميءَ جي موسم ۾ اهو پيچ ٺاري پياريندا هئا. واهه ڙي هندوستاني تنهنجي نزاڪت. منو ڪري، خوشبوئدار ڪري بدبخت کي ڏيندا هئا. ٿورن ئي مهنن اندر ويچارو ڳرڻ سڙڻ لڳندو هو ۽ مغز هيٺو ۽ نستو ٿي پوندو هوس؛ اهي اَرڪان وٺندا ويندا هئا جيسين وِهه کيس وهاڻي چڏيندي هئي. پر

جي ڪري بخت ڪيس تخت نشين ڪندو هو ته ڪي هفتا پست جي روزاني ستي ڪٽي بند ڪندا هئا، ۽ اڪثري سنڌس مغز کي ڪو دائمي يا عضوي نقصان نه رسندو هو. خبر نه آهي ته ڇو هيءَ آفرين جهڙي تدبير يورپ ۾ حاڪمن داخل نه ڪئي آهي؟

نيرڻ کان اڳ پيئڻ بدران منجهند جي کاني کانپوءِ پينگ ونڻ ڪري، پياڪ کي نقصان ڪجهه گهٽ ٿي ٿيو. پر سنڌس صحت، بدني توڙي دماغي ڪجهه نه ڪجهه ضرور بگڙي ٿي. پينگ کان نرالو آفيم "بهادرن جي سرڪي" سمجهيو ويندو. اڪثري "ڪسمبو" ناهي پيئندا آهن. گهربيل انداز کان جي ڏيڍي سان ڪنهن ذاتوءَ جي برتن ۾ سنهو پيهي، ڇڙڇاڻ ڪري پيئبو آهي. "ڪوڙي همٿ" پئدا ڪرڻ لاءِ "ڪسمبو" اڪثري ونندا آهن، ۽ مياڻيءَ جي جنگ ۾ بروچ تلوار بازن جن اسانجي بن سپاهي رجمنٽن کي ڀڄايو، تنجي همٿ بہ قدري نشي ڪري هئي.

گذريل پيڙهيءَ جي اِتيلين وانگر سنڌين بہ اباڻي ۽ قديمي غلاميءَ جو بوجو محسوس ڪيو آهي. بہ انگلو اسڪينڊينيوين ۽ انگلوسئڪسن وانگر منجهن سيني جو زور ۽ اها عجيب ڪاهلي ڪانهي، جنهنڪري انهن اتر جي ماڻهن حاڪمن جي زور زبر کي هيسجڻ بنا منهن ڏنو. غلام قوم هريرو بزدل ٿي ٿئي. نيو بيا

۽ پيا آفريڪا جا غلام ڏسو، جنڪان وڌيڪ اَڻ ترو، مڇڏو نڊر مڙس دنيا ۾ ڪين ليندا. پر سنڌي طبع ڪري بزدل آهي، هنجي گيدڙپائي تن توڙي من، ٻنهي جي آهي. پر جيڪي سنڌين لاءِ چوان ٿو سو جبل جي جهنگلي قومن سان لاڳو ناهي عمدي آب هوا ۾ رهي، خوف کي منهن ڏيندي ٻيون قومون، مثلاً جکريا ۽ بروچن جهڙا بهادر ٿي پيا آهن. مشرقي توڪل ۽ اسلامي دليري جي مثالن هوندي به لاڙي (Lowlande) ماڻهو موت جي ڳالهه يا خيال کان ٻنهه ڪو ڪائين ٿا ۽ ڀنگ چاڙهيندي بندوقن جي سنگينن کي منهن ڏيڻ لاءِ رواجي همت به نٿا ڌارين.

ڊپ وچون هميشه خبردار رهڻ ڪري ئي شايد اهڙا ڪوڙا ۽ دڙاڙي ٿي پيا آهن. دغا ڇو ٿا ڏين جو ايمان رکڻ کان ڊڄن ٿا ۽ ڪوڙ ڇو ٿا ڳالهائين جو مطلب بنا يا موچڙن بنا سچ چئي نٿا سگهن ۽ اُپ قاڙين ٿا جو جيڪي ڪري نٿا سگهن سو واتان چئي پاڻ خوش ڪن ٿا. تانجو اهڙا عادت، خاص ڪري مشرقين ۾، اهڙي زور پڪجو وڃي جو قدرت ۽ طبيعت جي خلاف سڀ جو وڏاءُ ۽ اُتاءُ ڪرڻ بنا رهي نٿا سگهن. ڪشتيءَ جو تبديل ڳن موڙيندي، هيٺي ڏک هڻندي به چوندو ته ”شاباس پهلوان!“ ڏهه پندرهن اڌ ننگا گنوار ماڻهو ڪو گڏ ڪندو واهڻ وسائيندا ته اُنهي کي ”شهر“ ڪونيندا. خسيس قوم جو سردار پنهنجي نيچ ناکي اڳيان ’مالڪ‘

جو لقب ٿنبيندو. اڌ درجن بندوق باز جو ٽڳڙي پوش بدرقو پاڻ کي ”لشڪر“ سڏيندو، ڪنهن امير جي محل ڏي گهوڙي تي سوار ٿي ويندين ۽ پاڻسان هڪ خدمتگار وٺي ويندين، ته سئس کي ”سوار“ چوندا. ٻئاڪ هٽندو ته منهنجي قوم ۾ پنجاهه هزار مڙس آهن، سپيئي رستم، ڇٽو ڇٽو جُنگ جوان، جنگ جو ڏاڍو ڪوڏيو آهي. پر همت ۾ ڇهوڪ ڪڍ ته اهو رستم هلڪڻ هٿيارن سوڌو پيچ پائي اُتي پڄندو، ۽ لاڙ جي سپيڪنهن درجي جي سنڌيءَ جي ساڳي حالت آهي.

تنهن هوندي به هن پاسي ماڻهوءَ جو اهڙو مختلف سياءَ آهي جو سنڌي تورڙي بروچ تورڙن روپين لاءِ ”بدلي“ قبول ڪندا. بدلي، يعني ٻئي لاءِ عيوضي. خون نه ڪيو هوندائين تنهن لاءِ خونيءَ کان پيسا وٺي پاڻ ڦاهي چڙهندو. انگريزن کي جيسين هن دستور جي ڪل پوي- ۽ سر چارلس نيپيئر کي ته اعتبار ئي نه پيو اچي- تيسين ڪئين بي گناهه ماڻهو موت جو بک وجي ٿيا. هڪ پيري ”بدلي“ کي سڏي پڇيم ته ڪهڙي ڪٿيءَ ڪنيو ن اٿيئي؟ چي سائين! سڄي عمر مسڪين رهيو آهيان. پيٽ بکيو آهيان، زال بار به اڌ پيٽ تي آهن. قسمت اهڙي آهي، پر هاڻ عمر نٿو اچي. ايائي سؤ روپيا مليا اٿم. پنجاهه روپيه خرچي سوادي طعام نهرائي، موت کان اڳ پيٽ پوري ڀؤ ڪندس. باقي بارن ٻچن لاءِ موڙي ڇڏي ويندس. پيو ڇا کپيم سائين؟“

Gul Hayat Institute

٢٧. هندوُ زالون — ١

يورپ جي يهوداڻين وانگر سنڌ ۾ هندوُ زالون مردن کان وڌيڪ حسين آهن. سوڌا روش، عمدو ڊول ۽ سهڻي شڪل اٿن. هندستان ۾ ٿئين هٿ بہ ڪي اُين ڪلهن سان آهن. اڪثري چمڙي سنڌن ڪڻڪ رنگي، صفا، ڳلن ۽ هٿن جي ترين تي ٿڌو ڳلابي رنگ بہ ڏسبو آهي. مگر اکيون تہ هرڻ جهڙيون اٿن؛ ڇڄجي ڪٽي تہ روشن ۾ اهو روش اٿن. شايد انهيءَ ڪري ئي سڄو بدن ڍڪي رڳي ”اَڪثري“ ڪنديون آهن، پر اَفسوس جو سنڌن سونهن ٿوري چٽڪي واري آهي. جنکي ڪاڌي پيتي لاءِ خوب ٿو ملي ۽ ڪم ۾ هرو ڀرو ڳهڻو نٿو پوي سي تہ جلد ميينهن وانگر ٻوڦليون ٿيو پون. سادي خوراڪ، ڪليل هوا، هلڪو پهر ويس (يعني اڇي چادر، ويڪرو چولو، ڍڳهو ۽ جهولدار ٻُنديءَ جو ڳاڙهو پڙو ۽ وقتي سليپرن جو جوڙو) کين ڪئين روڳن ۽ اهنجن کان بچائي ٿا ورن.

Gul Hayat Institute

هندو زالون نہ رڳو مسلمان زالن کان وڌيڪ پڙهيل پر عيش عشرت جون بہ اهڙيون ڪوڏيون نہ آهن. ڳهڻا پهري زال ذات جو نهرو ڪري من هريندڙ آهن. ڪن ۾ ڳن، نڪ ۾ نٿ بولو، ڪرائيءَ ۾ ڪنگڻ، آڱرين ۾ مُنڊيون، ويڙهه، مڙن ۾ پازيب، پيرن ۾ بندڙا...... ڳچيءَ جي هارن ۽ ٻانهن جي اڇن يا رنگين چوڙين جو تہ ڪاتو ئي ڪونهي.

بندش هوندي، موچڙن جي ڏر هوندي ۽ اشراف، محنتي ۽ قربانيون آهن. اولاد لاءِ اُڪرنجهه ـ اها مشرق جي زالن جي خوبي ـ من جي مکيه ڪامنا اٿن. مگر اهو پيار ڪهڙو ۽ اُجهل هجي ته به وڻندڙ آهي. هندو ماءُ جو پيار، سو به وري پٽ، سندس لاءِ جڳ ۾ سيڪي آهي. جمڻ جي گهڙيءَ کان وٺي ڏينهن رات سندس پاسو ڪين ڇڏيندي. اَڻ هوُند واري، پار ڊڊيءَ تي تي ڪٽي، وڃي ڪم تي چڙهندي؛ هوُند واري سڄو ڏينهن هنج ۾ وهاري ويٺي سکيو وقت ڪاٽيندي. چگو پلو هوندو ته تيل سان آيي سندس بت عضوا ناهي سوڌا ڪندي. ناچاق هوندو ته سوکهڙا ڪيدي، اوجا ڳا ڪري، هر طرح پنهنجي جيءَ کي جفا ڏيندي. ڳالهائيندي ته ويٺي ايشور کان ٻار لاءِ آسيس گهرندي. انهيءَ نيهن جو زور ٻار ڪڙو ڙو تو تٽي، ته به نٿو گهٽجي.

(٣٨) سنڌي زالون ـ ٢

سنڌي زالون چنبيليءَ جو يا ٻيو ڪو خوشبوئدار تيل مکي، گول پيشانيءَ متان، ڊگهن ڪارن لسن وارن کي، ٻن وڏين چڳن ۾ ڪوئر ۽ پاٽيءَ سان لڳائي ڇڏين. پنيان سب وار گڏي، چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين ويٺي لتڪي. منجهس اُڳنڻ وانگر ٻاڙهو ريشمي چڙو منهن کي ڏاڍي رؤنق تو ڏئي. ناهوڪي مٿي لاءِ ٻيو ڪهڙو سينگار کپي؟ اکيون وڏيون ۽ آبدار، بادامي ڊؤل

جون، رنگ جهڙو سنگ سليماني، ڀنڀڙيون ڏسڻ ۾ نمندر، نهايت عمديون. تنهن ڪجل جي کهڙي تعريف ڪجي جنهن ۾ اهڙا رتن پيا ڀڪن، جنهن ڪري اکين جو ڊؤل ئي اَؤر ٿيو پوي! ڀانءِ ته سڀئي منهن ۾ آهن ئي اکيون! ڏينهن جي جيءَ مٿان ڇُري جهلي، ڪارنهن گڏ ڪري، شيشي، ڪاٽ يا شيهي جي سٽيءَ سان اکين جون ڪنڊون چٽينديون آهن. مرد وري سنهو پينل سرمو پسند ڪندا آهن. زالون نرڙ ۽ ڳلن تي ڪپه جي ڦهي سان ذري پينل اَبرق لائين هڻنديون آهن جو پريان چڙ پگهر جون بوندون بيٺيون چمڪن؛ هنن ليکي لائين چمڙي نمڪ واري تي لڳي. اِهو ڪراهت جهڙو خيال فارسي شعرن مان ورتو اٿن. مٿي جا وار ميٽ سان ملين. حيدرآباد ۾ ميٽ ڪاٺيون آهن ۽ اِها شيءِ صابڻ جو ڪم تي ڏئي. غريب ماڻهو سرهيه جو تيل وجهي، ۽ شاهوڪار گلاب ۽ ٻيون خوشبويون ملائي لڳائيندا آهن. زالون ڳلن کي لاک جي ذرا لالائي ڏينديون آهن، جا شيءِ مغرب جون نخريليون به چونه لڳائي ڏسن؟

نڪ سڌو جهڙي آمي جي قار، ۽ ناسون نازڪ طرح وريل. توهان جي خبر نه اٿم، پر مونکي ته نڪ تي جو بار لڙڪيو پيو آهي سو ڏاڍو وڻندو آهي. پاسن کان به موتي، وچم چوني، سو وري سوني چلي ۾، جهڙو سونو گل. نٿن جا به ڪيترا نموتا آهن: اکٿري ٻنهي

پاسي وڏي نٿ يا وچم ٻُولو پائيندا آهن. نٿ لاهڻ مهل لڱنگ يا چانديءَ جي تار ڏونگهه ۾ وجهي ڇڏين متان بند نہ ٿي وڃي. ڪاري ڏانوڻ جو پٽو ڇڪي وارن ۾ اٽڪائيندا آهن ۽ اُنهيءَ جو رنگ منهن کي ڪٽي ڏيندو آهي. وات اَلبت عياشي، پر ڏؤلائتو. ڏند تہ چنبيليءَ جي مکڙين جون ٻہ سهڻيون قطارُون. هن ملڪ ۾ ڏندان ساز ڇا جا؟ ڏندن جا مرض ڇا جا؟ سرمي ۾ سڱي ٻوڙي ڪاڏيءَ تي ترڪيندا آهن ۽ اهي منهن کي چرڻ ترنگي سوُنهن ٿا ڏين. چپ ۽ مهارُون مساگ جي چوڏيءَ سان رڱين، جنهن ڪري رنگ اَڻ وڻندڙ پيلو پيو لڳي، پر ورري ہ هندستان جي مسيءَ جهڙو بدزيبو ناهي. وڏا ڪن ڪين وڻن، تنهن ڪري ڇڪي پٽي ويڪرا ڪري ڇڏين. هٿن ۽ پيرن جون پيليون ترڙيون بدزيبيوُن سمجهي اُهي توڙي ننهن مينديءَ سان لال رڱيندا آهن. هن مشرقي ٻوٽيءَ جو چمڙيءَ تي ٻن قسمن جو اثر آهي: هڪ تہ چمڙيءَ کي رڱي ٿي، ٻيو تہ چمڙي ٻڌي ٿي. يورپ جي ڊاڪٽر پدارٿن کان وڌيڪ ڪمائتي ۽ وار ڪاهيندڙ آهي. بانس سڪل گاهہ جي، ۽ لڳائڻ ۾ تڪليف ڪانهي. مشرقين ليکي رَڪٽي خراب ٿي ٽٽي، پر اِئين نہ آهي. هندستان مان روانگي تيڻ مهل ڪيتريون باٽليون ٻوُچ ڏيئي موم لڳائي ساڻ کنيم، ۽ ڪيمپ جي رستي موٽندي پنجن مهينن ۾ بہ خراب نہ ٿي. تيار ڪرڻ لاءِ سڪل پن گرم

ٻاڻيءَ يا جانور جي پيڇيءَ ۾ چٽي، ٽورو وقت سڄ ۾ يا جهيڻي ٻاهر ني سيڪڻ گهرجن. ليپو مٽي جي کوپڙيءَ کانسواءِ ننهن ۽ چمڙيءَ تي لڳائبو آهي ۽ وارن کي صابڻ سان صفا ڪري برش سان پاڙن کي چوٽيءَ تائين مکبو آهي. پنجن ڇهن ڪلاڪن اندر تکو سرخ رنگ نظر ايندو؛ پوءِ دمشق جي نيرمان نهيل ڪاري ميندي اِهو رنگ بدلائي سائو ۽ نيٺ ڪانوَ جي کنڀن جهڙو چمڪيدار ڪارو ڪري ڇڏيندي.

ٻانهن تي وار گهٽ ذات جي نشاني آهن، تنهنڪري نُورو لڳائي وار لاهي ڇڏين. اِها شيءِ پيلي ٽُوٽي جو هڪ آئُونس چُورو ڪري چن جي ڇهن آئُونسن سان ملائين تانجو يڪسان پيلو رنگ بيهي. پوءِ گرم پاڻيءَ ۾ وجهي، ليپو ناهي لڳائي، منٽ ٻن ۾ وري ڌوئي ڇڏين، نه ته داغ ڪندي ۽ چمڙي به ساڙي ڇڏيندي...

باقي زيورن بابت سنڌي سوُنهن جو شوق بي ردي آهي. چنديوُن چنبل، ڳن، جهوُمڪڙيوُن، دُر، چندن هار، ڳلپٽا، تائٽ، منڊيوُن، ويڙهه، چوُڙا، ڪنگڻ، تعويذ، سست، ڪڙيوُن، پائزيب، ڇير، بندڙا، نوُرا... شايد سيني ۾ سهٽا پيرن ۾ ڄم ڄم ڇير آهن. پيرن جي آڱرين ۾ ميني جي بندڙن جو رنگ ميندي‌ءَ جي رنگ سان نماءُ تو ڪري.

هاڻي هيءَ سنڌ جي سوُنهن چادر، چولي، ڪنجري، سٿڻ ۽ سليپر پائي اڳيان اچي بيٺي اٿيئي. چنبيل نوڪيل،

منڊيون پائي، هار پائي، ننهن کان چوٽيءَ تائين مٺين سان جهنجهيل. بيهڪ ۾ ناهوڪي، بت جي لوڏ ناز ڀري، ڪلها اوچا، نڪي گول نڪي ويڪل. هٿ ۾ ريشمي ڌاڳو، ڌاڳي جي پڇڙيءَ ۾ ڦندڻ، ڦندڻ ۾ ڪتوريءَ ڪڻ. اهو ڦندڻ نخري سان پيئي ڦيرائيندي ۽ راند ڪندي. ڪيڪارڻ تي ساڄو هٿ (ڏائو پنيءَ نه) کڻي 'سلام' تي ورائي. ڇٽيس ويهه ته ڪرسيءَ تي نه وهندي. پٽ تي وهڻ جي هير ڪري، ڪرسيءَ تي نه هڪ پير چاڙهي وهندي. هٿ سان رومال ڪري ٻيس (جو نه سونهن لاءِ، نه ڪپ لاءِ ڪٽندي آهي) ته اڪثر پيرن سان ڪٽي وٺندي. مشرقي سپ تورو ڪي گهڻو چوهتا آهن. مٿي تي هر هر چادر پيئي ناهيندي ۽ تنهن ۾ نه رڳو آلس پر ڪجهه نخرو به ڏيکاريندي. گفتگوءَ مان جلد تڪجي ڪڪ تي پوي ٿي. لڄ وچون ۽ گنڀير سياءَ ڪري ڪل ڇرچو نه ڪندي. باقي حقي ڦوڪ لاءِ پيئي واجهائيندي. هاڻي فرحت سان حقو وٺي ڇڪي ۽ ناز سان پنهنجي ٻانهن ۽ ڪمر ڏيکاري نه پيئي، لڪائي نه پيئي. اينري ۾ آءٌ توکي سنڌس رهڻيءَ جو هوبهو مختصر بيان ڏيئي ٿو وڃان.

اسانجي ملاقاتڻ نندي هوندي پردي ۾ رهي، جنهن ڪئين پيرا ماڻس مار بو ڪنيو هوندس. وقتي ٻانهينءَ چوريءَ کي ڇڙ ٻيو يا ساڻس چنڪتائي ڪئي هوندائين. جوانيءَ کان گهڻو اڳ ناه نوه ۾ عين ٻڻ ماءُ

جو نقل ڪري سگهي، اها ٻُڌي پوءِ جا نه ٻوڙ ڪپندي هيس. ٦ ورهين جي عمر ۾ ڳارين ۾ پڙ ۽ راند ۾ گڏجي ڪري سگهي ويٺي؛ راند پوُن به گهٽو ڪري چڪن، پنن ۽ ڪوڏين سان ڪندي هئي. پوءِ سندس سچي تعليم شروع ٿي. ڪپڙا ڪترڻ ۽ سبڻ، مڙهڻ ۽ پرڻ؛ عبادت لاءِ ٿوريون آيتون برزبان ڪري ڇڏيائين؛ مطلب ته کيس سگهڙ ۽ قابل ڪرڻ لاءِ خرچ ۾ ڪسر نه ڪئي ويئي؛ سنڌي ۽ قرآن شريف جا لفظ يا اکر سيکارڻ لاءِ گهر ۾ ماستر ياڻي به رکي ڏنائونس. البت لکڻ نه سيکاريائونس، متان هنر سکي ڪا حرڪت بازي ڪري. پر ڳاني تي جيترو آسانجيون چوڪريون مٿو ڪپائينديون آهن اوترو هي به ڪپائينديون آهن، فرق فقط ايترو جو پياني تي دلسوز سر ڪيڻ بدران هٿ ڏڪڙ وڄائينديون ۽ آواز ناهڻ لاءِ خوب محنتون ڪنديون آهن. جهوُنا ڪارائيندڙ ڊرائنگ ماستر ۽ ناچ ماستر ڪان هي ويچاريون چٽل آهن؛ ڊرائنگ ماستر جو پيشو ئي هٿ ڪونهي ۽ ناچ ماستر فقط پيشي وارا آهن ۽ هن پاسي آبرودار نه سمجهيا آهن.

بس هاڻي ڏهين ورهين جي عمر ۾ گهر ڌياڻي ٿيڻ لاءِ تيار، ۽ اِنهيءَ تبديل لاءِ سڪي به پيئي، ڇو جو سمجهي ٿي ته پرڻي ڪانپوءِ اڳي وانگر باند نه رهنديس. ننڍي هوندي بانهين سان گڏجي کوه تان چڪر ڏيئي مزو وٺڻ جي منع ٿيس، ۽ کوه تي ئي ساهيڙيوُن گڏيون

آهن ۽ قصا ڪتيند يون آهن. هرهڪ سنگت لاءِ ڪوُه ئي گلاءِ پرائي پچار جو هنڌ آهي، سو گهر اندر رهي ڪک ۽ اُباڻڪي تي پيئي آهي. نيٺ هڪ ڏينهن پڻس جي پاڙيسريءَ سندس ٻانهن پنهنجي پٽ لاءِ گهري؛ نه ته ڪو ٻيءُ پٽ ڇوڪري ڏني هئي يا وٽي هين، پر سگهه چگو نظر آين ۽ ڇوڪر به ڪنوار وٺڻ لاءِ ساماڻو هو.

مڱڻي ڪان سال ڪن پوءِ وهانءُ ٿيندو، اِها دير لوڪاچاريءَ ڪري وجهندا آهن، جو شاديءَ لاءِ تڪڙ ڪرڻ ڪري گمان اُتارڻو آهي. ڪنوار ڀنا خرچ ڪندي پاڻ ڦٽي وجهندا. شاديءَ ڪان مهنو يا ڇهه هفتا اَڳ محفلُون، مجلسون، شاد مانا شروع ٿي ويندا. ڪنوار ڪي ناهڻ سينگارڻ لاءِ سڀ سنڌي ڪلائون ڪارگر ڪندا. اُبٽڻ، تيل، ليپ، رڱ، خوشبويون، وار لاهڻ لاءِ نُورو، وار چنڻ لاءِ نپڪڻا، ڇنڻ لاءِ برش، سڀ خدمت ۾ حاضر. سوين ڏسڻ ويندڙيون ۽ هرڪا پنهنجو پنهنجو سڀُونهن وڌائڻ جو نسخو ڏسيندي ۽ زناني نموني اهوئي آزمائڻ لاءِ زور ڪندي. عجب جو نپڪڻي سان وار چنڻ، مالشن، سنائن ۽ ڇُوري مهٽڻ، چندن لڳائڻ ۽ زور سان پني گهڻ، اينرن سائن سوڻن ڪان به ويچاريءَ نينگر جي ٿوزي گهڻي سونهن ٻجي وڃي ٿي. هيڏي پيڙ گهڻو ڪري ڪنوار تي ئي پوندي آهي. باقي مرد ڪي حجام صفا ڪندو ۽ يار دوست وڳا ڀ ڪائسي ناهه نوهه ڪندا.

Gul Hayat Institute

(٢٩) سنڌ جو عدالتي سرشتو.

(١٤ ڊسمبر ١٨٤٣)

منهنجي خيال موجب سنڌ ۾ حڪومت جو هيٺيون سرشتو هن وقت چالو آهي. گورنر (سر چارلس نيپيئر) ملڪي ۽ فوجي حاڪم آهي، پر مقرر ٿيڻ مهل ڪي خاص اختياريون مليل هيس، جنهجي مونکي خبر ناهي، رعيت مٿان مرڻ جيئڻ جون اختياريون اٿس يا نه، انهن ڪلي اختيارين جو استعمال ڪري ٿو يا نه، تنهنجي وڏيءَ سرڪار کي خبر ڏيڻ گهرجي. ڪلڪتي ۾ مسٽر ٿاماسن ٻڌايم ته سنڌ ۾ هڪ ماڻهوءَ کي اهڙي ثابتيءَ تي ڦاسي ڏني ويئي جنهنکي جيڪر ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ وزن ڪين ڏجي. گورنر کي فقط هڪ سيڪريٽري آهي، جنهنجي معرفت سيني مکيه راڄنيتي، عدالتي ۽ ريونيو سوالن بابت لکپڙهه هلي ٿي. ديواني ۽ فوجداري فريادن جي جاچ لاءِ هڪ جج- ائڊووڪيٽ جنرل (لکندڙ پاڻ) آهي. ٽي ڪليڪٽر، جي مئجسٽريٽ به آهن، تنکي ڏهاڪو ڊپٽي زيردست آهن. پوليس کاتي مٿان هڪ سپرنٽنڊنٽ آهي، جنهن جي هيٺان ٽي اسسٽنٽ، ٽن ڪليڪٽرن لاءِ آهن. باقي حڪومت جو چرخو سنڌي ڪاردارن جي هٿ ۾ آهي. اهي ڍل وصول ڪنٿا ۽ ڪجهه ماجسٽريٽي به هلائين ٿا. باقي ٻڌو اٿم ته خواهه مخواهه ماڻهن کي خوب پيڙين به ٿا.

Gul Hayat Institute

پانيانئو ته هڪ يا ٻه ري سنڌي ڊپٽي ڪليڪٽر آهن، پر تنخواه ٿيا سڀ انگريز عملدار فوجي آفيسر، خاص ڪري بمبئي کان آيل آهن. فوجداري فريادن ۾ گورنر جي آپيشاهي هلي ٿي.

هيستائين ڪيس مئجسٽريٽن يا سنڌن زيردستن هلايا آهن. پر خسيس ڪيسن ڪانسواءِ، جنهن سرسري طرح سزا ڏيئي سگهيا ٿي، سنڌن ڪيس هلائڻ، معنيٰ فقط دريافت ڪرڻ ۽ پوءِ گورنر کي رپورٽ ڪرڻ. ڏوهيءَ جي گناهه تي ويچار ڪري گورنر ئي ڪيس سزا ڏئي ٿو. جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ پنهنجو رايو ڪٿي ظاهر به ڪيو هجي ته به گورنر اُنهيءَ سان ٻڌل نه آهي. جڏهين ڪان هت آيو آهيان تڏهين ڪان ڏٺو اٿم ته جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ سزا ڏيڻ مناسب نه سمجهي آهي تنهن گورنر پاڻ سزا ڏني آهي. حقيقت ۾ سنڌ ۾ گورنر جي آپيشاهي لڳي پيئي آهي، ۽ هيڏي اختياريءَ سان ڏسجي ٿو ته هو بلڪل بي جوابدار ٿي پيو آهي. ائين بنه نه هئڻ کپي.

جي فرياد گورنر اڳيان رجوع ڪرڻا هوندا آهن سي جج-ائڊوڪيٽ جي معرفت پيش ٿيندا آهن، ۽ اُهن کي پيش ڪندي هو پنهنجو رايو به ڏيندو آهي، جو هيستائين هرهڪ ڪيس ۾ قبول پيو آهي ۽ تعميل ۾ آندو ويو آهي. فوجداري فريادن هلائڻ لاءِ مئجسٽريٽن جي لاءِ ڪي به قانون ڪونهن. هڪ ئي حڪم ڪين ڏنل آهي ته جيتري قدر ٿي سگهي اوتري قدر

ڪورٽ مارشل (فوجي قانون) جي پيروي ڪجون پر آءٌ ڏسانٿو ته اُنلو عجيب غريب ڪاغذ، ڪي انگريزيءَ ۾ ته ڪي سنڌيءَ ۾ پيش ڪن ٿا، جن مان اٽين به نه پيو معلوم ٿئي ته ڪهڙي قسم جو ڪيس هليو آهي. هڪ نهايت چرچي جو ڪيس پڙهيم، جنهنم جنهن شخص مٿان فرياد هو، ۽ جنهن تي ڪيس هلايو ويو، سو تپاس کان پوءِ ڏنو ويو ته حاضرئي ڪو نه هو. هڪ چور هو، ۽ مئجسٽريٽ مخفي هو جو ڪيس گرفتار ڪري نه سگهيو هو! سا ڳئي مئجسٽريٽ ڪن شاهدن کي چور سمجهي سزا ڪٽي ڏني، جيتوڻيڪ مٿن ڪيس ئي ڪو نه هو. سزا به ڪا هلڪي نه، ٽي چار سال سخت پورهئي جو قيد. اِنهن مثالن مان پڌرو آهي ته عهديدارن جي قاعدي سان واقفيت ڪا گهاٽي ڪانه آهي. ٻيو به ڪيس ٿيو، جنهنم هڪ شخص ڪنهن خون ۾ شريڪ ٺهرايو ويو، ۽ ڪيس ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي. خون ٿيو هو تنهنجو مونکي شڪ ڪونهي، پر هي شخص شامل هو يا نه تنهن بابت ڪجهه شڪ اٿم، پر ڦاسيءَ تي ته چاڙهيو ويو. پلا مثل ڇا ڪچندا؟ ڳرا ڪيس هن طرح غفلت سان هلن سو گورنر کي به ناجائز لڳو. هارط حڪم ڪديو اٿس ته آئيندي سيني وڏن ڏوهين جا ڪيس هڪ فوجي ڪميشن هلائي. اها ڪميشن هڪ فورن جي ٽوليءَ جي ڪيس هلائڻ لاءِ اڳيئي سکر ۾ ويهاري اٿس، جو ڪيس

مئجسٽريٽ بہ کنهن نموني هلايو هو، پر جنهن مان کو بہ ڪڙ تيل کو نہ نڪتو. هاڻوڪي سرشتي ۾ بدل سدل ٿيڻ گهرجي، سو آءٌ قبول ٿو ڪريان. پر جنهن پرڳڻي ۾ هن وقت امن امان آهي، جتي حڪومت لاءِ ملڪي سرشتو چالو آهي، ۽ جنهن سرشتي اندر عملدارن جو تعداد اَمن امان رکڻ ۽ گناهہ بند ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، تنهن پرڳڻي اندر آءٌ نٿو سمجهان تہ هڪ فوجي ڪميشن انصاف ڏيڻ لاءِ پوري عدالت آهي. فوجي ڪميشن بنہ بيڪار آهي، جو جو اها فقط وڏن شهرن ۾ ڪم هلائي سگهندي. پر جي ڪٿي انهيءَ تڪليف جو علاج ٿئي تڏهين بہ صلح پسند رعيت ڪي ۽ اها رعيت هن وقت صلح پسند آهي يا سمجهجي ٿي- فوجي قانون پٽاندر انصاف ڪرڻ جو اُصُول غلط آهي. هن نموني ڪيس هلائڻ جو هڪ ٻيو سبب ڏنو ٿو وڃي تہ ملڪ ۾ وڳوڙ آهي، ۽ هاڻوڪا مئجسٽريٽ قابل نہ آهن. پر جي اهي پنهنجي فرض ادائي ڪن تہ فوجي ڪميشن جهڙوئي، بلڪ بهتر انصاف ڪري سگهنٿا. خبر نہ اٿم تہ اها ڪميشن ڪيس هلائيندي ڏوهين کي سزائون بہ ڏيندي. جي ڏيندي تہ پوءِ آءٌ نٿو سمجهان تہ قاعدي موجب سنڌن سزائن کان ٻيون سزائون گورنر پاڻ ڏيئي سگهندو. مئجسٽريٽن جي سزائن ڏيڻ جي ڳالهہ نرالي آهي، جيستوڻيڪ انهن بابت بہ چڱو ائين ٿيندو تہ جي سنڌن سزائون قائم نہ ڪرڻيون آهن تہ اهي ڏين ئي نہ.

اهو مان هن ڪري ٿو چوان جو ڪن مئجسٽريٽن جو دستور آهي ته رايو ڏيئي سزا ٿا ڏين، ۽ ڪن جو دستور آهي ته رڳو شاهدي وٺي راءِ بنا ڪاغذ ٿا پيش ڪن، پوءِ سزا ڏين يا نه، گورنر ته ڪنهن به صورت ۾ پاڻ کي بدل نٿو سمجهي.

منهنجي اڇڻ ڪان جلدئي پوءِ فوجداري ڪارگذاري لاءِ هڪ ننڍڙو قانون نامو ناهي پيش ڪيم. ڪٿي سمجهجي ته اهو قانون نامو نهايت عمدو نه تهيل هو، پر هاڻي جو قاعدي جي انحرافي پيئي ٿئي ۽ بي ضابطگي پيئي هلي، تنهنڪان هڪ قسم جا رول جي سيني سان ساڳيءَ ريت لاڳو ٿين، سي بهتر ٿيندا.

هارين جي خوراڪ.

قئدين کي هتي (ميهڙ ۾) روز هڪ سير جوئر جو ملندو آهي. تنهن مان ڪڏهين لب پري ڌ روائي واڻئي کي ڏيندا آهن، جنهنلاءِ لوڻ چپٽي ڏيندو اٿن. ڪاٺيون ته جهنگ مان پاڻيهي وڃي اڇن. سو هر هڪ قئديءَ مٿان خرچ هڪ سير جوئر ۽ ٻهڙ جي چڪيءَ جي گاس.

سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئر آهي. جوئر جو سير ٻٽي ڪنهن به اَن جي سير کان وڌيڪ پسند ٿا ڪن. منجهند جو جوئر جو روٽلو تنهنسان بصر ڪِنيءَ ڏهه ڌرو خاصي خوراڪ سمجهيو آهي، پر سانجهيءَ جو

ڪڏهين چانور دال کائيندا آهن. جنڪان پڄي سگهي سي مڇي کائين. مڇيءَ جا ڏاڍا شوقين آهن، پوءِ تازي نه ته مٺ لوڻي ئي سهي. غريب آدم گهڻو ڪري رکيل مڇي کائي ٿو. گوشت کائڻ جي ڪن ٿورن کي وسعت آهي، ۽ ميهڙ جا پر سڀ ضلع ۾ کاسائي ئي ڪونهي. ٻڪر ڇيلا پالئيندا آهن، پر خاص هندو دڪاندارن ۽ زميندارن لاءِ؛ شاهوڪار زميندار ڪاڏي لاءِ ڳتون يا ٻڪي ڪهڻ جو ڪڏهين خيال به ڪين ڪندا آهن. جڏهين مال جڏو ٿي پوي تڏهن کاسائيءَ کي وڪڻندا، جو گوشت وڪڻي ڇمڙي رڱيندو. جي ٻڍڙو ٿڪون يا اُٺ مرض يا عمر ڪري مرڻ تي هوندو ته هاري جانور کي ڪهي گوشت گڏي سڌي کائيندا آهن. گڏريل وڏي ماتا جي بيماريءَ ۾ جيڪو مال مبتلا ٿيو، سو جڏهين بچڻ جهڙو نه هو تڏهين ڪٺو ويو ۽ گوشت غريب ماڻهن ورتائي ڇڏيو. مريض مال ورتائڻ ۾ اعتراض نٿو سمجهيو وڃي، بشرطيڪ جيئري ذبح ڪيو وڃي. کير به هڪ مکيه خوراڪ آهي، پر غريب عالم اڪثري مکڻ وڪڻي ڇاڇ ئي پيئندو آهي.

مٿيون خوراڪنامو ڪو هر وڀرو دل سر کائيندڙ نه آهي، پر سمجهڻو ته منهنجو چوڻ گهڻي قدر صحيح آهي؛ تنهنمان معلوم ٿيندو ته ڪيڏين جي خوراڪ به ڇگيري آهي، يعني ڏهڻ پور هيبت هارين جهڙي آهي؛ جو جو اڪثري ٻوڙ جو چڱو ڀلو نه نصيب ڪين ٿيندو

اُٿن، ۽ آءٌ نٿو ڀانيان ته جوئر کان بانسي مڇي يا مريض
ٽٽونءَ جو گوشت وڌيڪ سوادي هوندو. هن جيل ۾
ننڍين سزائن وارن تي خوراڪ جو اثر ڪهڙو آهي سو
خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي، پر ڏسڻيءَ ۾ ٻاهر ڪم
ڪندڙن لاءِ اها خوراڪ پوري آهي. جڏهين کان ڊاڪٽر
جيل ۾ مقرر ٿيو آهي تڏهين کان نه ڪو موت ۽ نه ڪو
ڳري بيماريءَ جو ڪيس ٿيو آهي؛ پر وڏين سزائن وارن
لاءِ آءٌ ڀانيانٿو ته قيديءَ کي ڪڏهين ڪين، گيهه يا گوشت
ملڻ کپي. وقتي سائي ڀاڄي به ڏيڻ گهرجي. اهي سڀ
شيون ٻني ڪيڙي قيدي پاڻ پيدا ڪري سگهن ٿا.
جيڪڏهين ماڻهن جون ٽوليون سوڙهين جڳهن اندر
بند ڪبيون، جتي هوا گهٽ صفا آهي ته چڱيري
خوراڪ جي ضرورت ٿيندي، نه ته اُڳاري (scurvy)
۽ ٻيون بيماريون پڪ ٿينديون. هڪ وڏي خامي هيءَ
اها آهي جو ديسي ڪاردارن مٿان ضابطو به ڪونهي.
برابر مئجسٽريٽ مٿن نظرداري ڪري سگهنٿا، پر آءٌ
نٿو ڀانيان ته اها ڪن ٿا. ڪن ٿا يا نه ته به مٿن نظر جي
ضرورت آهي، ۽ هلايل ڪيسن جون ماهوار يا هفتيوار
رپورٽون ڪين پيش ڪرڻ گهرجن. فوجداري ڪيسن ۾
سندن اختياريون نهايت گهٽائڻ کپن، ۽ ديواني ڪيسن
۾ رعيت کي صفا ڇاٽائڻ کپي ته ڪاردارن جي فيصلن
جي اپيل ٿي سگهيتي.

Gul Hayat Institute

اميرن جي اَيامڪاريءَ بابت جيڪي بدو اُتم تنهن موجب فوجداري ڪارروائي هاڻوڪي برٽش ڪارروائي وانگر ني هئي، يعني ته جئن هاڻ گورنر حاڪم آهي تئن پاڻ حاڪم هئا. ڪيسن جا رڪارڊ ڪونه رکندا هئا: سڀ ڪارروائي سرسري طرح هلندي هئي. سزائون هيئيون هيون: ڏوهيءَ کي وسيعت هوندي هئي ته ڏنڊ، ٿوري وقت لاءِ جيل يا بدني سزا، يا غريبن جا عضوا ڪپڻ، ۽ ڪن خاص ڪيسن ۾ ڦاسي؛ پر ڦاسي عام سزا نه هئي. منشيءَ هڪ ڪيس بدايم جنهن ۾ ڏوهي سنگسار ڪيو ويو. پر تنهن ۾ خون نهايت خراب ۽ قهري حالتن ۾ ٿيو هو. باقي ٿوت چوري بلڪل عام گناهه هو؛ چوري بيهر ٿيهر ڪندو هو ته چور ضرور نڪ چپ ڪپائي ڇڏندو هو، يا پيسا ڏيئي ڇڏندو هو. پر پهرئين گناهه جي هلڪي سزا هوندي هئي. سنڌي قاعدي موجب غلامن جون سزائون اهڙيون آهن جو سيءَ ونيو وڃي. ڏنگائيءَ ڪري مالڪ غلام جي جان وٺي سگهيو ٿي، ۽ انهيءَ ڏوهه ڪري سرڪاري حسبس ڏنڊ پرڻ ڪان سواءِ شخص ٻي ڪا نه سزا ڪاذ هئي. جي غلام جو موت ٻئي ڪنهن هٿان ٿيو هجي ته مالڪ غلام جي ملهه جو حقدار هو، پر ڪنهن به صورت ۾ غلام کي مارڻ فوجداري گناهه نه سمجهيو ويندو هو. سنڌ ۾ انگريزي راڄ ڪاٿيوءِ بابهن رکڻ جو رواج ڪديو ويو آهي، ۽ جنهن صورت ۾ غلام ذات ڪاٺهي تنهن

صورت ۾ سيٺني درجن سان هڪ جهڙي هلت ڪئي وڃي ٿي. اهو حڪم اُتر سنڌ ۾ چڱيءَ طرح نه سمجهيو ويو آهي، ۽ غلطيءَ ڪان ائين ٿا سمجهن ته ٻانها فقط وڪڻي يا خريد نٿا ڪري سگهجن. عام طور ائين سمجهيو ويو ته غلامن بابت هاڻوڪن حقن ۾ دست اندازي ڪانهي. اهو هاڻ ڦري ويو آهي، ۽ ٻانهپ جي رواج ڪيڻ لاءِ تازو اُعلان ڪيو ويو آهي. ٿنهن اعلان جي ضرورت هنڪري ٿي جو هڪ سنڌيءَ پنهنجي غلام کي ڦاهيءَ چاڙهيو، ۽ غلام جي بد افعاليءَ جي ثابتي پيش ڪئي، پر سرڪار جي حڪم موجب مرگو ڪيس ڦاهي تي چاڙهيو ويو. وارنٽ ڪيڻ مهل مونکي خبر ڪانه هئي ته لاڙ توڙي اُتر سنڌ مان غلام پٽو بند رد نه ٿيل هو، نه ته شايد سنڌس مؤت بابت سفارش نه ڪريان ها. پر انهيءَ سزا جو لائق ئي هو، ۽ سندس مثال مان فائدو ٿيندو. خون، ڦر، مال جي چوري اِهي عام گناه آهن. فقط خون لاءِ گنهگار ڦاسيءَ تي چڙهيا آهن. پوين ٻن گناهن لاءِ ڏنډ ۽ بدني سزائون ڏنيون وينديون آهن.

سنڌي ماڻهو ڏسڻيءَ سانئيڪا ۽ غريب آهن، ۽ سنڌ ۾ گهڻتايون اڪثري جهنگلي قومن جون آهن، يعني ذري تي قاعدي جي پرواهه نه ڪري پنهنجو پاڻ انصاف ڪرڻ، جنهنمان صاف معلوم آهي ته قاعدي جي ڪارروائي هٿ ڀري آهي؛ ٻيو مال جي مالڪي حقن بابت هلڪا خيال اٿن، جو ٻين جو چوُپايو مال

قدرتي طور آزاد ٿا سمجهن ۽ جنهنکي وٺي سو ٻين جا حق غصب ٿو ڪري. ورلي ڏوهي گناه آلي ويندو آهي، ۽ آءٌ نٿو ڀانيان ته ڪو به اهڙو خون ٿيو آهي جنهن ۾ سڀني ڏوهين ڏوه نه ڀاسيو آهي.

قيدين کي رکڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪو سٺو جيل ڪونهي. ڪراچيءَ جو جيل آهي تنهنکي ٻاهران مٽيءَ جي ديوار، اندران لوڙهو ۽ ڪنڊ ۾ هڪ منه آهي. اهو صدر بزار ۾ آهي ۽ قيدين مٿان سپاهين جي چوڪي آهي. پوليس جي رسالي جي مونکي خبر ڪانهي، پر ڀانئجي ٿو ته وات تان لهي رولو ڇولو ماڻهو ڪٺي رکيا اٿن. سڀني سنڌ لاءِ اٽڪل ٦٠٠ پيادا ۽ ١٥٠٠ سوار پوليس آهي. پوليس جو سپرنٽينڊنٽ حيدرآباد ۾ رهيٿو، ۽ سنڌس ڪم ٺالي ماتر آهي. ڪو به مئجسٽريٽ سنڌس زيردست نه آهي، پر ڪيس به مئجسٽريٽ جون اختياريون ڏنل آهن يا نه، سو چئي نٿو سگهان. ڪراچي پوليس سپرنٽينڊنٽ کي شهر ۾ مئجسٽريٽ جون اختياريون آهن، پر اهي ڪهڙيون آهن سو چٽيءَ طرح ڏيکاريل نه آهي. اهي ڀانئجي ٿو ته حالتن موجب يا گورنر جي مرضيءَ موجب، جو ڪُلَّ مالڪ آهي، پيئون ڦرن گهٽن ۽ ڪهڙي قانون موجب سو هڪ ڳجهه آهي. هڪ قانون جو ڪتاب، يعني هڪ ڪوڊ فوجداري ڪارروائي لاءِ نهايت ضروري آهي، ۽ جي هيءَ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ رکڻو اٿئون ته جلد تيار ڪري ونڻ گهرجي. رعيت

Gul Hayat Institute

ڪي اهڙو قانون نامو نه ناهي ڏيڻ نسورو ظلم آهي. اينرو قبول ڪندس ته جيسين سر چارلس همت آهي تيسين رعيت کي جڳو ۽ چوکو انصاف پيو ملندو، پوءِ ڪري کهڙي به نموني ڪارروائي هلي، پر تڏهين به هيڏي مکيہ سوال بابت ڪنهن به شخص کي، چاهي ڪهڙي به لياقت وارو هجي، هيڏيون اختياريون ڏيڻ واجب ناهي. رعيت جي آزادگيءَ ۽ حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ آپيشاه حاڪم جي سچائي ۽ ايمانداريءَ کان بيا ڪي وڌيڪ بچاءَ جا اُپاءَ هئڻ کپن. هاڻوڪي سرشتي جي فائدي ۾ هڪ ئي عذر ڏيئي سگهجي ٿو، ته اِهو ضروري آهي. پر سوال آهي ته ڇالا اِهو ضروري آهي؟ ديواني عدالت به فوجداريءَ وانگر بي انتظام آهي ۽ ساڳيا عملدار هلائين ٿا. نه ڪوڊ آهي، نه اپيل لاءِ رول آهن. مطلب ته فريادن جي مدت بابت رُولن ڪانسواءِ پاڻيان ٿو ته پيو سارو قصو جڻن ميرن کان اڳ هو تئن ئي پيو هلي. پر مدتي قاعدي بابت بندش به نالي ماتر آهي، ۽ مئجسٽريٽ چاهي ته اُها لاهي سگهي ٿو. ديواني دعوائن ۾ فقط هڪ خاص ڳالهہ آهي جو بنهي ڌرين کان فيئون ورتيون نٿيون وڃن، يعني سرڪار جو اهڙو حڪم ڪونهي. پر آءُ پاڻيان ٿو ته ڪي ٿورا آهن جي مئجسٽريٽ اڳيان هٿين خالي وڃن ٿا. جن ڪيسن جو ڪاردار فيصلو ڪن ٿا، تن بابت خاطري اٿم ته جهڳڙي واري ملڪيت جو ڳچ حصو عملدار هضم ڪيو وڃن.

جنهن وقت هن ملڪ جو دائمي قبضو ونڻ جو فيصلو ڪنداسين تنهن وقت هڪ ديواني ۽ فوجداري ڪوڊ تيار ڪري بدرو ڪرڻ ضروري ٿيندو. اهي ڪوڊ جيئن سليس هوندا تيئن بهتر. سنڌ ۾ پهچڻ کان جلد پوءِ جيڪي ناهي جوڙي جنرل اڳيان پيش ڪيم سو خامين کان آجو نه آهي، پر پانيانٿو ته جيڪي گهر جي سو گهڻي قدر منجهس آهي.

٣١- اميرن جي رحمدلي.

اميرن جون ڪئين خاميون بڌيم، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانه ڏٺيم جا اڪثري اشراف انگريزن ۾ نٿي ڏسجي. مير مبارڪ بابت چوندا هئا ته لوبي هو ۽ ڪو به گرنگ ڪيميادانيءَ جي هام هڻي ڪيس ٺڳي ويندو هو؛ چون ٿا ته مير علي مراد همت ڦاڙ هو ۽ ڏاڍايوُن ٿي ڪيائين. پر ڪنهن به مير مٿان ڏوهه جي تهمت مون ڪان بڌي. فقط هڪ پيري گناهه جي سزا ڏنائون ۽ ڏيڻ ڪري جهڙو پاڻ سُرهو ڪيائون تهڙو ئي گنهگار بدنام ٿيو. پندرهن سالن جي ڳالهه آهي تـه خيرپور ۾ هڪ قاضيءَ جي ڌيءُ پروچاڻين کي قران پاڙهڻ ۽ بيو ڪجهه سيکارڻ ويندي هئي. سڀ عربي فارسي پڙهڻ ۽ ڪيترين ته لکڻ به سکنديون هيون. ڇوڪري جوان ۽ حسين. محمد خان ٽالپر جي حرم ۾ ايندي ويندي هن شخص جي مٿس نظر پئجي ويئي. پوءِ وجهه واي

ساڻس نيهن رکيائين، ۽ نيٺ ڌاريائينس. اِهو بد فعل پڻس کان ڳجهو ڪين رهيو. ملڪ جي رواج موجب هو گنهگار جي گهر ڪاهي ويو، ۽ اهڙو سخت گهائي آيس جو پانيائين ته بچندو ئي ڪين. پر سردار نيٺ چڙهي پيو ۽ قاضيءَ کي سزا ڏيارڻ لاءِ اميرن وٽ دانهين ويو، پر هنن ته کيس ڌيان ئي ڪونه ڏنو، ۽ صفا چيائونس ته انهيءَ تعديءَ جو تون بيشڪ لائق هوئينءَ، ۽ هنڪانپوءِ اسانجو توسان ڪو به واسطو ڪونهي. محمد خان تنهنکانپوءِ خيرپور ئي ڇڏي هليو ويو، ۽ وري ڪڏهين به نه موٽيو.

انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هين ته اُها رحم دلي ۽ حليمائي هئي. خون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا. رحمان ۽ ٻين اهڙن گرنگه ڦورن کي انگه پنگه جون سزائون ڏنيون هئائون، پر تنهنجم پانءِ ته سختيءَ جي حد ڪري ڇڪا. پر خون ۽ ڦريون به فقط سرحد تي، شڪارپور جي ٻيلن ۾، جتي ڪالبر، ٻرڊي لٽيرو ڦهر ڪندا هئا، ۽ سبزل ڪوٽ جي آس پاس، جتي شوخ مزاري ماڻهن کي آزار ڏيندا هئا، اُتي ئي ٿيندڙيون هيون. اِنهن جبل جي خوني ٻروچن تي اميرن جو ڪو به ضابطو ڪونه هو، پر سنڌن رعيت صلح پسند ۽ سکي آسودي هئي، ۽ اسانجي راج هيٺ ٻين پرڳڻن جي رهواسين سان سنڌن حالت چڱيءَ طرح ڀيٽي سگهجي ٿي. اميرن وٽ اچڻ وڃڻ سولو سُکو هو. ڪير به، ڪهڙو به ذليل هندو وٽن وڃي حال پڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سيٺين کان

وڏيڪ ناراض هئا، جيءَ جو مٿن سيني کان گهڻ مهر جي نظر هئي؛ پر انگلنڊ ۾ پنجاهه سال اڳ جيڪا مُنڪرن (Dissenters) جي حالت هئي تنهنکان سنڌن حالت بدتر نه هئي؛ نڪي ڪي منجهن اهڙو سخت ناراضپو هو جهڙو ڪ هن وقت آئرلنڊ ۾ آهي. واهن جي چڱي حالت هئي، ڪئين نار پٽي وهيا، اَن ۽ ڪمند جا چڱا فصل لهندا هئا. انهن سيني مان ظاهر هو ته آبادگارن تي زمين ڍل ڳري ڪانه هئي. انعامي ۽ توري ڍل پريندڙ زمينون به عام جام هيون. درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهه شجاع، شاهه نواز خان ۽ ٻين شاهي پناهه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلت هئي. پنجاب جي حاڪم جنهن نموني شاهه شجاع سان مهمان نوازيءَ ۽ ايمان جا عهد ٽوڙيا تنهن نموني جي هلت هلڻ ميرن لاءِ ناممڪن هئي. قلات جو اڳيون خان ڪي سال ورن رهيو پيو هو تنهنجي خدمت خاطري چڱي ڪيائون. انگريزن سان سنڌن هلت ڪپت بنا، فيض پري ۽ دوستاني هئي. جن ڊاڪٽرن سنڌن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغاتن سان ڍڪي ڇڏيائون. مون کي خبر آهي ته منجهائن هڪ ڄڻي نه ٽوڙن تي مهٿن اندر ٻن هزارن پائونڊن کان به وڌي رقم ڪمائي ورتي.' جنهن ڊاڪٽر مير نصير خان جي زال جو ٿورو وقت علاج ڪيو تنهنکي هڪ تلوار عطا ٿي، جنهنجي رکي قر لاءِ مون هڪ سؤ گنيون آڇيون، پر

ڪين مليم. هڪ ڀيري مير رستم جي ننڍي پٽ سان شڪار ڪندي هڪ بندوق جي تعريف ڪئي ڪيم. ياقوتن سان جڙيل ۽ مٿس سونهري نقش اُڪريل هئا. اوڏي مهل ڪين ڪڇيائين، پر موٽندي ڏنم ته اها عمدي شي منهنجي گهر اڳيئي رکي هئي. پر اسانجو سرڪاري رول آهي ته هندوستانين کان سوکڙيون نه ونجن. سو مون اها سوغات اُمالڪ موٽائي موڪلي. پر دل ۾ چيم ته انهي مهربانيءَ جو قدر ڏيکارڻ لاءِ آءٌ به ڪا شي ڏياري موڪليان. هڪ عمدو گهوڙو ڇهين سوين روپئي ڳڌو هوم، ۽ اهو هڪ امير ڏي سوغات طور پيش ڪيم. پر انهيءَ سوغات تي ڪو گره ويڙهل هو. جنهن سردار کي گهوڙو ڏنم تنهن هڪ آفسر کي وڪڻي ڇڏيو، جنهن وري ميجر مٽڪ مردو (سر چارلس نيپيئر جي پرائيويٽ سيڪريٽري) کي ڏنو. مياڻيءَ جي جنگ ۾ حملي مهل اهو گهوڙو مارجي ويو.

(٣٣) دين محمد بُردي.

جن بروچن شڪارپور جي آس پاس بيلن ۾ مسافرن لاءِ هائيدوس مچائي ڏنو هو تنهن خاص ڪري هڪ اهڙو هو جنهنجي شرارتن جي داڻهن روزبروز ضرور ايندي هئي. اهو شرير هڪ دين محمد نالي بردي هو. ماڻهو ڪيس فقط دينو چوندا ها. اُتر سنڌ ۾ نالو وڳل هوس. پاڻس سؤلڙ ڪانئس به به رتيون ڪسر، پر قسمت

Gul Hayat Institute

ڇڻ سندس ناماچار ٻڌي ڪڪ ٿي سندس ڏينهن جلد ڪپي وڌا. شڪارپور ۾ پهتس تنهن ڪان ٿورڙو ئي اڳ ايجنسيءَ ۾ خبر آئي ته سؤلؤ ڦرمار ڪري هڪ ويجهڙي ڳوٺ ۾ اچي لٿو آهي. ڳوٺ ڏهه پندرهن مئل پري هو. اُنهيءَ گهڙيءَ حڪم ٿيو ته گهوڙا سنجي هڪ سوارن جو بدرقو پنيان وڃيس. گهوڙا ڊوڙائيندي ڊوڙائيندي ڳوٺ ۾ مٿن اوچتو اچي ڪڙڪيا. شڪر جو سؤلؤءَ کي ٽپ ڏيئي گهوڙيءَ تي چڙهڻ جو به وقت ڪين مليو. هڪ واري گهوڙيءَ تي لانگهه ورائي وهي ها ته شهه ڏيئي اسانتي بيهي ڪلي ها. پر جڏهين ڏنائين ته بيلي هاڻ ڇڻ ڪونهي تڏهين تلوار ڪڍي شير مڙس وانگر اسانتي جلهيه ڪرڻ لڳو. سخت ڇتاپيتيءَ ڪانپوءِ سندس ساجو هٿ گهائجي پيوءِ ڪيس قابو ڪري ڪامپ ۾ پڪڙي وٺي آيس. شڪل ڏسينس ته ڀانءِ ته پيو اهڙو خونخوار جهنگلي ڪونه ليندو. سنهن ڪارن جهنبولن وارن ۾ لڪل، نرڙ ڀڪي ڳري شودي جوءِ ڀُڄ پُرن اندران ڪاريون اکيون هڪ درندي جانور وانگر پئي چمڪيون. خبر پوڻ سان ماڻهن جا حشام اچي مڙيا. گهڻن کي سندس هٿ لڳل هئا. ڪن جي عزيزن کي ڀاڻ، ته ڪنکي هن ڌاڙيلي جي گهال خون ڪيو هو. پهريائين ته مڙس کي وسهڻ ۾ ئي نٿي آيو ته ڪو مونکي ڦاهي چاڙهيندا. هن ليکي خون ٻها وٺي وري ڇڏي ڏيندا. چي "پنج اُن ڏيندس. مونکي ڇڏي ڏيو."

کو جواب ڪو نہ مليس. چي ”چگو پلا ڏھہ ڏيندس، ويھہ بہ ڏيندس. جي گھرندا تہ بروچ ڇوري جا هن ڏينهن پچائي ويس سا بہ ڪٺي موٽائي ڏيندس.“ پر جواب ئي خير! تڏهين لچ ڊ نو. هڪ رسو ڪٺي سندس گچيءَ ۾ لٽڪايائون. ماڻهو پيا پاڻُ وڙهن. هيءُ چوي آءٌ قاسي ڏيندو سانس، هوُ چوي تہ نہ پيليآءٌ ڏيندوسانس. سڀ اچي مٿيا. چي ”منهنجي پيءُ جو خون ڪيو اٿس.“ ٻيو چوي: ”پيلي مونکي رسي ڏيو. منهنجو ڀاءُ خون ڪيو اٿس.“ جڏهين قاهيءَ جو رسو گچيءَ ۾ وڌائونس تڏهين چرڪيو ۽ ٻاڏائڻ لڳو تہ ”اڙي سائين، ائين نہ ڪر.“ جنهن وڻ تي لٽڪايائونس تنهنجو نالو ئي ”سؤلؤءَ وارو وڻ“ ڪٺي رکيائون، ۽ اهو نالو بہ ڪي سال ياد هوندو. ڀاءُ جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ ڏينوءَ قرمار ۾ وڻ گهوڙو بڌڻ نہ ڏنو. قاسيءَ ڪانپوءِ ٻن ڇئن مهنن اندر ڏهاڪو کن خون ڪري وڌائين. ڪيس قاسائڻ جا گهڻيئي حيلا حوالا ڪياسين، پر ڪي ڪين وريو. نيٺ ٻڌوسين تہ ڪنهن نہ ڪنهن سبب ملتان پاسي مزارين سان وڃي مليو.

(٣٣) سنڌ ۾ قورو.

٢٠ تاريخ جنوري ١٨٤٠ جي نامي گرامي ٻجر خان، ٻبارڪ ٻگٽي ۽ ڊ مڪين، ڇڪرانين جا ٤٨ سردار اسانجي همت چڙهيا. سنڌ مان قورن جو تڏو ڪڻائي سنڌ ن آزاز لاهڻ جو وجهہ هو تہ اهوئي هو. بہ علاج هئا. هڪ معافي

ڏيڻ، ٻيو سختي ڪرڻ. پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ ٻنهي مان ڪو به علاج ڪافي هو. پر اسانجي پوليٽيڪل ڪاتي ٻئي دوائون ائين گڏي سڌي ڏنيون جو ڪنهن مان به فائدو نه ٿيو...... منهنجيءَ سمجهه موجب ڪو سک صوبيدار هجي ها ته نه ڪري ها هم نه ڪري ها تم. مڙيني کي ڦاهي چاڙهي ڇڏي ها. جن بادشاهن کي ڪارلائيل پڌائيندو آهي، مثلاً والينسٽين يا ڪراموبل، سي به ساڳي ئي ڪار ڪن ها. اها به پڪ اٿم ته آئوٽرام يا هڪ ٻيو (جنهنجو نالو نٿو ڏيان) هجن ها، تـه ٻچر ۽ ٻبارڪ کي سرڪار جو وفادار دوست بنائي ڇڏي ڏئي ها، ۽ سندن معرفت انهن جهنگلي قومن کي ضابطي ۾ رکن ها. پر رٿيو ڇا ويو؟ ڪيو ڇا ويو؟ هنن رڇن کي ڇيڙي پوءِ کين ڇيڪ ڇڏيو ويو! ٻچر ۽ ٻبارڪ ڪانسواءِ سڀني ٽوليءَ کي ڏنڊا ٻيڙيون ڏيئي رواجي قيدين وانگر ڌڪ ٻچا هنيا، ويا، کين بي عزتو ڪري، ڇيڙي، چٽو ڪري، جاني دشمن ڪري، پوءِ وير ڀاڙڻ لاءِ کين ڇڏي ڏنائون! مطلب ته اسان اهڙو ڇسپائيءَ جو ڪم ڪيو جو ڪير اعتبار ئي ڪين ڪري. پر سچ پچ ائين ڪيو ويو. مثلاً هڪ ڦوروءَ کي اشراف بنائڻ لاءِ اڄهو هي نمونو ورتو ويو. هاڻي هن جاني پٽ ڦمبر جو نامي گرامي خوني هو. سندس اک غضبي، سندس همت قاتل. اصل ڄڪرا سنڌي هو، پر پوءِ بهادريءَ ڪري ڄڪراڻي قوم پروچ قوم ليکي ويئي. هون بـه سندس

ڻالو ايترو ٻڌو هو جو ٻجر جي جهلجڻ ڪانپوءِ سنڌس ئي پيڇا ڪيم. پر پيڇا ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي؛ حشامن ۾ هجي ته به ڪيس لهڻ سولو. قداور ۽ جوڌا مڙس ڪئين، پر منهن مان ئي پڌرو هو ته سرويچ ۽ بلهزيو اِهو. اَکيون وڏيون، شوخ، چڻ ته اُلا، بت ۾ لوچو. ڪو خوش ٿي اسان وٽ ڪين آيو هو. سندس قوم ٻجر پنيان هئي، ۽ پنهنجن سردارن دريا خان ۽ ترڪ عليءَ کان به ڪيس سرس ٿي سمجهيائون. سردارن جي آڻ مڃي هن پاڻ کي فرنگين وٽ ڪٽي ڦاسايو، پر اسان سان دشمني سندس رڳ رڳ مان پئي بڪي. تلوار مُوني تائين رت ۾ رڱيل ۽ ڦر تي ماڻهن جا تازا وار چنبڙيل، جنهن مان پڌرو هو ته تلوار کهڙا راڳ ڪيا هئا؛ نڪي ڪي پاڻ لڪ ڇپ تي ڪيائين. ٺهڪ ڏيئي ڪيڏي تي ڏيکاريائين، ۽ هرهڪ داغ جو داستان ٿي ٻڌايائين.

جانيءَ کي ٻڪڙڻ لاءِ اسان هڪ سوارن جو جٿو موڪليو هو. ڏينهن به اڳ هڪ سوار جو گهوڙو سج ۾ مري ويو هو، ۽ گهوڙي جو هنو ۽ سنج ڪٽي اچڻ لاءِ چار سوار موڪليا هئاسين. انهن ڇئن مٿان جاني هڪ بروچن جي ٽولي وٺي تواچي ڪڙڪي. سندس مشڪي تازي گهوڙي هاڪاري هئي. ڪين ڏسندي ئي اسانجا سوار پيچ پائي اُتي پڳا. تن کي ته اُقت ماري وڌائون، باقي ڇوٽون جان بچائي آيو. مگر سندس گهوڙيءَ جو پنيون پاسو تلوار جي ڌڪ اهڙو گهائي وڌو هو جو سؤار

Gul Hayat Institute

جو ٻچي پيچ ۾ هڪ ڪرامت مثل هو. ۽ هاڻي اهو ساڳيو شوخ، جمرو جاني اسانجي هٿ ۾ هو. ڪيس ڇا ڪجي، سو هڪ وڏو سوال هو. سندس هٿ اسانجي ماڻهن جي خون ۾ رڱيل هئا. حڪم آيم ته ڏندا بيڙيون وجهي، رواجي قيدين وانگر، شڪارپور جي رستن تي ڪم ڪرايوس. ڪيس ڳهرائي، حڪم ٻڌايو مانس. شڪر جو تلوار ساڻ نه هيس، نه ته هلائيدوس مٿائي وجهي ها. ٻڌنديئي سينو ساهي، ڏوڪيندو ڊوڙيو ۽ تي چار ڇڙا مٿانئس نه وجهي ٻـون ها ته مونکي به حق ناحق (سزا ڪا مون نه ڏني هيس) ڏک ۾ واهي ڪيدي ها. جڏهين ڇؤ ڪنيو بندي ويس تڏهين ڇڙ کنهن شوخ جهنگلي جانور کي ٻڌي تي ويا. پوءِ ته لوهه جا ڏندا بيڙيون ڪٽي مٿس چڙيائون. روز جانيءَ کي قطار ۾ ڪم تي وٺي ويندا هئا، ۽ روز حولدار دانهن ڪٽي ايندو هو ته ڪم جي ويجهو به نٿو وڃي. ڪم جو تيو پلو. ۽ اهڙو ته سندس ڏر هو جو هڪ بيو قيدي کيڙي تڪر وجائي ڏيندو هوس، جنهن مٿان جاني يار ويهي سيني مٿان حڪم هلائيندو هو. هن قاعدي تـوڙيندڙ کي ڳهرائي کيس سمجهائيندو، جهڻڪيندو هوس. (۽ اندر ۾ سڀ وقت مٿس جي دليريءَ کي آفرين ڏيندو هوس.) ڇيو مانس ته جي ڪم نه ڪندين ته سزا نه گهٽبيءَ. چي "قاهي ڪٽي چاڙهه، وٺيئي تئن تڪرا تڪرا ڪٽي ڪر، ۽ هي نهنجيءَ مزوريءَ جو ڪم

Gul Hayat Institute

به ڪين ڪندس.“ انهيءَ جواب تي آءٌ به واتڙو تي منجهي بيٺس. جنهنکي ڏپ نه ڏاءُ تنهنکي سختي ڇا ڪندي؟ هن سان ڪو بيو رستو وٺڻ کپندو هو. اهو منهنجي دل وٽان هو، ۽ آخر ورتو ويو، پر تڏهين جڏهين ڪي ڪين وريو!

سندس قيد ۾ گهڻو وقت گهارڻ ڪانپوءِ خط آيم ته ”جانيءَ کي ڇڏي ڏيو ۽ وٺيس تيڏانهن هليو وڃي.“ سو لکڻ ته سولوئي هو، ۽ هڪ هڪ لفظ لاءِ هڪ هڪ جان قربان ڪرڻي پيئي. پيڙيون پڇي لاهي، ڪيس وري نصيحت ڏيئي آزاد ڪيوسين، ۽ ٽن ڏينهن ۾ هڪ دفعدار ۽ اٺ سؤار خون ڪري ڇڏيائين. سندس پڇتاءَ جي اها پهرئين ڀيٽي، پر سندس پچاڙي به ويجهي هئي، جا پچاڙي سندس شان وٽان هئي. عشق بازيءَ لاءِ مشهور هو. کهري قوم جي سردار بلوچ خان جي زال سان تهيل هو. هڪ پيري ڏاڍ پلائڻ ويو ته مرد کي ڪرڪ پئجي ويئي. جاني هٿيار بند تي حملو ڪرڻ ڪا مسخري ڪا نه هئي. رستوئي بيو ورتائون. گهر جا دروازا ٻاهران بند ڪري، ڪوٺيءَ جو ڪڏ پٽي، مٿان پٿرن جنبن جو وسڪارو ڪري ٻنهي ڄڻن کي سنگسار ڪري ڇڏيائون. پر جا سختي جانيءَ سان ڪئيسين تنهن تي ايترو ارمان نه هوم، جيترو ٻين تي هوم. هيءَ ته بي رحم، بي باڪ بدمعاش هو، ۽ پنهنجن گناهن جو ڪيترو لوڙيائين. ٻيو جو ڪٽنب ٻئي درجي جو هو.

اهي به بي رحم هئا، رت وهائڻ کان ٻ ڇندا ڪين هئا؛ سندن اهو عقيدو هو ۽ جن چڱين ٻچڙين حالتن هيٺ جاوا نپنا هئا، تن کين اهڙو ڪري ڇڏيو هو، پر منجهن چڱائيءَ جو ٻه ٻج پيل هو. ٻجر ۾، پاڻس منبوخان ۾، پٽس وزير خان ۽ ٻين ۾ شريفاڻو اَنگ به جهجهو هو. جي ساڻن عقل جي هلت هلون ها ته اسانکي دغا ڪين ڏين ها؛ پر اهڙن شخصن ڪي همت ڪڙيون وجهڻ، سندن گهوڙا هٿيار نيلام ڪرڻ، ۽ پوءِ کين ڇيڪ ڇڏي ڏيڻ ڇت چريائي نه هئي ته ٻيو وري ڇا هو؟ جيتري قدر مونکان ٻچي سگهيو اوتري قدر مون اِنهن حڪمن جي تعميل ۾ اٽڪاءِ وڌا ۽ مٿن وري ويچارڻ لاءِ لکيو، پر جڏهين تينهانئين زور آخرين حڪم آيو تڏهين لاچار ائين ئي ڪيم. اڳي ٻجر کي ماهيانو ٽن سون جي پگهار واري نوڪري آڇيل هئي. پر هاڻ ساڳيو وقت نه هو. هڪ ڏينهن چيائينم ته "صاحب، قسمت من چنين اَست؟" ٻبارڪ اهڙو صابر نه هو. چيائونس ته خط لکي پنهنجي پٽ اسلام خان کي گهرائي وٺ؛ پر هي پڙ ڪيدي بينوءِ زور شور سان دانهون ڪري پيٽ ناريائين. اهو ٻڍو به عجيب اِسان هو. وجهه ملندو هوم ته ساڻس گفتگوءَ جو مزو وٺندو هوس، ۽ سندس عجيب جواب ٻڌي پاڻ وندرائيندو هوس. اهڙو جوان ٻڍو مون ڪڏهن نه ڏٺو آهي. جڻ ڪنهن ٻي ءِ ذات کان آب

حيات مليل هوس. عمر ۾ چاليهن ورهين جو مس ٿي لڳو. وار ڌ ڳها ۽ ڪارا ۽ منهن ۾ پوريون اکيون ڇواهرن وانگر پئي ڀڪيون.

هڪڙي پيري اميل صاحب کي خبر پيئي ته ڪالپر بگٽين جي ٽولي لٽ لاءِ سنيري نڪتي آهي. ٽاليرا قورو ۽ ماري قوم جي ايرندي جبل ۾ رهندا هئا. اميل گهوڙا سنجي سنڌ ن پنيان پيو ۽ پاڻسان اسي (٨٠) سوار ۽ ليفٽننٽ وارڊن ساڻجهيءَ جو ڻي نڪتو. ڪاٽڪو جت لٽ سوڊو لٽل هئا سا جگهه ڳولڻ لاءِ يارو ڪوسي کي سونهون ڪري ڪنيائين. ساري رات پئي هليا ۽ جڏهين پرڀات ٿي تڏهين ڇا ڏسن ته مار! دشمن ڇا جو پيو ڇا جو، اڳيان برپٽ لڳو پيو آهي. هت ڏينهن به هينئر تو تپي. ڪن ۾ جڻ گرم، سخت ۽ ٿڻهڻ اس اچيو ٿئي. اڪيون پٽي نه سگهه ۽ اُتت ڪري ڪن ڳاڙها ٿيو پون. اها باهه اهي قوروئي سهي سگهنتا. برپٽ ۾ نپنا آهن ۽ برپٽ جو ٽڪ اڄ سني اٿن. انسان ذات ۾ به بلوچي اُڄ وڏيڪ ڪڏي سگهن ٿا. لٽ تي نڪرندا ۽ ڪيترو به پري ويندا پر وات تي فقط هڪ پيرو پاڻي پيئندا، سو به ڏينهن ٽتي ڪين پيئندا. مطلب ته ڏاڍين سختين تڪليفن تي هريل آهن، ۽ جيڪي ساڻن مقابلو ڪن سي به ساڳيءَ طرح روڏا هڻڻ گهرجن. پر ڪو به يورپي ائين ساڻن پڄڻ جي بنه هام ڪانه هڻي. مٿي جي ٽپر اُگهاڙي ڪري لونڏڙين تي پٽڪو هلڪو ويڙهي، ڪاٺ جي

سوڙهي سوُر ڪرائيندڙ هني تي ويهي، هڪ نديڙي، لوُڪڙ، بدصورت، پر اَڻ ھُٽندڙ گهوڙيءَ تي لانگ ورائي بلوچي سوار ڏمڪ ڏمڪ ڪري ڏينهن ۾ پنجاهه، سٺ ستر ميلن جي پڪي منزل ڪندو. هڪڙي پيري هڪ نديڙي ٽولي سرجان ڪيمبل جي فوج سان ملڻ تي ويئي. وات تي بلوچي بورائو هون جو پڪي منزل ڪرائي وين. منزل ڪندي ٽوليءَ جا اڌ ماڻهو شڪارپور ۽ بارشوريءَ وچ ۾ مري ويا. جڏهين بلوچ کان پڇائون ته "ڙي، وات تي هيترين منزلون آهن؛ ڏاٻو ڪندا ڇو نه ٿي آيا؟" ته "صاحب، اهڙي مونکي ڪهڙي خبر؟ آءٌ ۽ منهنجو گهوڙو ته اڃا تازا بينا آهيون. مون پانيون کين مزو ٿو اچي!" پر جڏهن وڏ نڊو ويو تڏهن اميل صاحب ۽ سندس سوار اهڙا اچي ماندا ٿيا جو اڳتي چري به نٿي سگهيا. پاڻيءَ لاءِ سڀ ٻاڏائڻ لڳا. ڪي ته وات منجهي ويا، ڪي پٺتي رهجي ويا ۽ ڪي لڇي ڦٿڪي مري ويا. جنهن مطلب لاءِ نڪتا هئا سا ته ڳالهه ئي وسري وين؛ رڳو موٽڻ جي تات ياد هين. سيني سمجهيو ته هاڻ هن ياروءَ جي وس ۾ آهيون. جي کين ڇڏي وڃي ها، يا ڪلاڪ به وڌيڪ ڊوڙون پارائين ها ته هڪ به ڪين بچي ها. پر ياروءَ کي ڇي اڳي جا بگتي يار ڪٺي نه جهلا اٺا هئا ته به سرڪاري ماهوار پگهار سهسائڻو نه هو. اميل کي هڪ ڪمپ واريءَ ڪڏ وٽ وٺي ويو ۽ انهيءَ ڪڏ جي خبر فقط برپٽ جي ڦورن کي

ئي هئي. پر انهيءَ ڪُڏ جي پاڻيءَ سوارن جي جان بچائي
وڌي. ڪُڏ ڏسندي ئي گهوڙا ۽ سوار سڀ انهي ڪاري
ڪني، بانس واري پاڻيءَ ۾ ڏوڪي وڃي گهڙيا، ۽ پاڻ
اُڇلي هڪ ٻئي سان پاڻيءَ يڪ لاءِ وڙهڻ لڳا.

(٣٤) اميرن جو خزانو.

قلع اندر فقط اميرن جا ڪٽنب رهندا هئا. قلع
جي وچ ۾ هڪ شاهي برج آهي، جنهن اندر پڌ بو هو ته
اميرن جو خزانو رکيل هو. هل هئا ته بُرج ۾ اڪثر خزانا
آهن؛ مگر آزمودي مان ڏٺو ويو آهي ته مشرقي شاهن جي
خزانن بابت ڪهاڻيون اڪثري ڪوڙيون ڪٿائون
هونديون آهن. عجب جو تنهن هوندي به اميرن
جي خزاني بابت هلن ڪي ماڻهن وزن تي ڏنو. ١٧٨١ ۾
جڏهين ڪلهوڙن کي گاديءَ تان لاهي امير ملڪ جا
حاڪم ٿيا تڏهين برابر سنڌ ملڪيت جا به والي ٿيا،
پر ايلفنسٽن جو ڪابل تي ڪتاب پڙهبو ته معلوم ٿيندو
ته ١٧٩٣ ۽ ١٧٩٤ ۾ شاهه زمان پنهنجي بادشاهت جي
ڏکڻ وارن صوبن ۾ پاڻ وڃي اَمن اَمان قائم ڪيو. پوءِ
اميرن کان ٢٤،٠٠،٠٠٠ پائونڊ رهيل خراج زوريءَ اُڳاڙي.
جي انهيءَ رقم جو ڪجهي نه اڌ وصول ڪيو هجيس ها
ته به سمجهي وٺبو ته ڪلهوڙن جو خزانو ڪيڏانهن ويو.
اٿين برابر آهي ته تنهنڪانپوءِ سنڌ جي خزاني تي باهرين
چڪ ٻري ڪان هئي. به پيرا پوءِ به ڪجهه ڏيڻو پين.

Gul Hayat Institute

هڪ پيرو ١٨٠٤ ۾ جڏهين شاهہ شجاع ١٧ لک روپيہ ڇڪين، ۽ وري ١٨٠٩ ۾ جڏهين ساڳئي شاهہ اُنهيمان ٻہ ننڍي رقم ورتين. هوڏانهن اسانجي ڪاهہ کان سالها اڳ ساري سنڌ جي آمدني پنجاهہ لک مس هئي، جنهن مان اُپر سنڌ وارا امير ويهہ لک ڪٽندا هئا، ۽ ميرپور وارو شير محمد ست لک ڪٽندو هو. ٽيهارو لک حيدرآباد جا پنج مکيہ امير ٻاڻ ۾ ورهائي ڪٽندا هئا، انهيڪري ڪنهنجي بہ آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريز اُمير کان مٿي نہ هئي، ۽ سڀني آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪمبرلئنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مُقرب پاليندا، پنهنجو راڄائي ٺاٺ رکندا، ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ ڪندا هئا؛ جي اهو بہ ياد رکندءِ تہ ملڪ جي پئدائش جون بہ ٽيون جنس ۾ وٺندا هئا تہ عجب لڳندو تہ اهو اُڪيئن ۾ رکيل ڌن جڏهين ورهايو ويو تڏهين سڀ پنج اٿرو ڪٿئن نڪتو؟ تنهن کانسواءِ ٽالپرن ۾ ڪي تہ نهايت لوڀو حاڪم هئا. مير ڪرمعلي ڏيڻ جو ڏاتار هو؛ نصير خان ڪنهن وقت اجايو سڄايو خرچ ڪندو هو، جنهن ڪري پنهنجي پاءُ نور محمد جي فوت ٿيڻ کان ٿورا سال اڳ سندس خرچ مٿس ئي هوندو هو. شايد انهيءَ ڪري ئي اسانجي ملاقات وقت، شهداد ڪي منهن تي ڏنائين، جو جو هوُنئن ڪيڏانهن ڇاڇو ڪيڏانهن سندس لوڀي لالچي پائٽيو؟ نہ نورمحمد نہ صوبدار وٽ ڪا ملڪيت هئي.

Gul Hayat Institute

(٣٥) ميرن جوُن جهمٽيوُن.

مير ۽ سنڌ جا عملدار جڏهين دريائي سفر تي نڪرندا آهن تڏهين جهمٽيءَ ۾ چڙهندا آهن. آلا تيل ۽ سينگاريل جهمٽي حيدرآباد جي ويجهو ايندي آهي تڏهين اُهو لقاءُ سنڌ ديس ۽ سنڌوُ درياهه جو هڪ عجيب سمجهبو آهي. انهي موقعي تي مير بحر اڇا ڪپڙا اوڍيندا ۽ ميرن جي اِمداد ڪيل رنگارنگي ڏيئي ٽوپي پهريندا. ناڪٽا به موقع ڏسي خاصا ڪپڙا پڪي، جنهن ڪمپ تي نٿري رس ڇڪيندا ويندا آهن، ۽ سنڌ جن شلوارون واءُ ۾ ڦنڊي بهنديوُن آهن تنهن جهمٽي وڏيڪ رؤنقدار نظر ايندي آهي. ڏس ته پاڇيل مٿان وڏيون ڳاڙهيون بيرقون پيئون وسن، ۽ ڊگهي ڪوهي جي چوٽ تان هڪ لنبي رنگارنگي ڌڄا درياهه مٿان هوا پيئي ڇمي. بيڙيءَ جي آڳيل ۾ هڪ ننڍڙو سهڻو قرمجي شاميانو لڳل هوندو آهي جنهن ۾ حاڪم شان سان ليٽيو پيو آهي، ۽ ٻئي پاسي هڪ ڪاٺ جي ڪشادي سهڻي اُڪريل ڪمري ۾ ڪئين خدمتگار ويٺا آهن. هڪ مٿاهين جڳهه تي سڪاني اُبو آهي، ۽ سڪان به ونو هلائي ۽ همراهن کي پيو "آلي شالا! آلي شالا اَلسا!" ڪري. سڀ خلاصي هل هلؤ مچايو ويٺا آهن. عمر جا پڪا آهن ته به ڏاڍا خوش مزاج پيا لڳن. سنڌ ن به جتا آهن ۽ پنگ جا سڀ شؤقين. اِهي بيڙيوُن شاهي ۽ سينگاريل تيين تيوُن. جيڪا حيدرآباد ۾ ڏنيمر سا ١٢٠ فوٽ ڊيگهه ۾

Gul Hayat Institute

هئي ۽ ويڪر ۾ سايا ١٨ فوٽ بيشڪ هئي، ۽ سندس ڪام اپائي فٽ. ٦ ڳن هوس، ۽ هرهڪ ڳن پنڇن خلاصين موڙيو تي. ملبار جي پڪي ساڳي جي جڙيل هيون جي مغلبين يا ڪراچي بندر تي ٺهن ٿيون. درياھ تي جهمٽين کي هڪ ئي خطرو آهي. ڪنهن بدل وڻ مٿان اچي ويٺون تہ سندن تري کي ڇوڪو آهي. باقي اهڙيون پڪيون ۽ مضبوط آهن جو جيتي ٻوُنڊي پرزا پرزا ٿي پوي تان جهمٽي ثابت لنگهي ويندي. باقي مال، خاص ڪري اَن ڪڻڪ لاءِ ساري سنڌ ۾ ٻونڊي ڪم ايندي آهي.

(٣٦) سنڌ ۾ درياهي سفر.

درياھ کي سنڌين ٻاڳن ۾ ورهائي ٽڪر ٽڪر کي مڪاني نالا ڏنا آهن. جن انگريزن درياھ بابت لکيو آهي تن اِنهن نالن تي ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو آهي. درياھ جي بيانن ۾ تنهنڪري ئي مونجهارو نظر ايندو آهي جو ٻاڳي ٻاڳي جي حالتن موجب جدا جدا نالا مليا اٿن، پر اسان جي لکندڙن سمجهيو آهي تہ اهي نالا ساڳئي درياھ جا نہ پر اُنهي شاخن ۽ واهن جا آهن. مثلاً ڪن ڄاڻايو آهي تہ ڏِڪرَ (گهوڙاٻاري) وٽ وڃي ٿي ڪجامڙيءَ ۾ پوي، پر اِهي شاخون نہ مگر درياھ جي ٻن ٻاڳن جا جدا نالا آهن، جي ڪنهن خاص سبب ڪري ۽ پوُرا ڏنا آهن. هيٺينءَ يادداشت مان خبر پوندي تہ حيدرآباد

Gul Hayat Institute

کان هيٺ، ويندي سمنڊ تائين درياهه جي ياڱن جون کهڙيون حدون آهن ۽ اهي ناﻻ چوڏنا ويا آهن:-

ساهو- (حيدرآباد وٽ هڪ ڳوٺ کان ويندي ننتي وٽ ٽڪرن تائين: مفاصلو ٤٠ ميل) معنيٰ: چڱو.

سيتا- (ننتي کان وٺي ٽُوٽهه تائين ٢٨ ميل) معنيٰ: اڳي سيتا درياهه اِتان وهندو هو.

موگراه- (ٽوٽهه کان وٺي اڳتين نير درياه جي پيٽ تائين: ٥½ ميل) موگراه قوم جي نالي تان.

پوپٽ- (نير کان وٺي سوُناهوُ تائين: ٤½ ميل) ڏند ڪٽا موجب.

واياڻي- (سوُناهو کان وٺي گوراهه تائين) واڻين جي وسڻ ڪري.

ٻنو- (گهوڙاٻاري تائين) درياهه تي ٻند ڪري.

حجامڙو- (گهوڙاٻاريءَ کان سمنڊ تائين: ٢٠ ميل) جو هڪ پيٽل حجام پار ويندي هٿ ٻڌو هو.

درياه جي هيٺرن ياڱن مان، ٽن ياڱن (پوپٽ، موگراه ۽ سيتا) جون ساڳيوُن حالتوُن آهن ۽ سفر لاءِ انهن حالتن جي واقفيت ضروُري آهي. درياهه جي انهيءَ ٽڪر ۾ اَتل پتل ڪري هيٺ دوابي ۾ درياهه جي شاخن جا وهه ڦرن گهرن ٿا ۽ اهي تبديلون تيئن تيون، جنڪري دريائي سفر خطرناڪ ٿئيتو. ننتي ساهوُ ياڱي ۾ ٻنهي ڪپن جي زمين پڪي آهي ۽ ٽڪرن جي قطار ڪري. درياهه ساڳي واٽ وٺي وهي ٿو، پر سيتا

ياگي کان ونئي بوڙ بوڙان شروع ٿئي ٿي. تنهنجا سبب هي آهن: هڪ پاسي ڪچي زمين ۽ ٻئي پاسي ڪن ڪن هنڌ درياهه جي تيز وهڪ. زمين هلڪي ۽ سوٽي واري ۽ مٽيءَ سان گڏ واريءَ جو جهجهو انداز آهي. اهڙيءَ زمين جا ٽڪر ٽڪر حيدرآباد کان ويندي سمنڊ تائين آهن. جتي آهن، خاص ڪري مٽين ٽن ياگن ۾، اُتي ڪپ پيا ڪاڇن ۽ سيرَ جا سنڌا پيا ڦرن. سياري ۾ پاڻي لٿل هوندو آهي، پر اُين ڪپن جون پاڙون پيو ونندو آهي، تان جو پنجوءَ جون پڪون ڏو درياهه ۾ وڃيو پون. پاڻيءَ ۾ ايتري لَٽ پوڻ ڪري درياهه جو پيٽ ڦري گهري پيو. انهيءَ رنگ ڪري، وقتي رات جو جڏهين ڪڙڪو پري پري کان چٽو ٻڌبو آهي، تڏهين هڪ منٽ اندر ١٣ ڌڌڪا ٻڌا هوندم ۽ اهي ڌڌڪا ڪپر جي ڪاڏ ڪري ٽيندا آهن. ڊاڪٽر هيبڊل درياهه جي رپورٽ لکندي چويٿو ته هڪ رات جي وڳڙي ۾ سندس ٻيڙيءَ جي ٿورو اُڳيان ڪپر جو ٽڪر، ۴ سؤ فوٽ ڊگهو ۽ ١٠٠ فوٽ ويڪرو اُچل کائي درياهه ۾ وڃي پيو. ايڏو ڌڪاءُ ٿيو جو چڻ ڪو آبشار جبل جي ڪُريءَ تان ڏو اوڙاهه ۾ ٿي ڦيهون ٿيون ۽ درياهه ۾ ايڏي لهر ٿي جو چڻ سندس ٻيڙي آڪري سمنڊ ۾ لوڏا ٿي کاڌا. ڪي جهوپڙيون لڙهي ويئون ۽ ڪجهه مال مويشي مشڪلات سان بچي سگهيو. صبح جو ڇا ڏسي ته مارا جتي ڪالهه درياهه ٣ پرهه (١٨ فوٽ) اونهون بيٺو هو اُتي اڄ هڪ بيتاري پاڻيءَ

مثان ڪني ڪيڏي بيٺي آهي. پڳه ڪٽڻ مهل سنڌ س بيڙيءَ کي وڏو ڇڪر ڏيئي درياه جي پيٽ ۾ وچڙو پيو. هن مثال مان معلوم ٿيندو ته درياه جي هنن ٽن ڀاڱن ۾ ڪيترو جلد ۽ ڪيڏو وڏو ڦيرو روز بروز پيو ٿئي. مطلب ته درياه جو پيٽ ايترو جلد پيو ڦري جو کهڙو به هوشيار سکاڻي نڪو آهي، ۽ نا ڪئن کي خبردار ڪرڻ ڪانسواءِ بيو ڪجهه نٿو ڪري سگهي.

واياڻيءَ واري ڀاڱي ۾ زمين چيڪي ۽ پڪي آهي پر بين ڀاڱن ۾ حالتون خراب آهن. حيدرآباد جي پرسان به ڪن ڪن هنڌ دريائي سفر اٽانگو آهي، پر خبرداريءَ سان خطري کان پاسو ڪري سگهجي ٿو. ٻاڦ جي زور کان سواءِ اوياري مسافري اينگهجي پوندي، پر انهيءَ زور سان به مسافري کو ٿورو وقت ڪين وٺندي. سبب جو ڪٿي درياه جو پيٽ دغا ڏيندو ته ڪٿي پاڻيءَ جي رفتار آڏو ايندي. وهڪ اڄ هتان سڀان هتان، ۽ اکثري وڇاراسکاڻي وچ سير ۾ منجهي بيهندا آهن. سياري ۾ لاوهارو ايندي هڪ هڙهي پاڻي ٽانگهڻ لاءِ اڳيان جوڙيندا آهن. پر انهن جتنن هوندي به ڪڏهين بيڙيون واٽ تي چيچي پونديون آهن، جتان ڪين ڪيڏي وهه ۾ وجهڻ هڪ هلاڪيءَ جو ڪم آهي. بنياري ۾ اُتر واءِ سٽيندي رواجي بيڙين جو ته چاڙهو ئي ڪونهي. پر ڇهن سٽن فوٽن جي ڪام وارو جهاز ڪوڪواري يا ڪيڏواري منهن مان گهڙي، درياه جي ٽتيهه ڀاڱي تائين سولائيءَ سان چڙهي سگهيٿو. درياه جي انهن

Gul Hayat Institute

منهن ۾ ٻــ سال بسال وڌيون ويون ڦيرڦاريون پيئون ٿين، تنهنڪري تڪليفون درپيش آهن؛ پــر منهنجي خيال موجب جيسين درياهه پاڻيءَ جو اوترو ئي انداز ڇڏيندو ايندو تيسين دوآبي جــي شاخــن ۾ پاڻيءَ جــو پيٽ سراسري طور ساڳيوئي رهندو ايندو. اهــڙا جهاز ٺٽيهه تائين سٽانا هليا ويندا، پــر سياري ۾ جن جهازن جــي ڪام ۴ يا ۵ فوُت هوندي ســي حيدرآباد تائين مس وڃي سگهندا. شهر جي هيٺ درياهه جي آرپار ڪيترن هنڌ پاڻيءَ جي ماپ وٺندي ڪٿي ٻه سايا ۷ يا سايا ۸ فوٽن کان مٿي پاڻي نظر نه آيو، تنهنمان سمجهان ٿــو ته سڄي پاڳي ۾ سراسري ۵ يا ٦ فوت اوُنهائي مس آهي. هن درياهه جو مرڪ آهي جو هڪ ڪپ کان ٻئي تائين منجهس آڏا اَٽانگا لَسّ هونــدا آهــن. ۳۵ ميلن انــدر اونهي پاڻيءَ ۾ اهڙا ٻه لس نظر آيا. ڪيدواري ءِ ڪوري شاخ ۾ ته اهڙا ڪئين آهن. تنهنڪري درياهي سفر لاءِ جهاز وينوُڙا ناهڻ گهرجن، ۽ انهن جهازن کان جي ٻيڙين ڇڪڻ جو ڪم وٺڻو آهي نه ڪلاڪ ۾ ٻيو نه ته ۹ ميلن جي رفتار هلڻ گهرجن.

درياهه جي ڪپن تي ڪاٺين جي تڪليف آهي. شڪارگاهن ۾ ٻيلا آهــن، ۽ جهازن لاءِ ڪاٺيون ڪرڻ ڏين نه سولائيءَ سان ڏيئي سگهن ٿا. ٻر امير اهڙي ڳالهه ٻڌن جو ٿا؟ تازا صلحناما ٿيا تن ۾ شڪارگاهن جي بچاءَ لاءِ جيترو منتظر رهيا اوترو ٻئي ڪنهن ڳالهه لاءِ نه. دوابي ۾ لٺيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو درخت ڪونهي، ۽

Gul Hayat Institute

کو ورلي وڏي ويجهي ٿو. ڪانئين ڪرڻ ۾ ٻه وقت لڳيٿو. تازو "اِنڊس" جهاز جي سفر ۾ ٻير جي ڪاٺي ٻاري ويئي، ۽ اها نهايت ڪمائتي نڪتي. ٺمر جي ڪاٺي به چڱيري آهي، پر اها فقط سمنڊ جي اوسي پاسي هٿ اچيتي. هنوقت پُورو بندوبست ڪجي ته ٻن جهازن لاءِ وات تي پُورو ڏاڪ ملي سگهيٿو.

(٣٧) حيدرآباد شهر - ١٨٣٦ع.

قلعي جي بچاءَ لاءِ چارون طرف هڪ خندق (کاهي) آهي. شهر سان آمدرفت لاءِ وڏي دروازي جي سامهون ڪڏ مٿان هڪ پل آهي، جا لنگهي شاهي بزار ۾ وڃي ٿو پئجي. دروازي اڳيان به بچاءَ لاءِ هڪ نيم چڪر ديوار آهي ۽ کهڙي به پاسي دروازي تي پهچڻ لاءِ اڏ شهر جون سوڙهيون گهٽيون ڦريائين لنگهڻيون ٿيون پون. ڪوٽ اندر چاڀون هڪ ٻئي مٿان ڳاهٽ ٿيون پيئون آهن، ماڳهين ڪوٽ ڪان وڌ شهر ترتيب سان اڏيل آهي. قلعي ۾ هرقسم جا مڪان جڙيل آهن، جن جو ٻه اُنڌ نه منڍ ۽ هيڏانهن هوڏانهن فقط سوڙهيون ۽ ڏنگيون گهٽيون آهن. صاحبزادن جا محل، ديوان خاص، ميراڻي دربار، نوڪرن جون جڳهيون، مسجدون ۽ ڪڙهيون، حرم خانا سڀ اندر هڪ ٻئي مٿان ستيل آهن. اندر نه باغ، نه پدرو، جتي ڪسرت وٺي سگهجي يا سچ هوا وڃي سگهي. سيني عمارتن پنيان ڪوٽ

جي وڏي ديوار، جنهن مٿان شاهي برج ۽ ٻه ٽي ميرن جا بنگلا سِسُ ڪيدي بيٺا آهن. انهي ڪوٽ اندر سنڌ جا امير ڏبيا چڙهه بند ٿيا وينا آهن، جتان سال ۾ هڪ ٻه ڀيرو نڪرن شڪار لاءِ.

حيدرآباد جي شهر جو نقشو سوُڌو آهي، ۽ ڪيترين ماپن ڪانپوءِ معلوم ٿيو آهي ته شهر جي هيٺين ايراضي آهي: قلعي جي پل کان وٺي شهر جي اُتر حد تائين ١١٦١ وال، ايرندي ڪان الهندي تائين ٽڪر تي وسيل ڀاڱي جي سراسري ويڪر ٥١٠ وال، جملي ايراضي ٥٩٢،١١٠ چورس وال. اينري پيٽ ۾ جڳهيون هڪ ٻئي مٿان ڳاهٽ ٿيل آهن؛ پر جن گهٽين مان آمدرفت آهي سي سوڙائيءَ تي نهيل آهن، ۽ سوڙهين هوندي ٻه البت صفا آهن. شاهي بزار ڪانسواءِ ٻه ٻيون همدوش بزاريون آهن، جي سڄي شهر جي ڊيگهه مان لنگهن ٿيون. انهن بزارين جي آرپار اُيرندي کان اُلهندي طرف ننڍڙيون گهٽيون آهن.

جنهن ٽڪر تي شهر اَڏيل آهي سو ڪوٽ کان وٺي اُتر حد ڏي ميرن جي قبن تائين خشڪ ۽ پٿرائون پونو آهي. ٽڪر تي پاڻيءَ جي سخت اَڻاٺ آهي، ۽ نگرواسي اُيرندي ڪڇي واريءَ کنڌ مان پرين. پر اهو پاڻي ٻينل ۽ بانسي هٺڻ ڪري فقط غريباباد ڪم آڻي. پڇنديءَ وارا پيڻڻ جو پاڻي قليليءَ مان پرائيندا آهن. سياري ۾ قليليءَ جو پاڻي کوٽي ويرين مان کيندا آهن، پر

ٿوري وهڪ ڪري، ڪلراٺي زمين هوندي به بارو نٿو ٿئي. ميرن لاءِ بهشتي ٻڳن تي قليليءَ مان مشڪون ڪوٽ ڏي نينديا آهن. قلع اندر پيئڻ جو پاڻي بنه ڪونهي، ۽ ڪوهن هيٺ بابت آءٌ پڇا ڪري ڪين سگهيس. پاڻيان تو تـہ ڪو کوهہ بوهہ ڪونهي، ڇو جو هن پاسي زمين ۾ ايترو ڪلر آهي جو سيپ پاڻي بارو نڪري تو ۽ اهو پاڻي سج جي تو تي سڪائي، لوڻ ٺاهي عام طرح بزار ۾ وڪڻندا آهن. ڪلر مان لوڻ گهڻن هنڌ نهي تو، پر 'ڪرڪ' ڳوٺ مان خوب تو اچي. ٻين شهرن وانگر حيدرآباد کي بچاءَ لاءِ عالم پناهه هجي ها تہ به پاڻيءَ جي اٽاٽ ڪري بچاءَ ڏکيو ٿئي ها، جو اهوئي سبب آهي جو جڏهين حيدرآباد تي ڪو چڙهائي ڪندو آهي تہ مير شهر بچائڻ بدران ڪوٽ ڇڏي تر پاسي پناهہ لاءِ ڀڄي ويندا آهن.

شهر اندر ڪوبہ آبرودار ماڻهو نٿو رهي. اڪثري واڻيا، ڪاريگر ۽ دربار جا خدمتگارئي رهن تا. جن عملدارن کي ڪوٽ اندر جڳهہ ڪانهي، سي ڪوٽ جي چوگرد ميدانن ۾ ڳوٺن اندر رهن تا، جي اڪثر قليليءَ جي ڪپ تي آهن، جتي ميرن جا باغ آهن. اِنهن کي تنبدا چون، جن تي اُتيجي چگي مٽر جو نالو پيل هوندو آهي. سانگي سان ملاقي آيو تہ مئدان تي تنبوءُ هڻندو، ڇو جو اميرن کي ڪوٽ اندر اهڙي خلاصي جاءِ ڪانهي. اوسي پاسي جي ڳوٺن ۾ ڪئين

Gul Hayat Institute

ماڻهون رهن ٿا جي شهر کي شيءِ شڪل پهچائين ٿا، پر ٻاڻيءَ جي اڻاٽ ۽ سوڙهه ڪري شهر اندر رهي نٿا سگهن، مثلاً ڌوٻي، رنگريز، لوهار، ڪلال، وغيره جن سيڻي کي دریاه یا واهه جو ڪپ وڏيڪ سهنجو آهي. شهر ۾ وڻ وڻ جي ڪاني آهي. سنڌين ڪانسواءِ ٻروچ، پٺاڻ، ملتاني ۽ ايرندي سرحد وارا رهن ٿا.

حيدرآباد شهر ۾ واپاري ۽ ڪاريگر:

ڌنڌو	دڪان	ڌنڌي وارا	نوٽ
١. اَن جا واپاري	٤٠	٣٠٠	
٢. باڪري	٣٥	١٥٠	
٣. لوهار	٦٠	٣٢٥	
٤. ٺاٺارا	٨٠	١٧٥	
٥. سوناارا	٤٥	١٠٠	
٦. چمار	١٣	٢١	
٧. موچي	٣	٢٢	
٨. زينون ٺاهيندڙ	٣٢	٢٧٥	
٩. زره ساز	٤٠	٣٠٠	
١٠. ٻاروت ٺاهيندڙ		٥٠	اهو ڪم ٻروچ ئي ڪندا آهن.
١١. لوهار	٤٠		انهن دڪانن تي پراڻو لوهه، ڪليون، ڪپ وڪامندا آهن.

Gul Hayat Institute

ڏنڌو	دڪان	ڏنڌي وارا	نوٽ
١٢. ڪپڙي جا واپاري	١٠٠	٤٢٥	
١٣. جواهري	٧	١٣	اڪثري ملتاني
١٤. سئي سڳي جا وڪڻندڙ	٣	٧	
١٥. ڦٽيگر	٥٠	١٠٨	لڪڙي هالن کان ايندي آهي ۽ مال ٻاهر گهڻو ويندو آهي.
١٦. حلوائي	٧٠	٣٥٠	
١٧. تيلي ۽ ڳِهَ وارا	٩		
١٨. پساري	١٢	٣٢	
١٩. وايا	١٤	٣٠	
٢٠. ڌوٻي		٣٢٥	درياهه جي ڪپ تي رهندا.
٢١. رنگريز		٢٧٥	
٢٢. ڪاسائي	٧٥	٣٠٠	چار دڪان خاص ميرن لاءِ آهن.
٢٣. بهشتي		٣٠٠	ڍڳن تي پاڻي ڀري ايندا آهن ۽
٦٤. مشڪ وارا		١٥٠	مشڪ ڀري پٺن تي پاڻي کڻندا آهن.

Gul Hayat Institute

(٣٨) درياهه رستي واپار.

تڪليفن ڪري سنڌ جي واپارين درياهه جهڏي خشڪيءَ جا رستا ورتا آهن. جيڪو مال سنڌ يا ڏيساور لاءِ ٻيڙين ۾ ٻاهران پرجي اچي ٿو سو سڌو درياهه جي بندر (گهوڙاٻاريءَ) تي نٿو لهي، پر ڪراچيءَ ۾ جنان اُتي جوُن قطاروُن مال لڏي نٿي، جهرڪ، حيدرآباد، شڪارپور تيوُن پهچائين. تورو پرديسي مال وري ڪڇ جي رڻ رستي لکپت يا پاونگر کان ٿو اچي. درياهه رستي سهنجو هجي ها ته واپار اِهي خشڪيءَ جا اَڻانگا رستا نه وٺي ها. هينئر ٻي سا ڳيون دنگيوُن ڪراچيءَ ۾ ولائتي مال لاهي گهوڙاٻاريءَ ڏي اَن لاءِ سڪڻيوُن وڃن ٿيون. پر جي درياهه جو رستو سٺائو هجي ها ته ڪراچيءَ بدران سڌو درياهه جي بندر تي مال لهي چڙهي ها. اُتر سنڌ کان جو اَناج ٻاهر وڃي ٿو سو به درياهه جي بندر تي نٿو لهي، پر جهرڪن کان ٻوءِ ٻيڙيون جهڏي خشڪيءَ رستي قطارون ڪراچيءَ پهچائين ٿيوُن. اِنهيءَ ڪري اُتر سنڌ جي اَناج لاءِ گهوڙاٻاري نه پر ڪراچي بندر آهي.

درياهه جوُن اِهي حالتوُن ڏسي جنهي جنهي درياهي سفر ۾ تڪليفون نظر اَچن ٿيوُن اُتي واپاري ٻاڻي جهڏي خشڪيءَ جو رستو وٺي ٿو. سنڌ ۾ ۽ خاص ڪري لاڙ ۾ خشڪيءَ رستي سفر ڪهڙو سهنجو آهي. چارون طرف سڌا لسا پٽ پيا آهن، جنهن لئي، ڪرڙ،

ڪنديءَ کان سواءِ ٻيو ڪجھ نٿو ٿئي، ۽ اھڙن پتن ۾ اُنن جا وڳھ ڪائي ڏؤ پيا ڪن. سڌن پتن ڪري اُنن جي مسافري بہ سولي ٿي ٿئي. ڪراچيءَ کان حيدرآباد اُٺ ۴ ڏينھن مس ٿو وٺي. پر سياري ۾ جڏھين اُتر ٿو لڳي تڏھين درياھہ رستي ھڪ ٻيڙي گھوڙاٻاري کان حيدرآباد تائين ۱۵ ڏينھن ٿي وٺي. مال سان ڇڪار ھجي تہ ۴۰ ڏينھن بہ لڳيو وڃي.

جڏھين جاڻُو انھن تڪليفن تي غؤر ڪندا، جڏھين اِنھن تڪليفن جا سبب پُوريءَ طرح ڳولي ڪڍندا، جڏھين سنڌ جو واپار وچ ايشيا سان زور وٺي ويندو تڏھين اِنھن تڪليفن کي منھن ڏيڻ لاءِ اينترو خرچ ڪيو ويندو ۽ اُھي تدبيرُون ڪيون وينديون جي گنگا ۾ ڪيون ويئون آھن؛ پر في الحال پاڻيءَ ۾ خشڪيءَ جا رستا جاچي، خرچ ۽ جوکي جو ويچار ڪري، واپاري سھنجي ۾ سھنجو رستو وٺندا رھندا. جي انگريزي واپاري ھروڀرو پاڻيءَ جي رستي کي چنبڙي پوندا تہ ديسي واپاري وجھہ وٺي خشڪيءَ جا سھنجا ڏسي واپار ۾ ڏک ھٽي ڪين نونا ڇپائيندا.

عام طرح اھڙو خيال آھي تہ جنھن راجنيتيءَ ڪري سنڌ جي اميرن دريائي سفر تي اَڏڪُون وجھي واپار کي دٻايو آھي تنھن ساڳيءَ نيتيءَ ڪري ملڪ اندر واپار ھن وقت ماٺو آھي. اِنھيءَ خيال ڪري جيڪي سنڌ سان ويجھو ناتو چاھين ٿا سي سنڌ مان ٻين فائدن

Gul Hayat Institute

جو ڪوبہ ويچار نہ ڪري فقط دريائي سفر ڪولڻ ڏي ڌيان ڏين ٿا. پر منهنجي خيال موجب هن سوال تي اڃا وڏيڪ ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. تيسين تہ هن ئي سبب ڪري ويچارن ٽالپرن کي جهنگلي، وغيره ڪوٺڻ کان ڪنهن بہ ڪؤ نہ ڪاڏو آهي.

پر ڪنهن تڏي سيني سان ائين بہ ويچاريو آهي تہ جن عالم آشڪار سببن ڪري ٻين ملڪن ۾ واپار ڌ ٻيل آهي؟ جيڪڏهين اَمير واپار جا دشمن آهن تہ خشڪيءَ رستي سندن ملڪ اندر واپار جا بہ ڇو نہ اهڙائي دشمن آهن؟ يا تہ جو واپار مڪران، ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ عربستان کي اُن پهچائي تو سو بہ نگهوسار ڇو نہ ڪيو اٿن؟ يا تہ ڇو آفيم جا وڻجارا انگريزن هينئان ملڪ ڇڏي سنڌ جو رستو پسند ٿا ڪن؟ جي اڄ شوري تيار ڪرڻ جو ڌنڌو ٻيهي ويو آهي تہ انهي ۾ ميرن جو قصور ڪونهي، پر اها شيءِ هاڻي ٻين ملڪن مان ٿي اچي. ٺٽي جون لونگيون جي اڳي هاڪاريون هيون تنهجو ڪاپو گهٽ آهي تہ بہ انهيءَ ۾ ميرن جو ڏوهہ ڪونهي، پر جن هنڌ چالو هيون اُتي اَميرن ۽ شاهوڪارن جون حالتون ڦري ويئون آهن. جي سنڌ جو واپار ڌ ڪاٽجي ويو آهي تہ انهيءَ لاءِ بہ مير جوابدار نہ آهن، پر اوسي پاسي جي ملڪن ۾ هاڻي اَمن اَمان ڪونهي. دريائي سفر ۾ جي اٽڪون تڪليفون آهن تہ اهي بہ قدرتي آهن.

Gul Hayat Institute

(٣٩) سنڌ جا شهر.

سنڌ جهڙا گندا ۽ غليظ شهر ڪي ورلي هوندا. گهرن اڳيان ڪني پاڻيءَ جي ڪسي، سوڙهيون گهٽيون جنمان بوجي وارو اُٺ ڏکيو لنگهي سگهي؛ وات تي چيٽي جا ڍير؛ هتي هتي رولو ڪتن جون ٽوليون جي ڏاريو يا گـورو ڏسي اُلر ڪري ايندا يون. بارن مٿان اينتريون مکيون جو سنڌ ن منهن نہ پيا ڏسجن؛ ڪاسائي يا پساريءَ جي دڪان تي هزارين مکيون. خبر ئي ڪانہ پوندي تہ کهڙي شيءِ وڪري لاءِ رکي آهي؛ هوڏانهن گهٽين ۾ گدلن ماڻهن جي پيهہ، بانسون جي نک پيڻون ساڙين، ۽ اُس اهڙي تکي جو بڏو تري ونجي. اِهي اٿو سنڌ جا شهر. وائکائي ۽ ناڙ ڪري سڀ رات جو کڏن تي سمهندا آهن.

چڱي خاصي شهر ۾ بزار ضرور هوندي. پر تڏن يا ڳوٺين سان پيڪيل، جو ڏينهن تپي تہ گرمي نہ ٽئي. شڪارپور جي بزار ۾ جهڙي رونق لڳندي آهي اهڙي مصر ۾ قاهره ڪانسواءِ بين ٿورڙن هنڌ ڏسبي آهي- عجيب، غريب، چهچٽي واريون ٽوليون. هـت وچ ايشيا جـا واپاري، اُيرندي ۽ اُلهندي هندوستان جا واپاري پاڻ ۾ ملندا جهلندا ڏسڻ ۾ ايندا. اٽڪل ۴ بجي شام جو بازار تيز ٿيندي. پوءِ مٿي ڏوڙيو وسندو، گپا گيهہ ۾ ساهہ پيو منجهندو ۽ سؤدي وارن جو گوڙ گنبور مچندو. مُطلب تہ مشرق جو لقاءُ لڳندو.

هو هنيلو مسلمان ڏس. عمدي سنهيل سينگاريل خراساني گهوڙي تي چڙهيل، مٿي تي ڪيمخاب جي ڏگهي ٽوپي، ڳچيءَ ۾ ريشمي رومال، اڳيان ۽ پٺيان سنڌي سپاهي "پوش! پوش!" ڪندا ڏوڪيندا ويندا؛ پوءِ پناڻ لنگهندو. ڇاتيءَ تي نيرو رومال، ڪلهن تي ڪارا ڏگها گهاٽا وار، اکين ۾ آڱر، ڳلن تي جبل جي هيرن جي لالاڻ. ڏاس جي جبي وارو پشين جو سٽد، حسين جڙاتي، جهولدار چوغي ۾ رنگارنگي پٽڪي سان قندار جو سؤداگر، ڳري تلوار ۽ شوخ مهانديءَ وارو قداور پناڻ. انهن سيني جي وچ ۾ گدلو سنڌي ۽ ڇوٽو، ذليل، نيچ نوائيندڙ هندو- شايد لکن جو خاوند، پر ميرن جي لت کان ڏهڪايل. اڇو اهڙن جون ٽوليون شڪارپور جي بزار ۾ پيٺون ايندي يون وينديون؛ فقط جهنڊولن وارن، وڏي پڳ، تلوار، بندوق ۽ تازي گهوڙي وارو جهنگلي بروچ ڪين ليندو؛ اهو رڻ پٽ جو قورڙو شهرن جو شوقين ناهي، ۽ انهيڪري شهرن ۾ ڪين ڏسبو آهي.

(٤٠) سنڌ جا هندو.

سنڌ جا هندو بلڪل عجيب ڇمڙيءَ جا آهن؛ ڪي هوند وارا شهرن ۾ سکيا آسودا رهن ٿا، پر غريب واڻيا سي ته هڪ ذليل قوم آهي. نهايت گندا، هلت ۾ نيچ ۽ بيچاز. پهؤدين وانگر آزاريل ۽ ڌڪاريل: پهرويس هندوستان ۾ نيات پاڻ جهڙو. پگڙي اکثري وڏيري،

ملتاني ڍنگ جي؛ مگر سڀ مسڪينيءَ جو بيڪ پائي ملڪيت پيا لڪائيندا. سنڌ جون هندو زالون قدري سوڍن سنن روشن واربون ليکبيون آهن. سيپڻي بدن ۾ توڙي گهرن ۾ ڇٽجي ته مسلمانن کان به وڌيڪ گدليون آهن. ڪپڙو جو مسلمان زالون پائين سوئي پائين.

جئن هندوستان جا هندو پاهران آبرودار ۽ فضيلت وارا تئن سنڌ جا هندو نه آهن. پلا هت ملڪ جي ريت رواج تي هلن تڏهين مس رهي سگهن. رواج مسلماني، لباس مسلماني، گنديون عادتون، ميرو بت. ڌرمي رواجن يا نيات جي نيمن ڪري هندوستان جو هندو پاڙڪي عياش مسلمان کان اُتم سمجهندو آهي تنهنڪي هت پڇي به ڪونه. پر هڪ ڳالهه ۾ هي پائمال ماڻهو سيٺي کان اَول درجي ۾ آهن. ڏيٺيءَ جي پت هوندي ته ڏنڌي ۽ ڏيتيءَ ليتيءَ ۾ ايماندار، مگر سنڌ جي سردارن ۽ اميرن کان پاڻ بچائڻ ۽ ڪنيو ڪاڻڻ لاءِ دغا ۽ دولاب بنا بيو ڪو چاڙهو ئي ڪونه اٿن. سڄاين حالتن هيٺ جا ڪندا سو ڇٽي نٿو سگهجي. سنڌ ن هنڊيون اُتر اولهه جي ملڪن ۽ سڄي هندوستان ۾ روڪڙ ڪري ليکبيون آهن، سا هڪ چوڻي آهي، ۽ اها سنڌي شاهوڪارن جي ڪارپت جي ثابتي آهي. سنڌ ۾ انهن ماڻهن جي حفاظت ڪرڻ اسانجو اول فرض ٿيندو. هي ملڪ جيڪڏهين واپار ۾ وڌيو ته هندن جي ڪري ئي وڌندو ويجهندو. جن مصيبتن ڪي ڪڏهانڪر منهن

ڏنو اٿن، سي اُهي ئي محسوس ڪري سگهندا جي اسانجي ملڪ ۾ يهودين جي تواريخ مان واقف آهن. پر مهاڪڻن سخنيون سهندي به ملڪ ۾ پير کوڙيو اٿن، ۽ سنڌو درياه جي ڇوڙ ڪان وٺي افغانستان جا لڪ لنگهي ويندي هرات، بخارا تائين وڏو ۽ ڳرو واپار هلايو اٿن. واپار کي زور وٺائڻ لاءِ جيڪا حرفت ۽ قابليت گهرجي سا منجهن موجود آهي، ۽ اِها ڏيکارڻ لاءِ فقط اسان جي حفاظت جي ضرورت اٿن.

(۴۱) سنڌ جا هنر.

سنڌ ۾ جيڪي ٿورا هنر آهن سي به عجيب غريب شين موجود ڪرڻ لاءِ آهن. نهايت هوشيار ڪوري ۽ ڪاريگر ملندا. جنديءَ جو ڪم عجيب ٿا ڪن، ۽ اِنهي لاءِ سڄي هندوستان ۾ مشهور آهن. جنديءَ جون شيون جيڪي حيدرآباد ۾ ٺهن ٿيون تنهن انگلنڊ ۾ به گهڻو قدر آهي. پر هن وقت اهڙي عمدي ڪم ڪرڻ وارو فقط هڪ گهر شهر ۾ وڃي بچيو آهي، جنهنمان پڌرو آهي ته اهڙا ڪاريگر ملڪ ڇڏي پيا وڃن. اوّل ديٻچي جا ڪاريگر بمبئي ۽ ٻين پاسن نڪري ٿا ويون، جنهن جو ظلم گهٽ آهي. اُتي لڪڙي ۽ عاج ۾ اهڙو سهڻو زيب وارو ڪم ٿا ڪن جهڙو چين ۾ ٿيندو آهي. سنڌ جا نهيل هٿيار بنوهار هندوستان جي ٻين پاڳن ڪان وڌيڪ عمدا آهن، خاص ڪري بندوقن

جون ناليون جي گهڙيل آهي سي دمشق جي نموني وريل آهن. امير ۽ سردار ايران ۽ قسطنطنيه مان ڪٽين گهرائيندا آهن، ۽ اُنهنجو ڏاڍو قدر آهي، پر آءٌ پانيانٿو ته اهڙيون ئي عمديون سنڌ ۾ به نهي سگهن ٿيون. مٿن سون جڙيل هوندو آهي، ۽ بلڪل ناهوڪيون سهڻيون آهن. تلوارين جوُن ڌاريون بلڪل وڏيون، تکيون، آبدار ۽ وريل ٿينديون آهن. ميانڻ ۾ هڪ ننڍڙيءَ ڇريءَ لاءِ بہ ڳوٿري هوندي آهي. چيلهڪيون چمڙي يا ڪپڙي جوُن ۽ عمدو پرت. چيلهہ سان ننڍڙا ڪيسا ٻڌندا آهن ۽ انهن تي بہ نفيس ڪم ٿيل هوندو آهي. ڍالون گينڊي جون، مٿان پتل يا چانديءَ جو بوجيدار نقش، ڪلهن تي پٽن سان ٻڌل. سپ سنڌي، پروچ يا جت، مسافريءَ تي نڪرندا تہ پاڻ سجائي نڪرندا، اُن تي بندوق ۽ مٿانئس ڳاڙهي ڪپڙي جو پوش. اهڙي سجايل ٽولي ڏاڍي رونقدار پيئي لڳندي.

Gul Hayat Institute

سنڌ جي آڏاڻن تي سادو ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو يا اڌ سوٽي، اَڌ زيشمي ڪپڙو اُجندو آهي. اڌ سوٽي اڌ ريشمي سهڻي ڪپڙي جي سهڻن وڙن لاءِ هي ملڪ مشهور آهي. مثلاً سنڌ جي لوُنگين جو هندوستان جي سيني درٻارين ۾ شوق آهي، ۽ انهن لاءِ اڳي ٻگر نٿو ڏاڍو هاڪارو هو. پر جڏهانڪر ملتان ۽ بهاولپور جي لؤنگين سنڌ جي مال کي ڌڪ هنيون آهي تڏهانڪر ٿوريون ٿيون نهن. سادي ريشمي ڪپڙي جا بہ ڪٽين

قسم آهن، ۽ اهي چين، ايران ۽ ترڪستان جي ڪچي ريشم مان ٺهندا؛ باقي رنگ، وغيره سنڌ ۾ ڏيندا آهن. قرمچي، مجيٺ ۽ ٻيا چالو رنگ اٿر- اولهه کان گهرائبا ٿا ونن. اهو ڪپڙو سادو ۽ سٺي ريشمي ڪپڙي جو چمڪو ڏمڪو ڪونه ٿو ڪڍي. هن وقت سڀ اُچو ريشمي ڪپڙو ملتان ۽ بهاولپور مان ٿو اچي. جو سنڌي پاڻڪي خانداني سمجهندو سو ريشمي ڪمربند ڪانسواءِ ٻاهر ڪين چڙهندو، ۽ اُهو پٽاپٽي، رنگارنگي ۽ وڏو ويڪرو ٿو ٿئي. تکن رنگن جون ٽوپيون به شاهوڪار ساڳئي ڪپڙي جون پائين ٿا، مگر غريبن جون رنگين سوٽي ڇيٽن جون آهن. سنڌي ڪپهه مان فقط ڪپڙو ٿو نهي، ۽ اُچي ڪم لاءِ ولائتي سٽ گهرائين ٿا. ڪپڙا جيڪي نهن ٿا تنجو ڪاپو غريبن ۾ جام، پر اُهي ويچارا هيسنائين پنهنجو اَنگ مس ڍڪي سگهيا آهن. سوٽي نيرا ڪپڙا عام طور چالو آهن. ڏاس مان سياري لاءِ سادا ڪپڙا ۽ تنهنڪانسواءِ رسا، خرزينون، ڪاهيون، تنگ، وغيره ٿا نهن. اُن پاڻيءَ ۾ ٻوڙي، ملائم ڪري نمدا ناهين، جي پوءِ فرش ۽ غاشي طور ڪم ٿا آڻين. سنڌ ۾ رنگارنگي ٽوپيون ناهڻ به هڪ خاصو هنر آهي. سنڌين جي لباس ۾ ٽوپين جو گهڻو مان آهي ۽ اهي بلڪل تکن ۽ عجيب رنگين ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙي مان ٿا ناهين. قسمين قسمين. جا رنگ ڏسبا، ۽ اُنهنجي چوند ۾ گهڻي نزاڪت گهرجي. سنڌي

ڪاشيءَ جو ڪم به اعليٰ درجي جو آهي. پاڻيءَ جي ٽانون ۽ گنبذن، ۽ مسجدن جي سينگارڻ لاءِ ڪاشيءَ جون سرون ٺاهينديون آهن. مڪليءَ جي جهونن قبن تي جيڪي پنليون سرون ڪم آيل آهن تنهجي سؤنهن ۽ چمڪي جي هرهنڌ هاڪ آهي. اهڙيون پڪيون ۽ سوڌيون نهيل آهن جو هيترين صدين ڪانپوءِ به انهن عمارتن جون ڪنڊون ۽ پاسا نين وانگر سڌا ۽ پورا آهن.

چمڙي ۽ ڪپڙي تي پناڻ سهڻو پرت ڪندا آهن، پر چمڙو پچائي تيار ڪرڻ لاءِ سنڌ مشهور آهي، ۽ سنڌ جون رڱيل کلون گهڻي ڏيساورن ڏي وڃن ٿيون. سڄي ملڪ ۾ اهو ڪم عمدو ٿو ٿئي. لاڙڪاڻي ۾ هڪ شاهي ڪارخانو آهي، ۽ ڪمربندن، پٽن ۽ مسافريءَ جي بوٽن لاءِ چمڙي جي گهڻي گهرج ٿيندي آهي. گهوڙين لاءِ هرڻ جو چم ڪم ايندو آهي؛ ساندارين لاءِ ٻاڪرو چم، ۽ ٻين ڪمن لاءِ ڍڳي جي کل. رڱڻ ۽ تيار ڪرڻ ۾ ٻبر جو جوڙو ڪم آڻيندا آهن، ۽ سڀني قسمن جون کلون نرم ۽ چهالائو ٿين ٿيون. رڍن ۽ ٻڪرين جي کلن جون سانداريون پاڻيءَ لاءِ ته ۽ ٻين سڀن پاسن ڏي ڪم اينديون آهن. ڪي ته سيٽاهين تي درياهه ۽ واهه تري پار ويندا آهن. سانداريءَ مان پاڻي هاري واٽ سان ڦوڪي، پيٽ سان ٻڌي درياهه جي لهرين مان لنگهي پوندا آهن؛ وري ڪُهن پار سانداري پري اڳتي مسافري ڪندا آهن. پيٽ سان ٻڌڻ مهل گهڻي حرفت

ڪپي؛ ماڻهوءَ جو بت ڦوڪيل ڪل جي ٻنهه وچم هڻڻ
گهرجي، ۽ ڪل ڪلهن ۽ ٽرن سان سوگهي ٻڌل هڻڻ ڪپي.
ٿورڙي حرڪت هوندي ته اُونڌو ٿي ٻڏبو ۽ سانداريءَ
تي ڪو اهڙو جهڙو ڪين تري سگهندو آهي. چمڙي
جا ڇاڳل، يعني پاڻيءَ لاءِ ٻاڻليون عمديءَ طرح سينگاريل
۽ ڏاڍيون پسند ايندڙيون آهن.

(۴۲) ڍلن مان پيدائش.

ڪراچي بندر تي سيني شين جي آمدني تي نرخ
پٽاندر ڇهه سيڪڙو ۽ روانگيءَ تي اياڻي سيڪڙو ڍل
رکيل هئي. تنهنڪان سواءِ شهر جيڏڻ مهل ٽي سيڪڙو
ٻي ڍل به ڀرڻي ٿي پيئي. سيني اسمن جي جوڙ ڪرڻ
بنا ايترو ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته هڪ اُن جي بوجي
مٿان- مثلاً ولائتي ڪپڙي جي ڳنڍڙين مٿان- سنڌ ۾
لهڻ ڪان وٺي (خشڪيءَ رستي) اُتر ۾ پهچڻ تائين ۵۸
روپيه فقط ڍل چڙهي ٿي. قطارن جو ڀاڙو، بورائي اُماڻڻ
جو خرچ ۽ مسافريءَ جا ٻيا ممت خرچ سڀ تنهنڪانسواءِ.
درياهي رستي واپار ڪولڻ جي مد نظر سان، انگريز سرڪار
سان صلح نامي موجب سڀ راهداري ۽ ٻيا محصول رد
ڪيا ويا هئا، پر سنڌ جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ مال لاهڻ
سان ملڪ جا سڀ محصول وري ڀرڻا پيا ٿي. شهر يا
ڳوٺ ۾ گهڙڻ مهل دروازي وٽ ناڪي يا ٻين شين تي،
بوجي آهر اُٺن يا وهٽن تي محصول هو. بزار ۾ هر شي

جي خريد فروخت تي ”تارازو“ نالي ڍل هئي. مال جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪن مقرر جڳهين تي ”محصول راهداري“ پرٽو پيو تي، ۽ واپار تي اهو محصول ايذي چٽي هو جو وڏا واپاري خاص سندون وٺي محصول معاف نہ ڪرائين ها تہ هوند واپار ئي بند ٿي وڃي ها. شراب ۽ ڀيون نشيدار شيون ليسن وٺي يا سرڪاري ٺيڪو ڪٽي وڪڻيون ھيون. هرهڪ آڏاڻي مٿان ڍل، هرهڪ تيار ڪيل شي مٿان ڍل ۽ ڪاريگرن ۽ دڪاندارن مٿان سرشماري هوندي هئي. مهاڻو پنهنجيءَ مار جي ٽين پتي حاڪم اڳيان پيش ڪندو هو، ۽ درياهہ ۾ هرڪا وهندڙ ڪشتي ڪجھہ نہ ڪجھہ ڀريندي هئي. جهڳڙي واري ملڪيت ۽ چوري ڪيل ۽ لڌل مال جي چوٿ مان بہ اميرن جي چڱي پيدائش ٿيندي هئي. مٿين چٽين کان پاڻ بچائڻ لاءِ هندو تہ اڪثري امين وهاري فيصلا ڪندا هئا؛ پر جنهن صورت ۾ اهي فيصلا قاعدي موجب پڪا نہ هئا تنهن صورت ۾ جي ڌرين کي پسند نہ پوندا هئا تہ ٻيهر ويچاريا ويندا هئا، يا اپيل داخل ٿيندي هئي. انهيءَ کي امير همٿائيندا هئا. وڏيڪ پيرائتو احوال ڏيڻ بنا ايترو چئي سگهبو تہ اسانجي ملڪ ڪانسواءِ سنڌ جهڙو عام ڍلن جو سرشتو ٿورن هنڌ هوندو. پر انهي سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص اهو هو جو ڍلن جو بوجو انهن تي رکيل هو جنکي ڍلن کان معافي ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ انهنتي

ٻرو هو جنئي عقل ڇيو ٿي ته هلڪو هٿڙ گهر جي. تنهنڪان سواءِ حاڪم اهڙا لوڀي ۽ ڦورو جو انصاف ڇڏي جيترو وٹندو هون اوترو ڇڪيندا هئا. ٻڌائون ته ڪنهن بدبخت هندوءَ وٽ چار ڏوڪڙ ميڙيل آهن ته گناهه ري گناهه زور لڳائي ڏهندا هئس. واپار مٿان اهڙيون سخت ڊلون هونديون ته ڪو هندو ملڪ ڇڏي هليو ڪونه ويو، بلڪ اڪثري سکيا آسودا هئا؛ تنهنمان سمجهبو ته يا هو خوش هئا يا ته (جئن وڌيڪ ممڪن آهي) اهڙا چالباز هئا جو تڪليفن کي منهن ڏيندي به پنهنجو مطلب حاصل ڪري وٺندا هئا. هندو واپاري جيڪو مال بمبئي مان گهرائيندا هئا، تنهنتي خرچ لٹي پٹي صافي ويهه سيڪڙو فائدو پائيندا هئا. تنهنڪري اهو ڦورو سرشتو انهن آزاريلن سنڌين لاءِ به آخر اهڙو ضررناڪ نه هو جو واپار صفا بند ٿي وڃي. پر جيڪڏهين ملڪ جا حاڪم اهو رڏي رستو بند ڪري ڪا نياءُ ۽ انصاف جي نيتي اختيار ڪن ها ته نه رڳو سنڌ ن رعيت وڌيڪ سکي ٿئي ها، پر ڊلن جي پيدائش گهٹي وڌي وڃي ها.

ڊلون اڳواٹ وٺڻ لاءِ ۽ وصوليءَ جي تڪليفن کان ڇٹڻ لاءِ گهٹو حصو اجاريدارن کي نيڪي تي ٻڌي ڏنو ويندو هو. امير اجاريدارن کان هڪ ڪوڏي به گهٽ نه وٺندا هئا، تنهنڪري ڪين ڪئن به وصولي ڪري

Gul Hayat Institute

ٻٽسا ونڻ لاءِ ڪلي اختياري ڏنل هوندي هٿي. انهي سرشتي ۾ ڏاڍيون خاميون هيون ۽ نهايت ظلم ٿيندا هئا. رعيت جو ڪو ڪو اوهي نڪو واهي. جج به اهو ته مدعاعليه به اهو. جنهن صورت ۾ اهي نيڪا يڪ سالا هوندا هئا تنهن صورت ۾ انهن به نه هو جو اجاريدار هن سال جي ڪوت ٻئي سال جي نفع مان ڪڍي سگهي. جي ڪوت يا ٿوري نفع جو خوف هوندو هوس ته ملڪ برباد ڪري به وصولي پوري ڪندو هو. اميرن جي راڄ ۾ زمين جا ۽ ٻيا محصول انهن نيڪي تي ڏنا ويندا هئا، ۽ روڪڙ موجود هئڻ ڪري سڀ نيڪا اڪثري حرفتي هندو ڪڻندا هئا.

(٤٣) ساليانِي آمدني.

سنڌ جي ساليانِي آمدني ڪڏهين ڪيتري ڪڏهين ڪيتري ڪٿي ويٺي آهي؛ مثلاً ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهين ٽالپرن جو راڄ ٿيو تڏهين سمجهبو هو ته ساليانو چاليهه لک روپيه بچت هئي؛ ١٨٠٩ع ۾ اها بچت ٤٣ لک بڌبي هئي؛ ١٨١٤ع ۾ ٦١ لک؛ ١٨٢٤ع ۾ ٥٠ لکن کان ڪجهه گهٽ؛ ۽ پوءِ گهٽجي ٣٥ لک وڃي بيٺي. پر اهي سڀ ڏکيا پنيان ڏڪيا آهن، ڇو جو ٽالپرن جي گڏيل ۽ ڌار ڌار آمدني ڪيتري هئي تنهنجو پورو تخمينو ڪرڻ جو ڪنهنکي وجهه ئي ڪو نه مليو آهي. ڪو اهڙي ٻيا ڪٺي ڪندو هو ته هڪدم شڪجي

Gul Hayat Institute

ويندا هئا، تنڪي وري اسانجي ئي مراد هئي تہ کو بدگمان ڪن يا اجايا انومان ڪدن. پر راج جا ڪي ٽڪر جنجي ملڻ لاءِ اسين اميرن سان ڳالهيون ڪري رهيا هئاسين تنهن دريافت ڪرڻ سان معلوم ٿيو تہ ڪل آمدني اٽڪل ٣٥ لک هئي. اها هيٺينءَ ريت ورهايل هئي:- حيدرآباد جا امير اٽڪل ٢٨ لک (مير نصيرخان ٩ لک، مير محمد خان ٦ لک، مير صوبدار خان ٥ لک، مير محمد جا ٻہ پٽ گڏي ٨ لک). باقي رقم خيرپور، ڏڃي ۽ ميرپور جي اميرن ۾ ورهايل هئي؛ پر اهي سڀ ليکا ٻہ اُڪي ڏڪي جا. حيدرآباد جا امير ساليانو ٣ لک روپيہ انگريز سرڪار کي ڏيندا هئا، پر انهيءَ ٿورڙي خراج ڪري وڏا فائدا ماڻيندا هئا. عام طور ٽالپر بلڪل شاهوڪار سمجهڻ ۾ ايندا هئا، ۽ ٽالپرن ۾ وري مير نصيرخان جو خزانو وڏو سمجهبو هو. ١٨٠١ ۾ مير فتح علي ٻنهنجي فوت وقت اٽڪل ٣٥ لک ڪن پائرن ۾ ورهايا، ۽ بي حد هيج ۽ ڪنجوسائيءَ جي تهمت جا تذهين مٿن رکي ويئي سا اج ڏينهن تائين بہ لٿي ڪانہ آهي. ڪابل جي امير کي ١٨٣٩ ۾ خراج گهٽائي دوم شوم ٢١ لک ڏيئي، ٻيون سڀ چٽيون اُڳتي واسطي لاهي چڏ يائون. هوڏانهن اميرن جي گهرن جو خرچ بہ خسيس هو، تنهنڪري ٻانڻهي تو تہ ڳچ ملڪيت ميڙي هوندائون. ماڻهن ليکي اُمرڪوٽ جي ڪوٽ کان حيدرآباد جي ڪوٽ اندر وڏا خزانا پورِيل هئا، ۽ ڪي تہ ائين بہ چوندا

هئا ته اميرن جي جواهرات، وغيره رڳن پٽن ۽ ٻين لڪلن
پاسي زمين اندر ڏٽيل هئي. هرهڪ امير پنهنجو آمدنيءَ
جو حصو پنهنجي ڌار ملڪيت ڪري سمجهندو هو، ۽
جيڪي گڏيل خزاني ۾ ڏيندا هئا سو فقط ڌارين درٻارن
ڏي ايلچين موڪلڻ جي خرچ لاءِ، ۽ پنجاب، بهاولپور
جي راجائن ڏي سوکڙين سوغاتن موڪلڻ لاءِ انهن ٻنهي
خرچن مان اميرن جي دربار جي ڪنجوسائي پڌري
هئي، ۽ اڪثري ٻين درٻارن جا عيوضي مهمن جا مهنا
لهڻيدارن وانگر ڏڙها پيا هڻندا هئا تڏهين مس پيش
ڪيل نذرانن جو پورو بدلو وني سگهندا هئا. اهڙيءَ
حالت ۾ پڌرو آهي ته سنڌ سرڪار جو سرشتوءَ ڍل ٻستي
جو نمونو خارج ئي هوندو، ۽ جي رعيت جي آزار لاءِ نه
هو ته به سڌاري واداري جي خلاف ئي هو. حقيقتاً اِهو
سرشتو خودغرضي، طمع ۽ ڪوتاه انديش جي نيتيءَ
تي ٻڌل هو. خزانو گڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ، ۽
پنهنجن سردارن ۽ سنڌن راڄن کي خوش ڪرڻ (جي
ملڪ جا سچا والي هئا) فقط ايترو ئي اميرن کي
انتظار هو......

ميراڻي درٻار.

ميرن جي رهڻي رواج جي. خبر سنڌن درٻارين
مان چڱي ٿي پوي. انهيڪري هيٺ حيدرآباد جي
سنڌ جي گاديءَ جو ڪجهه ذڪر ٿو ڏيان. "ڪو

Gul Hayat Institute

سلام تي آيو ته ڪوٽ کان ڪجهه پري سندس اِستقبال لاءِ چاليهه پنجاهه سوار ۽ پيادا فوجي لباس پهري ۽ هٿيار پنوهار ڪٺي اڳتي وڌي ايندا. ٽوليءَ جا سردار اڪثري ميرن جا عزيز خويش سندن پاران ونڻ اچن، جو جو دستور موجب مير پاڻ فقط ثاني شريڪ جي مرحبا لاءِ وڌي ايندا هئا. ٽوليءَ جي سردار جو عهدو ملاقيءَ جي مان مرتبي سندو هوندو هو. بس پوءِ ملاقي ڏنو ناهي ته سڀ ڏوڪيندا ڏانهنس ولاريندا ويندا جڻ ته ڪو دنگو مچائڻوا ٿن. سوارن جون اَڙيون ۽ پيادن جون ڊوڙون. ملڻ شرط سردار ۽ ٻيا نائب ملاقيءَ کي ويڙهي ويندا. ڪيڪاري هٿ هٿ ۾ ڏيئي اهڙيون قرب جون چيڀوُن ڏيندس جو ڏري گهٽ گهوڙي تان ڪيرائي وجهندس. پوءِ هلندو خوش خيريت پڇڻ جو راڳ ۽ وڏي مير جا سلام ۽ پيغام. ساڻ سوڻ پورو ٿيو (سو به ٿورو وقت ڪين ڪائيندو هو، هڪ ٻئي خوش خيريت پڇي ته به وقت گهري، ۽ هھڙن موقعن تي اٺ درجن خوش خيريتون نه ونجن ڏجن ته جا ٿيو؟)، ۽ قطار ناهي موٽ ڪائيندا، ملاقي وچ ۾ ۽ ٻيا سڀ اِرد گرد. اهڙي پيڙ جو سندس گهوڙو پيو ڏکجي. شل نه گهوڙو ٿهيس. ٻر جي چڙڪيو ته پاسي وارن گهوڙن جي لتن ۾ ملاقي منو. آزي نيزاري اجائي. چئين ته ”ذرا هلڻ جي جاءِ ڏيو“، ”پنهنجو گهوڙو پاسيرو ڪريو“ ته ٿئن چوندڙ منو. پاڻ وڏيڪ ڳاهٽ ٿيندا ۽ ”خوش آهيو“، ”چاق

آهيو" پيا پڇندا! ائين ڏوڪيندا ڏيلها ڏيندا واڪو واڪاڻ ڪندا ڪوٽ وٽ خندق جي پل مٿان پهچندا. هت وري بيا به اچي گڏبا. قلعي ۾ پهرين رئيس (وڏي امير) سان ملاقات ٿئي، سو سندس ديوان خاني ٻاهر ملاقيءَ کي آڻي ٻيهارين. اُمالڪ پنجاهه خوشامدڙ يا خاصخيلي رڪيب جهلي گهوڙي تان لاهينس. بس پير پٽ تي رکيو ناهي ته پنجاهه ڄڻا ڇاتيءَ تي هٿ رکي وني "بسم الله" پڪارين. هت ڪن ٽرسي سب نهي ٻهن ۽ اندر گهوڙڻ جي قطار ناهين. در تي ضرور ڪي نامدار امير هجن، جنمان هڪ ملاقيءَ جو هٿ جهلي اندر وني هلندو. اُتي ملاقي جُتي جوراب لاهيندو، جو مشرق ۾ جتي پائي ٻنيي اندر پير ڪين پائبو. ڪوئي وڏي شاهي پر سامان سري جو ٿيو پلو. فقط هڪ ڇپر ڪٽ مٿان بخمل ۽ ڪيمخاب جون گديون ۽ چوڌاري ايراني غاليچا. ڪٽ تي مير سائين سر ويهاءِ ڏکي ليٽيو پيو آهي، ۽ سڀي ڪوئي اميرن، وزيرن، خدمتگارن ۽ سپاهين سان ٽمٽار آهي. وڏن عهدن وارا امير جي ويجهو غاليچن تي وينل. ملاقيءَ جي گهوڙڻ شرط سب ٽپ ڏيئي اُٿندا. پهرين مير سائين دستور موجب پاڪر پائي خوش خير عافيت پڇندو، پوءِ وري سندس پاسي وارن جي ور چڙهندو. پلا مير ۽ بلوچي اڪثري ميا مٿارا سو پاڪر پائڻ ۾ ڪا فرحت ڪانه اچي. هاڻ ڳالهه ٻولهه هلي، ۽ مهمان کي عزت ڏيڻ لاءِ منجي ڏين. ڪٺي ڏس ته

مير جي آڱر اشاري تي اُهي ٻڌُوس پروچ آڇهون پيا. رئيس جي جامي جو پلو اڏاڙو ته درجن ڄڻن جو اُمالڪ ڻاهي لساري ڇڏيندس؛ رئيس گفتگوءَ ۾ ڪنهن اڪر تي اٽڪي بيٺو ته هن نه هن مُڪ مان اُجهو آيو ڪي آيو؛ رئيس هٿ ڪنيون يا پاسو ورايو ته سينو نوڪي" جيوين قبلا" پيا چوندا؛ رئيس اڪ جو اشارو ڪيو ته اُمالڪ حڪم جي پيروي تي، ۽ رئيس ڪري ڪهڙي لباس ۾ هجي ته به حاضرين پوري سروپاءَ ڍڪي ايندا. خاص ملاقات وقت يا موقعہ تي مير ترار، ڍال، بندوق، سڄو سپاهيءَ جو لباس پهري وهندا ۽ انگريزي آفسر به اهو اَدب جو نمونو اختيار ڪندا هئا. مير ٻجر جي خون ڪان پوءِ هڪ ڪلهوڙن جي سفارت ٽالپرن وٽ ويئي. سفارت وارن کي بنا هٿيار حاضر ٿيڻ جو حڪم هو، پر اهڙي ڳالهه به ڪو بڌڻ وارو هو؟ اَدب جا قانون مشرق ۾ عجيب آهن، پر سنڌ ۾ ته حد آهي. ڳالهين ڪندي بس ٿي ته اُمالڪ مير سائين وري خوش خيريت آکيندو ۽ ملاقيءَ جا ٻئي هٿ جهلي پڇندس ته " خوش آهيو؟" جي ملاقيءَ جي نظر وڃي ڪنهن اَمير وزير تي پيئي ته اُمالڪ هي يار به ضرور "خوش آهيو؟" پڇندو. اهي هر هر سوال ڪل جهڙا هئا، پر اَهڙي قرب سان پڇن جو پيا وڻن. رئيس سان ڪري ڪهڙي به ڳالهه ڪيل ۽ اڪثري هلڪيون ڳالهيون ڪن- ته به آخر ۾ وڃي شڪار جي ڳالهه تي اٽڪندو. ڪڏهين

Gul Hayat Institute

شڪار تان موٽيا ۽ وري ڪڏهين ويندا انهي جهڙي ئي ڳالهہ ڪانہ ٿي سمجهين. مهمان جي تلافي ڪيائين تہ ڪيس شڪار ڳاهہ ۾ شڪار ڪيلڻ جو نوتو ڏيندو. رواج موجب وڏو، يعني رئيس مجلس جي برخواست ٿيڻ جو اشارو ڪندو. جي ٻہ چار قدم وڏي غاليچي تائين هليو تہ مهمان تي نوازش ٿي. اتي "خدا حافظ!" چئي موڪلائيندو. ... ڪورت ڇڏڻ مهل وري ساڳيو بدرقو ڏوڪي ساڻ هلندو ۽ ليلائڻ تي مس ڪي جلد موت ڪائيندا، باقي ٻيا ڇا ٻہ ٽئي گهر تائين پهچائي ويندا. خاص موقع تي سوکڙيون سوغاتون ڏين ونن، پر عام جام مهمان اڳيان مٺائي جا طبق پيري اچي رکن.

باقي اهڙي جهڙي ملاقات تي ٻروچن جي مرحبا ۽ خوش آمديد سنڌين جي دل وٺان ٿيندي هئي. مشرق جي ٻين ملڪن ۾ دربار ۾ نزاڪت ڏسبي آهي. هت ٻـوُزان ٻروچن جون ٽوليون ۽ ڪئين ملڪن جا تنخواهدار سپاهي دربار ۾ ڏسي سمجهبو هو تہ جهنگلي قوم ۽ سپاهي سردارن جو ملڪ آهي. ٻروچن جون شوخ شڪليون ۽ شوخ سياءِ ڪنهن ويل دربار ۾ حضور اڳيان ٻہ ڪين ڏبجي سگهندا هئا. اَلبت سردارن سان وفادار، پر هنن جهنگلين کي ادب جا نمونا ڪين ايندا هئا. وقتي ڏسبو هو تہ دربار ۾ هڪ ٻاسي هنن جو هل هلا چو ۽ ٻئي پاسي جنسي ڪدڙن سان ناچو ضعفائن جون سيٽوُن ۽ دهلين جا دس.

(۴۵) سنڌ جو واپار.

سنڌ ۾ هيٺيون مال ٻاهران اچيتو. انگريزي ڪپڙو، مخملون، کنڊ، مصالح، ٻسارڪيون شيون ۽ ڌاتون. اهو مال گهڻو ڪري بمبئي مان ٿي آيو. ڪپهه، سادو ڪپڙو ۽ ريشمي مال مارواڙ ۽ گجرات مان؛ ريشمي ڪپڙو بهاولپور ۽ ملتان مان؛ اُتر اُلهندي وارن ملڪن سان ڪچو ريشم، رنگ، دوائون، سڪل ميوا، گهوڙا، وغيره؛ ڪچ مان عاج ۽ گجرات ۽ ملبار مان ڪاٺ. انگريزي ڪپڙا جي سنڌ ۾ ڏاڍا چالو هئا سي ڇيٽون، صوف ۽ هڪ رنگارنگي سوٽي ڪپڙو جنهن کي جفر ڪري چوندا هئا. سادو جوڙيءَ جو ڪپڙو جنهنجو ڪاپو جهجهو آهي سو مارواڙ يا سنڌ اندر تيار ٿيندو آهي. باقي ولائتي ململين ۽ پٽين جو واهپو مٿئين درجي جي ماڻهن ۾ ئي آهي؛ اوني بنات جو چلائمان گهٽ آهي. ولائتي سٽ به سنڌ اندر کپي ٿو اچي، ۽ انهيمان سنڌ جي آڏاڻن تي اُچو ڪپڙو تيار ٿو ٿئي. ٻسارڪيون شيون جنکي ڪراڙو ڪري سڏيندا آهن تنجي آمدني ۽ ڪاپو به چڱو چوکو آهي: اوني ۽ سوٽي ڪپڙي جو ڪاپو گهٽ آهي، جيتوڻيڪ اوني ڪپڙي جي واپار ڪري ئي انگريز سرڪار سنڌ سان واپاري واسطو رکڻ لاءِ منتظر هئي؛ مگر اهي شيون عام ماڻهن لاءِ بلڪل مهانگيون آهن، ۽ جيڪي ٿورا واپرائين ٿا تنکي مشرقي شوق موجب ٽڪا

چٽا رنگ گهرجن. هڪ کهرو تلهو پر چوڙڻ ۾ سٺو سوٽي
ڪپڙو ملڪ ۾ ٺهي ٿو، جو عام طرح گرم ڪپڙي جو
ڪم ٿو ڏئي. پشم مان پهرڻ جوُن شيوُن ڪين ٺاهيندا
آهن، پر ڪچو مال ملڪ مان لنگهي ٻاهر ولايت ڏي
روانو ٿيندو آهي. هرقسم جي ذاتين جا پرچ اڇنٽا،
جنمان سڀ گهرج جا باسڻ سنڌ اندر ٺهن ٿا. ڪچي
مال جو ڪاپو گهٽ آهي. دوائون ۽ رنگ جي خراساني
(يعني قنڌار، هرات، وغيره جا) واپار طور اچنٽا سي
نهايت ضروري آهن. سنڌ جي ريشمي ۽ سوٽي ڪارخانن
جو مٿن مدار آهي. انهن پاسن جو ريشم ٻه ڏاڍي و هليٽو،
۽ اُنهيجا ڪئين نمونا آهن: توُني، دريائي، ڪوڪني،
خف، چِلا ۽ غِلائي. انهن سڀني ۾ پوئين جو گهڻو قدر
آهي. پر انهن ڪان ٻــ چيني ريشم، جـو بمبئيءَ ڪـان
گهرائيندا آهن، سو عمدي ۾ عمدو آهي. ٻيو ته خراسان
۽ هرات ڪان هڪ ٿورڙي پر نهايت اُچي ڪپهه، ايندي
آهي جا گهاٽي پرت ۾ ڪم ٿي اچي. ٺالوئي نوم اٿس.
اُتر اُلهندي ڪان جيڪو پيروزو پٿر اچي ٿو تنهنجو ٻــ
گهڻوئي مان آهي. سنڌ ۾ اهو سهڻو پٿر ايران اندر نشاپور
جي ڪاڻين مان ائين ئي ڪوٽي ڪٽي ايندا آهن، ۽ پـوءِ
ڪاريگر بلڪل سادن اوزارن سان گهڙي ٺاهي چمڪائيدا
اٿس. اهو پٿر جهجهوءِ سستو آهي ۽ جو غريب ۾ غريب
هاريءَ جي زال بار "فيروزن" جو هار سينگار ڪندا. وڏن
پٿرن جو اگهه آڪرو آهي، ۽ آهن ٻه جزوي. واپار ۾ فقط

Gul Hayat Institute

سستو مال هليتو، ڇو جو اُچو مال ايراني سرڪار پاڻوت قابو رکندي آهي. اُتر الهندي ڪان هڪ سونو سڪو (ڏ ڪَٽُ = ٩ شلنگ) ۽ پرت لاءِ ڏاڍو بہ ايندو آهي. مٿي ڄڻي آيو آهيان تہ سڪل ميوو ۽ گهوڙا بہ ساڳئي هنڌان اچن ٿا، پر قد ۾ سگهہ ڪري پويان تہ سنڌ مان فقط لانگهائوُ آهن، ڇو جو انگريز سرڪار رسالي ۽ توبخاني لاءِ خريد ڪندي آهي؛ سردار ڪي ٽورا گهوڙا گِنهندا آهن ...... اِنهيءَ واپار وڌائڻ لاءِ پهريائين ضروري آهي تہ ماڻهن جي حالت سڌارجي جو سنڌ ن گهرجوُن وڌ ن، ڇو جو پڌرو آهي تہ جيسين سکيا آسودا نہ هوندا تيسين نٽ وارين شين جو کاپو بہ ڪين وڌندو. ولايتي شين، خاص ڪري ڪارخانن جي تيار تيل مال جي کاپي تي دربارن جو بلڪل ٽورو اثر هو، سبب جو اميرن جون گهرجوُن ٽورڙيون هيون، ۽ گهٽي قدر سنڌي يا مشرقي مال، سو بہ ٿورو، سنڌ لاءِ ڪافي هو. مطلب تہ سڄو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاڪم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرڳڻي جو واپار بہ اُنهيءَ موافق آهي.

سنڌ مان هيٺيون مال ٻاهر ويجي ٿو: چانور، گيهہ، آفيم، نيرُ، سڪل مڇي، چمڙو. اهو دوآبي ۽ گجج جيٽرو ڪراچي بندر تان چڙهندو هو؛ نير، ڪپهہ، ڪپڙ، ريشمي ڪپڙو، لوڻ، شورو خراسان ڪان جو مال ايندو هو تنهنجي بدلي ۾ اوڏانهن ويندو هو. سنڌ اندر واپار گهرج سارو، ضلع ضلع جي پيدائش موجب ٿيندو هو. مثلاً

۽ سنڌ هيٺ اَن، گهه، ڪپهه، نير، وغيره موڪليندي هئي ۽ بدلي ۾ چانور، مڇي، چمڙي جهڙو شيون، هٿيار، وغيره وٺندي هئي.

مال جي انهيءَ آوت جاوت ڪانسواءِ، هيترين اٺڪن ۾ بين ڪيترين مشڪلاتن هوندي به سنڌ اُتر الهندي جي ملڪن خاص ڪري قنڌار لاءِ هڪ وڏو گدام ٿي رهي آهي، ۽ الهندي برن پٽن جي جهنگلي قومن جون گهرجون پوريون ڪيون اٿس. انهيءَ باهرئين واپار جا خاص ڪري ٻه مرڪز آهن. ڏکڻ ۾ ڪراچي بندر، ۽ اُتر ۾ شڪارپور ۽ انهن ٻنهي هنڌن فقط ساهتي وارن هندو واپارين جي معرفت ئي واپار قائم ڪيو ويو آهي. جيڪو مال ڪراچيءَ ۾ لهي ٿو سو اُهنجا اُٺانگا خشڪيءَ جا رستا لنگهي، آوت ۽ راهداريءَ تي ڳاٽي پڳيون ڏيلون پيچائي، قافلن جا ڳرا خرچ ڏيئي، وات تي اَمن اَمان لاءِ ٻه ٻڌرقن جون ڇٽيون ڀري، ٽيهن چاليهن ڏينهن جي سفر ڪانپوءِ شڪارپور پهچيٿو. شڪارپور ڪانپوءِ وري ٻه پنجويهن ٽيهن ڏينهن جو جبل جي لڪن مان پنڌ اڳيان آهي. تنهن هوندي بہ اهو واپار نيٺ سراسري ويهه سيڪڙو صافي نفعو ڏئيٿو، ۽ ويهين ٽيهين هزارين پائونڊن جو ڪتيل آهي. شڪارپور کي خراسان جو هڪ دروازو بہ انهيڪري سڏيندا آهن، جو جو ويندڙ سنڌو درياهه ڪانپوءِ بولان لڪ وات تي آهي. اتر اولهه جي واپار لاءِ شڪارپور جو رستو هميشه قائم رهيو آهي ۽ رهندو.

وچ ايشيا جي واپار تي جيترو شڪارپور جو اثر ٿيو آهي اوترو درياهه جي ويجهو ٻئي ڪنهن شهر جو ڪونه ٿيو آهي. اهو اثر ذري گهٽ اڃا به قائم آهي، تنهنڪري شڪارپوري واپارين جي لياقت، پرجستائي، بلڪ دليري صاف پڌري آهي. سنڌو درياهه کان ويندي ڪئسپين سمنڊ تائين سيني شهرن جي پئسي ۽ صرافي ڪم جو اهو شهر مرڪز هو، ۽ ٻئي ڪنهن سرڪاري سرشتي هيٺ شڪارپوري شاهوڪار اهو واپار ڪنهن وڏي اوج کي وڃي رسائين ها. سنڌ جي شين کانسواءِ قنڌار ڏي هيٺيون ٻاهريون مال به ويندو هو: ولايتي (انگريزي) ڇُريل ڪپڙو، ڇيٽون، مخملون، پٽيا، ڌاتو، کنڊ، مصالح ۽ پسارڪيون شيون. انهي پاسي کان جيڪي ايندو هو تنهنجو ذڪر مٿي ڪري چڪو آهيان. سياري جي منڊ ۾ قنڌار کان قافلا هلندا هئا، ۽ ڊسمبر ۽ جنوريءَ ڌاري شڪارپور ۾ پهچندا هئا، اتان وري مارچ ڌاري موٽ کائيندا هئا، ڇنهنڪانپوءِ سخت گرمين ڪري انهن برن پٽن ۾ آمدرفت بند بند ٿي ويندي هئي.

خشڪيءَ رستي اميرن جون ڇتيون ثارط لاءِ کيترو واپار سنڌ مان ٿيو بلوچستان جا جابلو پيچرا وٺي، وات تي ڦورو قومن کان جوکا برسر ڪري اتر-اولهه جي ملڪن ۾ وڏيڪ نديي ۽ سڌي رستي وڃي پهچندو هو. انهي واپار کانسواءِ سنڌ جو ٻين ملڪن سان اهڙو واپار ڪونه هو، جنهن ۾ اسانجي مال جو کاپو ٿئي.

اسان ۾ هيسنائين وچ ايشيا سان بنا اٽڪ واپار ڪولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ انهيلاءِ سنڌ جي رستي جئن هيستائين تئن آئينده اهو واپار دارومدار رکندو. جنهن ملڪ کي اهڙي بندر، درياهه ۽ سڌي خشڪيءَ جي رستي جون خاص سهوليتون آهن تنهن ملڪ کي واپار لاءِ سڀ ضروري سهولتيون آهن. اهڙي واپار لاءِ فقط ساهس گهرجي، جنهنڪانسواءِ ڪهڙو به خسيس ڪم پرثواب نٿو ٿئي.

سنڌ جو مارواڙ، پالي، جيسلمير، بهاولپور، پنجاب، گجرات، ۽ ٻين آس پاس جي ملڪن سان واپار جزوي آهي، ۽ ملڪن جي ڪچي مال ۽ ڪن تيار ڪيل شين جو آهي. ولايتي مال بعضي بمبئي مان انهن ملڪن رستي سنڌ ۾ ايندو آهي. سنڌي آڏاڻن جو ڪپڙو سنڌي پاڻ يا اوسي پاسي جي ٻرن پٽن جا جهنگلي ماڻهو واپرائيندا آهن؛ فقط نٽي جو مال، تنهن ۾ به، خاص ڪري لونگيون، جي سٽ ۽ پٽ جي ملاوت مان نهنديون آهن، تنجي ڳالهه نرالي آهي. انهن لونگين جا اٽڪل ويهارو نمونا آهن، پر تنمان ڪي ٿوريون جنسون ٻين ملڪن ۾ هلن ٿيون. نٽي ۾ جيڪو سوٽي ڪپڙو اڳي نهندو هو ۽ جنهن لاءِ مشهور هو، تنهنجي بدران اڄو ولائتي مال گهرائي، پنهنجي رواج ۽ شوق موجب ڇرائي، اُهو واپرائين ٿا......

هاڻي ٻهرين ٻالهه ته درياهه ۾ ٻيڙين جا ڪئين سنا آگبوٽ هلائط گهرجن؛ ۽ ٻي ٻالهه ته بمبئي مان ڪراچي بندر تي ولايتي مال گهرائي ڏيڻ جو رستو سنڌي واپاريءَ کي کولي ڏيڻ گهرجي. پوءِ هڪدم ڏسبو ته آڪٽوبر کان مارچ تائين شڪارپور کان قندار تائين اٽڪل هيترو وقت لڳندس: بمبئي کان ڪراچي ٻيڙين رستي ۱۲ ڏينهن؛ ڪراچي – سکر درياهه رستي جهاز ۾ ڏهه ڏينهن؛ بولان لڪ رستي قندار ۲۵ ڏينهن – يعني، بمبئي – قندار ۵۰ ڏينهن. مطلب ته اڌ وقت بچي پوندو، جا ڪا ننڍي ٻالهه ڪانهي. وات جو جوکو ۽ خرچ به گهٽبو. ڪري سمجهو ته شروعات ۾ جهاز جي ڪٽاڻي ڳري ٿيندي، تڏهين به اُٺ جي ڀاڙي، بدرقي جي خرچ، وغيره کان گهٽو گهٽ ٿيندو. ممڪن آهي ته چوڏچاءُ تي آمدرفت مٿان ڍلون گهٽ يا معاف ڪيون وڃن. هرات جو واپار قندار ۾ اچي ويو، ڇو جو رستو ساڳيوئي آهي.

سنڌي سڪا.

رواجي طور سنڌ اندر ڪمپنيءَ جو ڪلدار رپيو چالو آهي. اُتر سنڌ ۾ سهراب ۽ سجاولي – مُلهه ۾ ٻهريون هڪ سيڪڙو ۽ ٻيون اڍائي سيڪڙو ڪلدار کان ڪسو. لاڙ ۾ ڪورا ۽ ڪاساڻي روپيا هلندا – مُلهه ۾ ٻهريون ۲۵ سيڪڙو گهٽ ۽ ٻيون ڪلدار جو اڌ.

Gul Hayat Institute

(٤٦) سنڌي ٻار.

وڏندڙ ٻار جهڙا سنڌ جي سفيد پوش ماڻهن جا ٿين ٿا اهڙا ٻئي ڪنهن هنڌ مشڪل ڏسڻ ۾ ايندا. روش سوڌا ۽ نفيس، پيشاني گول، ڳل ڀريل ۽ پنيان ڪاريون ريشمي گهنڊيون. اکيون وڏيون، ڊگهيون، ۽ آبدار- اهڙيون سمجهوءُ ۽ چلوليون جو ڏسي حيرت پيئي وڃي. جهڙي شڪل تهڙوئي ڊؤل- سڌڙائي ۽ سونهن اهڙي جو ڪو مغربي چترڪار ڏسي ته چتر ويهي چٽي. ويس سادو- مٿي تي جمني ٽوپي (skull-cap)، بت تي ننڍو ريشمي گهگهو، ڪمر ۾ شال جنهنمان هڪ ننڍڙو عمدو خنجر پيو ليٽا پائي، پير ۾ سليپر؛ هوڏانهن ولايت ۾ ٻالڪن لاءِ ناچوُ ڪٽي جو ويس، يا ڇوڪر جو سٽڻ مٿان ڪوٽ واسڪوٽ. پر جي سنڌن ويس ٿو وڻيئي ته سنڌن هلت سا ضرور توکي پسند پوندي پاڻڪان وڏن سان گهڻو وقت گذارڻ ڪري انهيءَ عمر ۾ اُٿڻ وهڻ ۽ ٻي فضيلت سکن ٿا، جڏهين تنهنجا انگريز ٻچا هڪ وڏي ڪليل پيٽي، يعني دائي خاني ۾ ٻاند رکڻ جا لائق آهن. هت ڇوڪرا ٻيءَ اڳيان باادب اُتي ويهندو، چئبس تڏهين وهندو؛ وڏن جي گفتگوءِ گنڀير ٿي ٻڌندو، ٿوري ۾ ۽ ادب سان جواب ڏيندو ته "ننڍڙا ٻار ڏسڻ لاءِ نه پر ماٺ ڪري ويهي ٻڌڻ لاءِ پئدا ٿيا آهن،" انهي مضمون تي ڪين هدايت ڏيڻ جي

Gul Hayat Institute

ضرورت ئي ڪانهي. انن ورهين جي عمر ۾ تهذيب مان اهڙو واقف ٿي وڃيٿو جو پيءُ جي غير حاضريءَ ۾ توسان دروت اچي گڏبو، ڪونيءَ ۾ پوُريءَ جڳهه تي آڻي وهاريندو؛ پوءِ توسان ڳالهيون ڪندو؛ تعريف به ڪندءِ، حقو گهرائي مناني آڇيندءِ؛ ڪاني مهل ڪنهن به ڳالهه ۾ گهٽ ڪين پوندو. سچ پچ ڇوڪر نه پر ننڍڙو مرد آهي، ۽ سنڌس پيڻ گهر اندر ننڍڙي زال آهي. اها ڳالهه توکي شايد نه آئڙي؛ تون چوندين ته بار معنيٰ سرلائي، چنچلتا، سياويڪتا، وغيره. پر تون به قبول ڪندين ته انهيڪري بار خود غرضائي، ڪيچل ۽ ديناڻيءَ کان بچي پوندا.

پر جئن اسين سنڌ ن بارن تي موهجون ٿا، تئن وري پاڻ اسانجن تي موهت ٿين ٿا. هڪ هندو سردار بڌم ته ”يورپي ليميءَ“ جو گورو ڇهرو ۽ پشمي وار ڏسڻ لاءِ ڪي مئل ڪهي ويو. مرهٽن ۾ ”سهڻو ڇهڙو گورو بار“ ته چوڻي آهي.

اڇهو هينئر مير ابراهيم خان جو پٽ، معاف ڪجو، مير جان محمد خان ٽالپر اسان وٽ آيو آهي. استقبال ڪبو، اِها سنڌس پيءُ جي عزت ڪرڻ آهي. مرحبا بيا ڪريونس ته پلي آيا، جيءُ آيا، همت وهو، مٿي چڙهي وهو؛ گهوڙي جو احوال، باز جو احوال، دلچسپي ڏيکاري پڇونس ٿا. خنجر ٿا ڏسونس، اميد ٿا ڪريون ته پيءُ جهڙوئي پهلوان بهادر پٽ ٿيندو. پر ”سهڻو“

کين ڇٽبس عمر کين پڇيس، پاڻ ن پيرن جي ڳالهہ نہ
ڪبيس، اِهـا بـد فضيلت ٿيندي. مـوڪلاڻيءَ مهل
سوکڙي سرِي ڏ بيس، ڪيسي لاءِ تپاچو، رنگين مورت.
پوءِ پائيندو تہ ملاقات جو مقصد پُورو ٿيو. وچ ايشيا ۾
پـارن جـي ملاقات هڪ اُتکل آهي اڪثري سوکڙين
ونڻ لاءِ.

(۴۷) شڪارپوري هندوُ.

اچ تہ وري بزار مان لنگهون. هن پيري شڪارپوري
هندو جاچي ڏ س، جنهيون ڪين ڪين تہ بہ هن غريبڙي
شهر ۾ ٩٠٠ ڪونيون آهن. هوُ بندرو، لز جهڙو بدبخت
ڏ س. گهنجايل نرڙ، سڪل منهن، ڪهري ڪاڏيءَ مان
لوپ پيو بڪي. ڇپ سنها ۽ پيڙيل، نڪ ڪنڊيارو ۽
اڪ ڪاري ۽ تکي. مٿي تي سوڙهي ۽ ننڍڙي پڳڙي
رکي اٿس، ۽ چيلهہ ۾ گوڏ جو ٽڪر بڌل اٿس. ڪنهن
وقت بٺي صفا ۽ اجاريا ڏاڙهي پاسي کلهي تي جٽيو
پيو لٽڪي ۽ پيشانيءَ تي نيات جـو اڇو وڏو تلڪ پيو
ٻهڪي. ڪن جي پٺيان هڪ ڊگهو ڳاڙهو قلم ۽ هٿ
۾ ڏرم جي مالها پيئي ڦري. واهہ ڏرم تنهنجا رنگ!
اهـو شخص رڳو رڳو ۾ هندو واپاري اٿيئي. لڪن جـو
واپاري، پر هٿ مان ڪوڏي جو تو ڇڏي؟ جبل پاسي
جهڙي ٿهڙي جاگير ڳنهي وجهي، پـر ڪونيءَ تـي
کهڙو بہ جبل جو ماڻهو ايندس تہ سندس اڳيان پيو
نيچ نوائيندو. اهوئي پؤ تہ نجاٹا مٿان هـي رهـزن

Gul Hayat Institute

ڪپڙي جا تاڪيا ڳنهندي، روڪڙ ڏيندي ڪو ڏڪ نہ واهي ڪير. هوڏانهن هوُ ميان مومن اڳيان لنگهندو تہ ڇپن ۾ هن ڇتيءَ ڪوڙيل، مڇن لڙيل ڪمبخت تي لعنت هڻندو لنگهندو. ڪيس ڏسي اکين ۾ شيطاني چمڪو ٿيندس. پر جيسين شيءِ وٺي پوُرو اگهہ ڏيندس تيسين سڀ سهي ويندوءِ ذرو بہ رنج ظاهر نہ ڪندو.

جڏهين ڏنائين تہ وطن ۾ نہ آهن ڏسڏا نہ آهن ڪارخانا تڏهين ديس ڇڏي پرديس ۾ صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي کوليائين. پنجاهہ سالن اندر وچ ايشيا جي ڳچ ڀاڱي ۾ زور وٺي ويو. ترڪيءَ کان وٺي چين تائين، استراخان کان ويندي ڪجاڪماريءَ تائين ڪو ننڍو وڏو واپاري شهر نہ رهيو جتي شڪارپوري ڪوٺي نہ هُجي. شڪارپور ۾ ويهي اجا بہ درسي هنڊيون ڪيندو جي ڏورانهين ڏيساورن ۾ پهچندي اُمالڪ بنا شڪ مٽائي سگهبيون، انهيءَ اشراف جي هنڊيءَ ڪري وات تي سر بہ سلامت رهندءِ.

ڪاغذ تي خبر ناهي ڪهڙا نشان لڪائي ٿوڪري جو ڪير جعل سازي بہ نٿو ڪري سگهي. اهي نشانيون بہ جٽا سڃاڻن. هڪ هنڊي لکندڙ، ٻيو پڙهندڙ. هاڻي ذرا غور ڪر تہ جن پنن ۾ هڪ سوني سڪي لاءِ ماڻهو جان تا مارين اُتي ڪاڳر جا بہ چار رهڙيل پرزا ڪهڙا نہ ڪارائتا ٿيندا.

شڪارپوري ٻار چڱيري واپاري تعليم وٺي، دڪان

تي ويهي وڏو تـي، ڏوڪر ڪمائي خوب ڏوم ڏام سان وهانو ڪندو. پهريون بار ڇائس تہ مسافريءَ جا سعيا ڪندو. مٿن مائٽن کان روئي موڪلائي، اڪيلو اوڏانهن اُسهندو جتي شايد اڌ عمر ڪاٽڻي پوندي. ڇُوڪرو جيڏانهن نيندس اوڏانهن ويندو. پوءِ چاهي عربستان جي آتشي بَدوِيُن وٽ، اُتر تاتار ۽ ايران جي قورن وٽ، هندوڪش يا سليماني جبل جي خونخوارن وٽ، جهنگلي واسواهيلن يا هماليہ پهاڙ پنيان سيڻ ماڻهن وٽ. لڇمي پرسن تي تہ زور وننڊو، زبر ڪندو. ڏيتي ليتي، حساب ڪتاب ۾ گوهر هڻڻ ڪري ڏيلن اُڳاڙڻ لاءِ اِجاريدار وڃي ٿيندو. ٻاهران امانت، اندران خيانت ۽ ڪافر هوندي بہ امير سردار سان ٺهي ويندو.

(٤٨) شڪارپور جي بزار.

سانجهيءَ جا چار لڳا هوندا، ۽ ڏس تہ بزار ۾ پيو نہ تہ ڏهہ بارهن جنسون نظر پيئون اچن. هو بروهي ڏس! قد جو ڇوٽو، منهن ڊگهيرو، عضوا ويڪرا، اُپا ڪلها. بت تي ملس جو جبو پيو اٿس، ۽ حلوائيءَ جي دڪان ڏي واجهہ وجهيو وينو آهي. افغانن جي ٽولي ڏس! ڪئن نہ گهوڙن، خچرن ۽ گڏهن جي خريد فروخت لا ريڙهہ پيڙهہ وينا ڪن. ڊگها قداور ڏيل، اکيون اُلا. همت ڪئن تـا ڪڻن، واڪا ڪوي ڪئن ٿا ڳالهائين؛ جنس ئي اُور. هتيار ساڻ ڪڻڻ جي منع اٿن، پر ڪمربندن ۾ همت پيا وجهن ڇـڻ ڇري ٿا ڳـولين.

Gul Hayat Institute

انهي ڊگهي تکي خنجر سان وڙهندا آهن. آڳاٽيءَ رُومي تلوار جيڏو ته ڊگهو، ۽ منجهائس مڙس جي مڙسي پيئي بکي. وري هي جهنگلي بروچ ڏس! اُس ۾ منهن ٽامڻي تي ويو اٿس. پُورا وار، منهن تي ڏکن جا گهاوَ، ڦورڻ جا چِٽا اُڀريل. بزار ڏي نهاري جڻ پيو چوي ته "هيترو لٽ جو مال اجايو پيو آهي." اِتي ئي ڳلهو، منارو، ڪمخاب جي ڊگهي ٽوپيءَ وارو سنڌي مسلمان سوار لنگهندو، اڳيان "پوش، پوش!" ڪندڙ پيادو. ڇي هن ڪميٽي کي ايڏي جرئت ڪئي آهي جو اسان سردارن کي هٿن ڏکيندو، ڏوڪيندو ٿو وڃي. سڳات ماٺيءَ مان پر بت جيڏو، ڄاڻندو جبرو ملوڪ مڙيوئي پڳ ۽ ڪمربند، مٿان ملي جو چوغو سو به ڏس. ڇا سندس هٿ جا تڪبر. جيتامر ن سنڌين لاءِ ڪيڏي نفرت ۽ حقارت. پر رهي ساڻن، کائي سنڌن، ڦرين به کين. شوخ، ڪُوڙو، داڙهي ڇنڊيل، يعني "گدو" افغان ڏس ته بزار ۾ ڪئن نه چرب زبان ايراني سوداگر سان ڏانڊل وڻو ڪري. اِجهو هاڻي قنداري گڏيو ملتانيءَ کي. نڳ گڏيو نڳ کي. هن پاسي ڊگهي جيسلميري پڳ پشمين جي ڏُپلواي کي سلام ٿي ڪري ته ٻئي پاسي ڪڇ گجرات جي سفيد عوف واري پانهن قلات جي بجر چنبي انداز قابو آهي. هُو به ڏس! هو ميرو گدلو مسلمان نانوائي سڙن سڙن ڪندڙ ڪباب مٿان تيل جي ڪيوي ڪئن ٿو اوٿي. ڪباب جي بوءِ تي غريب

Gul Hayat Institute

غربا اچي مڙيا آهن ۽ وات تو ٻاڻي ٿئين. پر م لسرات لهاڻو اوني چوغي لاءِ روپيون چاليهه اشرفيون تو گهري پر اهڙو پاتل ڪتل آهي جو لهي ٻارهان به مس. هن پاڻڻي جي دوڪان تي سڪل ميوا، ڪنڊ، مصالح، آفيم ۽ ڀنگ رکيا آهن. جنهن ڪي مال وينو وڪڻي. هٿ م ساهمي ۽ پڙن م کوٽا وت. انصاف جي دل م سخت رنج آهي. هوڏانهن اکيون پٽي نهار! ويچارا ميرا گندا ڪاسبي لوهار، قلعيگر، ٺاٺارا هن آرهڙ جي گرميءَ م نڪ نڪ وينا ڪن ۽ اڳيان باهه جو مچ اهڙو جو ريڇ پچي پوي. پر انهن هشامن انبوهن جو ٽڪو ڪرڙو آواز ٻڌ. ڳالهائين ڪين ٿا چڙ رڙن ۽ وڙهن ٿا. پسنا وينا ڪائين، حقا وينا پيئن، پر رکي رکي وارو وني، وات ٻني گلي مان اهڙو آواز ٿا ڪن جو خدا پناهه رکي. حرفتي هندو چادر هينان هٿ هٿ م ڏيئي اگهه وينو ٺاهيندو تڏهين سا سانت ذري هوندي، نه ته ٺامي جي هڪ پئسي ڪا تر شيءِ وٺندا، وري موٽائيندا، ڏانڊل ڪندا. ڏسي وائڙو ٿي ويندين نه مار ٻيلي! هٿ وقت ۽ پورهئي جو ملهه آهي ئي ڪونه. ڇهڻو واهه جو پر ٻيو تو پلو. اکه ڪي پيو وٺي، پر دل ٻيئي ٺهي. واپارين جا چپا وريل مهاندا ڏسي پؤ پيو ٿئي. ويهي ويهي ڪوڙ جي اهڙي توف ڇڻندي جو ڪن ڦاٽي پوندا. ساٺهو هڪ ٻئي مٿان ڳاهٽ پر اهڙا جو ساهه پيو منجهي. بزار مٿان تڏن جي ڇپر ڇانئيل آهي، پر اُس ۽ گرميءَ

لاءِ اهڙو بچاءُ نہ آهي جهڙو افغان بزار ۾ پٿر جو ڍڪ، وري بزار ۾ هيڏي آمدرفت سو متي ۽ دز، يا ڇڻڪار ڪري گپ ۽ چڪ.

ڏاڙهي، ڪين ڇتي!

برٽن صاحب ڏاڙهين ۽ مڇن جو مزيدار احوال ڏنو آهي: "ٿورا سال اڳ سنڌين جا ڪپڙا ڀري مسافري ڪجي ها تہ اهم ڪونہ هجي ها، پر اڄ ڪلهہ جا انگريز ائين ڪندو ڏسنين تہ جيڪر منيان اچين ۽ ورائي وٺنين ڇي "آهي تہ خير؟ هاڻي مشرقين جو نقل ڪرڻ سکيو آهين. پنهنجو ڪريو ٿو وڃائين." نہ تہ خبر بہ اٿن تہ اسان جا وڏا ائين ڪرڻ ۾ عيب نہ ڄاڻندا هئا. مون ٿار بوش ۽ جهولدار پڄامو پهري ڏنو آهي. ڏاڍي فرحت آهي، نہ تہ ٽوپلو ۽ پتلوڻ ڏسي اڳي هاري ماڻهو پڇ پائي اُٿي پڄندا هئا، ۽ سنڌن نينگريون وڃي اندر لڪنديون هيون، ۽ ڪتا ورائي ويندا هئا ۽ ڳائو ميهو مال اُٿي پڄندو هو، ۽ فقير فڪرو ويڙهي ويندو هوم. هنن جي ليکي ٽوپلي وارو نوشيروان جهڙو انصاف ڪندڙ آهي، يا وٽس قارون جا گنج آهن.

بيو تہ جي منهنجي صلاح وٺين تہ اِها ڪبوسڙي ڏاڙهي جا اٿيئي سا بہ اڳو پوءِ لهرائي ڇڏ، نہ تہ هنن سڌريلن ملڪن ۾ ٻاڙ ڪلائيندي ين. تنهنجي ڏاڙهي نہ ڪاري، نہ ڌڳهي، نہ لسي، پر تہ بہ جهڙي جي ٿهڙي تہ رکندو. اڄ جي رڳون مڇون هونديءَ تہ ٽولي بيمت

ناهيندا ڇي ”پنجاهه ورهين جو ڇوڪر ڪاڏي ٿو ڪنهي!“ شڪر جو هت يورپي ڇانوٽين واري مردار ڏاڙهي هڪ ته ڏسندين. خبردار، ڏسين متان سؤئر جي وارن وارو برش پنهنجي منهن کي ڏيکارين. هتي ته ڪپي ميندي ۽ نير، تيل ۽ ڦٽي، اهي منهن کي ناهوُڪو بڻائي ڇڏيندءِ. جي پائين ته ولايتي لباس ۾ به ڏاڙهيءَ جو مان ٿئي ته بڌ، سوُنهاريءَ کي ڇڏي به نه ڏج ڇڱن ڇڄ ڏاڙهي تي پوي. هتي ڇوٽي آهي: ”دگهي ڏاڙهي، نانؤ دلبر.“ ڇيلهه تائين رکيءَ جرڪ مسافريءَ ۾ بيمار زال يا جوان نياڻي، يا گهر ڏياڻي پاڻ سان ڪنيءَ. تڪليف ڏسندين. ڇڄ ڏاڙهيءَ لاءِ اوَل ته ڪپي ڪاري ريشمي ڳوٿري اُس مٿيءَ ڪان بچاءَ لاءِ؛ تيل ڇٽ ڪپيس ته ڪسي نه، رنگ ذري لڳيس ته زيب نه وڇيس. نه ڪتري نيڌڙي کڄ متان ڇون ته لڇ لفنگ آهي؛ نڪي اسانجي سنڌي منشيءَ وانگر سرخي لائجانس ته متان ڇون ته ڪترءِ بيهڪ ۾ جهڙو ڪڏ جو نرو ڇي ويچاري غريبڙي جي منهن مان منشگيري پيئي بکي.

جنهن مهل نه ڳالهائين ته پنهنجو ساڄو هٿ وني سونهاريءَ متان پيو ڦير. شد مد سان ڳالهائڻو هجيئي ته ڏاڙهيءَ جو قسم کڻج. ڏسين متان ڏاڙهيءَ سڳوريءَ سان گڏ ڪنهن مڪروُهه، بڇان جهڙي شيءِ جو نالو ورتو اٿيئي. ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي قوُل ڏنءِ ته ايمان ڏنءِ. ڪو شخص سونهاريءَ جي بي ادبي ڪري يا ڪنهن

ڪڇيءَ ڦڪيءَ شيءِ ڏي اشارو ڪري وهي، ۽ تون ماٺ ۾ رهينءَ ته هميشه لاءِ مردوُد ڪري ليکيندءِ. ڪو چڙ ۾ ڏاڙهي ۾ هٿ وجهيتّي ته خنجر ڪڍي اُهڙي ڪميڻي کي اُماڻي ڇڏ دوزخ ۾. ڪو مرد يا زال ڏاڙهيءَ تي ۽ آگريون رکي توکان رحم گهري ته پنهنجي سونهاريءَ جي پت رکڻ لاءِ مٿس ترس کج. جهيڙي لاءِ ڪرنهن هڇيتّي ته واهم ۾ ته ڪنهنکي ٻـي ڏاڙهي ڪري مٿـان سڏيـو اٿيتّي. ڪنهنجيءَ سونهاريءَ ۾ ڪکه يا اَن ڪڻو ڏسن ته مٿان هٿ وجهي ڪڍين پر پنهنجيءَ تي هٿ گهمائي اِشارو ڏ جانس.

هاڻ اچ مڇن تي. جي سنيين سان دوستاڻو رستو ڳنڍڻو هجيتّي ته شهپر وتـائي مٿيُن چپ سان سنوت ڏيارين؛ باقي ٻچڙين کي ڇڏي ڏي ته پل پيڻون مـزا ڪن. جي پائين ته زاهد نظر اچان ته ڪتري پٽي پرن جهڙو ڪري ٻهارين. جي شيعن سان اُٿڻ وهڻ چاهين ته ڇڏي ڏين تانجو ۽ ٻهارا ڪڙا تي ٻهن. پر جي پهلوان ليکجڻ تو گهرين ته موڙي وٽـي نـڪ اکين سـان ڪٽي لڳائين. ڏسين مٿان وڙهڻ مهل مروڙ ڏيڻ وسري وڃيتّي. اوڏيءَ مهل چاڙ تـه شينهن گجڻ مهل پنهنجو پڇ تـو مروٽي، پر جي سلوڪ سهٽ ٻچار ڏهاڙا ڪانٽا اٿيتّي ته ٻچڙين کي ڇڏ ته هيٺانهيں وٽي پيئون نمن.

چونڊ عمدا ڪتاب

پنڪتي ۴ قومي ناول

چترو سال	۱-۱۴-۰
شوا جي	۱-۴-۰
آنند مٺ	۱-۴-۰
گپت گودنا	۱-۴-۰
ستونت ڪور	۱-۰-۰
تارن جو اپياس	۰-۱۴-۰
ستيا ما	۰-۱۲-۰
گنگا جو ڪٽنب	۰-۱۲-۰
رنجيت ڪنور	۰-۸-۰
سلڇڻي ڌي	۰-۸-۰
نازڪ گلڙا	۰-۱۰-۰
آدرش ناري	۰-۱۰-۰
اورنگزيب	۰-۱۰-۰
راجا اشوڪ	۰-۱۰-۰
راجا جنڪ جو سپنو	۰-۱۲-۰
چندراولي	۰-۱۴-۰
ٻه سکيون	۰-۶-۰
ليلان	۰-۶-۰
منورما	۰-۸-۰
گرو گوبند سنگهه	۰-۱۰-۰

پنڪتي آکاڻين جا ڪتاب

چندن	۰-۱۴-۰
پارس مڻي	۰-۱۴-۰
بي بها رتن	۰-۱۲-۰
گلابي مکڙيون	۰-۱۰-۰
جيوت جا ورق	۰-۱۰-۰
چتر سينگار	۰-۱۰-۰
گلابي ڦهارو	۰-۸-۰
بهاري بوندون	۰-۸-۰
چمن جو ميوو	۰-۸-۰
ستپرو	۰-۸-۰
رتن ڪاٺ	۰-۸-۰
باغ بهار	۰-۸-۰
لالڙيون	۰-۸-۰
هيرن جو هار	۰-۶-۰
لعل رتن	۰-۶-۰
نور رتن	۰-۶-۰
منوهر موتي	۰-۴-۰
موتين جو هار	۰-۴-۰
چار چتر	۰-۴-۰
چندر پال	۰-۴-۰

Gul Hayat Institute

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل

حيدرآباد سنڌ.

تندرستيءَ تي ڪتاب

قدرتي علاج	٢-١-٠
يوڳ آسڻ	١-٤-٠
گهرو رواجي علاج	٠-١-٠
شمسي طب	٠-١-٠
تندرستي سکيا	٠-١-٠
راجائي رسويو	٠-١-٠
گهرو ڊاڪٽر	٠-١-٠
سنتان شاستر	١-٠-٠
سچو سک	٠-٤-٠
سلهه	٠-٢-٠
استري رهبر	٠-٥-٠
تندرستي جو رهبر	٠-٥-٠

شعر جا ڪتاب

ساموندي سپون	١-٠-٠
روپ مالا	٠-٥-٠
ديوان خاڪي	٠-٥-٠
اڻيو والاس	٠-١-٠
سِک ساگر	٠-١-٠
امرت رس	١-٠-٠

عمدا ڪتاب

من وديا	٠-٨-٠
اسين سکون ڪيئن ٿا	٠-١٢-٠
هندو ڌرم پرڪاش	٠-١٤-٠
لطيفي سٿر	١-٠-٠
ڪاري پاڻي جي ڪهاڻي	٠-١٠-٠
پڳت مالها ٢ ڀاڱا	٠-١٠-٠
هڪ رات ناٽڪ	١-٠-٠
سنڌ جا سنت	٠-٢-٠
ڏهه اپنشد	٠-٨-٠
سنڌ جا مٽيا	٠-٦-٠
ديدار جو تش	٠-٨-٠
گرسنت جي ڀيروي	٢-٠-٠
هندو يوپ	٠-٥-٠
ڪانگريس گولڊن جبلي	٠-٨-٠
قومي ساهت	٠-٨-٠
هيرن جو هار	٠-١٠-٠
ڪرم يوڳ	٠-٤-٠
هري درشن	٠-٤-٠
اسلام جو پيغمبر	٠-٤-٠
سوامي ديانند سرسوتي	١-٠-٠

ڪؤڙومل سنڌي ساهت منڊل

ڪاڌي رستو، حيدرآباد سنڌ.

نوٽ:- وڏي لسٽ لکڻ تي موڪلي وينڌي.

Gul Hayat Institute

رتـــن

سنڌ جو هڪ ئي سنڌر
۽
سستو ماهوار رسالو

هر مهيني مٿو هر آدرشي، عمديون ۽ انڊرائنٽيون آرٽيڪلون، دل چڪيندڙ ناٽڪون، سنڌر تصويرون ۽ دلچسپ شعرن سان نڪرندڙ. سال شروع سيپٽمبر کان. گراهڪن کي سوا ٻه سؤ صفحن جو پيٽ جو پستڪ ۽ ساليانو نمبر مفت.

ساليانو چندو فقط ٻه روپيه.

اچ ئي گهرايو –

مئنيجر "رتـن" ڪراچي.

Printed by Tahilram Lokumal Punwani,
at the National (Electric) Printing Works, Hyderabad Sind,
and published by Harisundar Rupchand for
"Kouromal Sindhi Sahit Mandal", Hyderabad Sind.

Gul Hayat Institute

گهر گهر ۾ هئڻ گهرجن

رتن ساهتيه منڊل جا با تصوير ڪتاب

املهه موتي	٠-٨-٠
لالڙيون	٠-٨-٠
لال رتن	٠-٦-٠
نو رتن	٠-٦-٠
اتهاس جا پردا (ناٽڪ)	٠-٤-٠
پاءُ پيرڙ يا پتي پتني؟	٠-٢-٠

"طوفاني رنگ"

ٽئگور جي بي نظير ناول- گهرو جيوت جو هو بهو فوٽو- قدرت جي ڪارنامن مان هڪ سچو چٽر- طوفان جو قهر! هڪ دارين استري نوجوان وڪيل جي اڳيان پتنيءَ جي روپ ۾ اچلي ٿو وڃي. استري بي خبر آهي. نوجوان جي دل بئي هنڌ اڙيل آهي. هڪ عجيب غريب مسئلو- پڙهي حيران ٿيندا. پنج ڀاڱا گڏ ادائي روپيه. جدا ٣ ڀاڱا هر هڪ ٨ آنه. پويان ٢ هر هڪ ١٢ آنه.

لکو:- مئنيجر "رتن" ڪراچي.

رتن ساهتيه منڊل جا ڪتاب ملي سگهندا:

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل، ڪاهي رستو، حيدرآباد.

Gul Hayat Institute

ميراڻي سنڌڙي

Gul Hayat Institute

سنڌ جا مير